

T.C
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

**II. ABDURRAHMAN DÖNEMİ ENDÜLÜS SİYASİ TARİHİ, KÜLTÜR VE
MEDENİYETİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ABDÜLKADİR DEMİREL

DANIŞMAN
PROF. DR. CASİM AVCI

İSTANBUL 2016

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

TEZ ONAY BELGESİ

İSLAM TARİHİ VE SANATLARI Anabilim Dalı İSLAM TARİHİ Bilim Dalı TEZLİ
YÜKSEK LİSANS öğrencisi Abdülkadir Demirel'nın II.ABDURRAHMAN DÖNEMİ
ENDÜLÜS SİYASİ TARİHİ, KÜLTÜR VE MEDENİYETİ adlı tez çalışması, Enstitümüz
Yönetim Kurulunun 1.12.2016 tarih ve 2016-41/29 sayılı kararıyla oluşturulan jüri tarafından oy
birliği / oy çokluğu ile Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

oybirliği

Tez Savunma Tarihi ..15../12../2016

Öğretim Üyesi Adı Soyadı

Öğretim Üyesi Adı Soyadı	İmzası
1. Tez Danışmanı Prof. Dr. CASİM AVCI	
2. Jüri Üyesi Prof. Dr. BİRSEL KÜÇÜKSİPAHIOĞLU	
3. Jüri Üyesi Yrd. Doç. Dr. MAHMUT KELPETİN	

ÖZ

Bir çok medeniyete ev sahipliği yapmış olan Endülüs, 92/711 yılında Müslümanların burayı fethetmesinden 873/1492 yılına kadar İslam kültür ve medeniyetinin önemli merkezlerinden biri olmuştur. Bu kültür ve medeniyetin oluşmasında büyük katkısı olan Endülüs Emevî Devleti, 3 asır boyunca Endülüs'ün siyasî, sosyal ve kültürel hayatında etkili olmuştur. Şüphesiz ki bu kültür ve medeniyetin oluşmasında hükümdarların politikaları çok önemlidir.

Endülüs Emevî Devleti'nin en büyük hükümdarlarından biri olan II. Abdurrahman, şahsiyeti ve icraatleriyle çağına damgasını vurmuş bir liderdir. II. Abdurrahman el-Evsat, politikalarında daima halkının huzur ve mutluluğunu gözetirdi. Onun dönemi Endülüs Emevîlerinin en parlak ve müreffeh dönemlerinden biri kabul edilir. II. Abdurrahman, emirliğinin ilk dönemlerinden itibaren atalarının cihad politikasını devam ettirdi. Cihad politikası çerçevesinde Léon, Galicia, Navarra, Asturias ve Karolenjiyen Krallıklarına askerî seferler düzenleyerek onları kontrol altında tuttu. Ayrıca döneminde vukû bulan Abdullah el-Belensî, Kaysî-Yemenî çekişmesi, Hâşim ed-Darrâb, Mahmûd b. Abdülcebbâr ve Süleyman b. Martin, Mûsâ b. Mûsâ el-Kasî isyanlarına karşı başarılı bir mücadele vermiş, bütün tehditleri ber taraf etmiştir.

Endülüs Emevî Devleti'nin dördüncü hükümdarı olan II. Abdurrahman, 30 yıllık hükümdarlığında gerçekleştirdiği siyasî, sosyal, ekonomik ve idarî düzenlemelerle Endülüs Emevîlerini çağının en büyük ve en zengin devletlerinden biri haline getirdi.

ABSTRACT

Andalusia, which had been a host for many civilizations, was one of the important centers of Islamic culture and civilization from the conquest of it in 92H/711AD until 873H/1492AD. Andalusian Umayyad State, which had great contributions to the formation of this culture and civilization, had been effective in the political, social and cultural life of Andalusia for 3 centuries. No doubt that the policies of the rulers were of much importance in the formation of this culture and civilization.

Abd al-Rahman II, who was one of the most important rulers of the Andalusian Umayyad State, was an impressive leader of his age with his personality and achievements. Abd al-Rahman el-Evsat II, paid regard to the peace and happiness of his nation in his policies. Abd al-Rahman II, continued jihad policies of his ancestors from the very beginning of his emirate. Within the frame of these jihad policies, he kept Léon, Galicia, Navarra, Asturias and Carolingian Kingdoms under control with the military expeditions he made. Besides, he struggled successfully against Abdullah al-Belensi, Kaysi-Yemeni conflict, Hashim al-Darrab, Mahmoud ben Abd al-Cabbar and Suleiman ben Marten, Mousa ben Mousa al-Kasi rebellions and defeated all the threats.

Abd al-Rahman II, the fourth ruler of the Andalusian Umayyad State, made the Andalusian Umayyads one of the greatest and richest states of his period with the help of his achievements in political, social, economical and administrative regulations.

ÖNSÖZ

Hız. Peygamber'in (s.a.v) vefatından sonra Hulefâ-yi Râşidîn döneminde başlayan fetih hareketleri ile Irak, Suriye, Mısır ve el-Cezîre İslam hakimiyetine alınmıştır. Emevîler döneminde de devam eden bu fetihler sonucunda İslam hâkimiyeti Batı'da Atlas Okyanusu'na, doğuda Çin'e, kuzeyde Kafkaslara, güneyde ise Yemen'e kadar ulaştı. Gerçekleştirilen bu fetihlerin dinî, kültürel, siyâsî ve sosyal hayatta büyük tesirleri olmuştur. 92/711 yılında Müslümanlar tarafından fethinden başlayarak 873/1492 yılında Müslümanların siyâsî hakimiyetine son verilmesine kadar geçen dönem içerisinde Endülüs, Avrupa'nın kültürel, siyâsî, askerî ve sosyal hayatını etkilemiştir. Bir çok medeniyete ev sahipliği yapmış olan Endülüs, İslam medeniyetinin de en önemli merkezlerinden biri olmuştur. İslam medeniyetinin Avrupa'ya aktarılmasında bir köprü vazifesi görmüş, bu günkü Avrupa medeniyetinin oluşmasında katkıda bulunmuştur.

Bütün bunlara rağmen maalesef ülkemizde, İslam tarihinde önemli bir yere sahip olan Endülüs tarihine gereken ilginin gösterilmediği kanaatindeyiz. Son zamanlarda bu dönemle ilgili çalışmalarda bir artış olmasına rağmen yeterli değildir.

Yaptığımız ön araştırmalar ve görüşmeler sonucu tez konumuzu Endülüs Emevî hükümdarı II. Abdurrahman (822-852) olarak tespit ettik. Bu konuyu tercih etmemizin sebebi ise Endülüs Emevîlerinin en büyük hükümdarlarından biri olan II. Abdurrahman'la ilgili herhangi bir akademik çalışmanın yapılmadığını belirlememizdir. II. Abdurrahman gerçekleştirdiği sosyal, kültürel, ekonomik ve idarî düzenlemelerle halkını refah içerisinde yaşatmıştır. Tarihçiler, bu dönemi Endülüs'ün en müreffeh ve huzurlu dönemlerinden biri olarak nitelendirmişlerdir. Bu tezde II. Abdurrahman'ın hayatı, şahsiyeti ve hükümdarlığındaki icraatlarıyla Endülüs siyâsî tarihi, kültür ve medeniyetindeki yeri ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Araştırma giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Girişte konuyla ilgili temel kaynak ve araştırmalar kısaca tanıtıldıktan sonra II. Abdurrahman dönemine kadar Endülüs tarihi hakkında genel bilgi verilmiş, bu arada II. Abdurrahman'ın emirlik öncesi hayatı üzerinde durulmuştur.

II. Abdurrahman'ın emirlik dönemine dair I. Bölümde II. Abdurrahman'ın iç ve dış siyaseti, şahsiyeti ve vefatı ele alınmıştır. II. Abdurrahman'ın iç siyaseti konusunda büyük amcası Abdullah el-Belensî, Kaysî-Yemenî çatışmaları, Tuleytula isyanı ve Hâşim ed-Darrâb,

Mahmûd b. Abdülcebbâr ve Süleyman b. Martin, İlbîre, Mûsâ b. Mûsâ el-Kasî, Tûril İsyanı, Habib el-Burunsî ve Kurtuba'da Hristiyan İstişad hareketleri incelenmiştir. Dış siyasetinde ise Hristiyan ve Müslüman Devletlerle ilişkileri ele alınmıştır. Hristiyan devletlerle ilişkileri başlığı altında Kuzey İspanya devletleri, Franklar ve Normanlarla yaptığı mücadeleler, Norman ve Bizans devletleriyle yapılan diplomasi faaliyetleri; Müslüman devletleriyle ilişkiler başlığı altında Rûstemîlerle gerçekleştirilen siyâsî, sosyal ve kültürel işbirliği ve Abbâsîlerle olan ilişkiler üzerinde durulmuştur. Bölümün son kısmında II. Abdurrahman'ın vefatı ve şahsiyeti; edebî, dinî-ahlâkî, askerî ve siyâsî kişiliğinden bahsedilmiştir.

II. Bölüm'de II. Abdurrahman döneminde Endülüs kültür ve medeniyeti incelenmiştir. Endülüs kültürü alt başlığında astronomi, kimya, müzik, botanik zooloji, tıp ve eczacılık gibi ilim dalları ile edebiyat alanındaki çalışmalar üzerinde durulmuştur. Endülüs medeniyeti alt başlığında ise yönetim, kurumlar, askerî yapı, ekonomi ve Endülüs toplumu hakkında bilgi verilmiştir.

Bu vesile ile gerek araştırma konusunun seçimi, gerekse yürütülmesi sürecinde bilgi, tecrübe, tenkit ve tavsiyelerinden istifade ettiğim değerli danışman hocam Prof. Dr. Casim Avcı, Prof. Dr. Birs el Küçüksipahioğlu, Yard. Doç. Dr. Mahmud Kelpetin, Dr. Cumhur Ersin Adıgüzel'e ve tezde karşılaştığım problemlerin çözümünde yardımcı olan diğer kıymetli hocalarıma en içten teşekkürlerimi sunuyorum. Ayrıca tez sürecinde benden maddî-manevî desteklerini esirgemeyen fedakar aileme sonsuz saygı ve sevgilerimi sunuyorum.

Bu çalışmanın Endülüs tarihi araştırmalarına mütevazî bir katkı sağlamasını temenni ederim.

Abdülkadir DEMİREL

İSTANBUL 2016

ÖZ.....	III
ABSTRACT.....	IV
ÖNSÖZ.....	V
İÇİNDEKİLER.....	VII
KISALTMALAR.....	XI
GİRİŞ.....	1
1. Kaynaklar ve Araştırmalar.....	1
1. 1. Kaynaklar.....	1
1. 1. 1. Özel Vekâyinameler.....	1
1. 1. 2. Umûmî Tarih Kitapları.....	2
1.1. 3. Tabakât Kitapları.....	3
1. 1. 4. Coğrafya Kitapları.....	3
1. 2. Araştırmalar.....	4
2. II. Abdurrahman Dönemine Kadar Endülüs.....	6
2. 1. Endülüs'ün Fethi ve Valiler Dönemi: Genel Bir Bakış.....	6
2. 2. Endülüs Emevî Devletinin Kuruluşu ve Abdurrahman b. Muâviye.....	9
2. 3. Hişâm b. Abdurrahman Dönemi.....	11
2. 4. Hakem b. Hişâm Dönemi.....	12
3. Emirliğine Kadar II. Abdurrahman	17
3. 1. II. Abdurrahman'ın Emirlik Öncesi Faaliyetleri.....	17
3. 1. 1. II. Abdurrahman ve Tuleytula İsyanı.....	17
3. 1. 2. II. Abdurrahman'ın Franklarla Mücadelesi ve Turtûşe Şehri.....	19

BİRİNCİ BÖLÜM

II. ABDURRAHMAN b. HAKEM'İN EMİRLİK DÖNEMİ

1. II. Abdurrahman'ın Emir Oluşu.....	20
2. II. Abdurrahman'ın İç Politikası.....	21

2. 1. II. Abdurrahman Dönemi İç İsyanlar.....	21
2. 1. 1. Abdullah el-Belensî İsyanı.....	22
2. 1. 2. Kaysî ve Yemenî Kabileler Arasındaki Anlaşmazlık.....	22
2. 1. 3. Tuleytula İsyanı ve Hâşim ed-Darrâb.....	27
2. 1. 4. Mârîde'de (Merida) Mahmud b. Abdülcebbâr ve Süleymân b. Martin İsyanları.....	31
2. 1. 5. İlbîre (Elvira) İsyanı.....	36
2. 1. 6. Mûsâ b. Mûsâ el-Kasî İsyanı.....	37
2. 1. 7. Diğer İsyanlar.....	40
2. 1. 7. 1. Tûril İsyanı.....	40
2. 1. 7. 2. Habib el-Burunsî İsyanı.....	40
2. 1. 8. Kurtubada Hristiyan İstişad Hareketi.....	41
3. II. Abdurrahman'ın Dış Politikası.....	46
3. 1. Hristiyan Devletlerle İlişkiler.....	46
3. 1. 1. Franklarla ilişkiler.....	47
3. 1. 2. Normanlarla ilişkiler.....	53
3. 1. 3. Kuzey İspanya Devletleriyle ilişkiler.....	62
3. 1. 4. Bizans İmparatorluğu ile ilişkiler.....	69
3.1.4.1. Yahyâ b. Hakem el-Gazzâl'ın Konstantiniyye Elçiliği.....	71
3. 2. Müslüman Devletlerle ilişkiler.....	72
3. 2. 1. Kuzey Afrikadaki Rüstemîler ile ilişkiler.....	72
3. 2. 2. Abbasî Devleti ile ilişkiler.....	75
4. II. Abdurrahman'ın Vefatı ve Şahsiyeti.....	76
4. 1. II. Abdurrahman'ın Vefatı.....	76
4. 2. Şahsiyeti.....	79
4. 3. Edebî Şahsiyeti.....	81
4. 4. Dinî-Ahlakî Özellikleri.....	85

4. 5. Siyasî ve Askerî Özellikleri.....	87
---	----

İKİNCİ BÖLÜM

II. ABDURRAHMAN DÖNEMİNDE ENDÜLÜS KÜLTÜR VE MEDENİYETİ

1. Endülüs Kültürü.....	89
1.1. İlim, Fen ve Edebiyat.....	89
1. 1. 1. Astronomi.....	89
1. 1. 2. Kimya.....	90
1. 1. 3. Botanik ve Zooloji.....	91
1. 1. 4. Müzik.....	91
1. 1. 5. Tıp ve Eczacılık.....	95
1. 1. 6. Kitaplar.....	97
1. 1. 7. Edebiyat.....	99
1. 1. 7. 1. Filoloji.....	99
1. 1. 7. 2. Nesir.....	101
1. 1. 7. 3. Şiir.....	104
1. 1. 7. 3. 1. Klasik Şiir.....	105
2. Endülüs Medeniyeti.....	112
2. 1. Yönetim.....	112
2. 1. 1. Emirlik.....	113
2. 1. 2. Vezirlik.....	116
2. 1. 3. Hâciplik.....	117
2. 1. 4. Sâhibu'l-Medîne.....	119
2. 2. Kurumlar.....	121
2. 2. 1. Adalet Kurumları.....	121
2. 2. 1. 1. Kadılık-Başkadılık.....	121
2. 2. 1. 2. Şurta Teşkilatı.....	124
2. 2. 1. 3. Hisbe Teşkilatı.....	125

2. 3. Askerî Yapı.....	127
2. 3. 1. Kara Ordusu.....	127
2. 3. 2. Donanma.....	130
2. 4. Ekonomi.....	132
2. 4. 1. Hazîne.....	133
2. 4. 1. 1. Hazînetü'l-Hâssa.....	133
2. 4. 1. 2. Hazînetü'l-Âmme.....	134
2. 4. 2. Para.....	135
2. 4. 3. Gelirler.....	137
2. 4. 3. 1. Ticaret.....	137
2. 4. 3. 1. 1. İç Ticaret.....	137
2. 4. 3. 1. 2. Dış Ticaret.....	139
2. 4. 3. 2. Üretim.....	141
2. 5. Endülüs Toplumu.....	145
2. 5. 1. Müslümanlar.....	145
2. 5. 1. 1. Araplar ve Berberîler.....	145
2. 5. 1. 2. Mevalî	147
2. 5. 1. 3. Müvelledler.....	148
2. 5. 2. Hristiyanlar	149
2. 5. 3. Yahudiler.....	151
SONUÇ.....	156
BİBLİYOGRAFYA.....	158
EKLER.....	170
EK-1.....	170
EK-2.....	171
EK-3.....	172
EK-4.....	173

KISALTMALAR

bkz. : Bakınız

b/bint : İbn/ binti

DİA : *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*

h. : Hicrî

m. : Miladî

nşr. : Neşreden

ö. : Ölüm yılı

s. : Sayfa

sad. : Sadeleştiren

sy. : Sayı

thk. : tahkik

trc. : Tercüme eden

v. dğr. : Ve diğerleri

GİRİŞ

1. Kaynaklar ve Araştırmalar

1. 1. Kaynaklar

1. 1. 1. Özel Vekâyinameler

İbnü'l-Kûtiyye'nin (ö. 367/977) *Târîhu iftitâhi'l-Endelüs* adlı eseri Endülüs'ün fethi ve tarihi konusunda Belâzürî'nin *Fütûhu'l-Buldân*'ından sonra en eski kaynak olarak kabul edilir.¹ Bu eserde Arapların Endülüs girişinden Emir Abdullah b. Muhammed dönemine kadargeçen olaylar muhtasar şekilde ele alınmıştır. İbnü'l-Kûtiyye bu eserinde Endülüs'ün siyâsî hayatı hakkında önemli bilgiler vermektedir.

Endülüs Emevîleri dönemi hakkında bilgi veren en eski kaynaklardan biri müellifi bilinmeyen *Ahbâru Mecmû'a*'dır. Tam adı "*Ahbârun Mecmû'atün fî fethi'l-Endelüs ve zikri men veliyehâ mine'l-ümerâ ilâ duhûli Abdurrahman b. Muaviye ve teğallübihî aleyhâ ve mülkihi fihâ hüve ve veledühû ve hurûbi'l-kâine fî zâlike beynehüm*" olan eserde Endülüs'ün fethinden III. Abdurrahman döneminin sonuna kadarki olaylar menkıbe ve şiirlere yer verilerek anlatılmaktadır. Valiler döneminde meydana gelen olaylar, iç karışıklıklar ve I. Abdurrahman devri hakkında ayrıntılı bilgi verildiği halde, II. Abdurrahman dönemindeki olaylara kısaca temas edilmiştir.²

İspanyol asıllı Müslüman bir aileye mensup olan İbn Hayyân el-Kurtubî'nin (ö. 469/1076) *el-Muktebes min enbâ'i ehli'l-Endelüs* veya *el-Muktebes fî târihi'l-Endelüs* adıyla bilinen eseri, Endülüs'ün fethinden II. Hakem döneminin sonuna (366/976) kadarki dönemi içine almaktadır. Fakat bu eserin bazı kısımları günümüze ulaşmamıştır. İbn Hayyân, Endülüs tarihinin kendi yaşadığı dönemden önceki kısmını ele alırken kaynaklardaki bilgileri nakledip tenkide tâbi tutmuş, daha sonra doğru bulduğu rivayetleri kaydetmiştir. İbn Hazm'ın on cilt olduğunu söylediği *el-Muktebes'in*, II. Abdurrahman'ın (822-852) son birkaç yılı ile oğlu Muhammed döneminin (852-886) önemli bir kısmını ve II. Hakem döneminin birkaç yılını kapsayan kısımları bugüne ulaşmıştır. İncelediğimiz dönemin siyâsî tarihi hakkında önemli bilgiler ihtiva eden eser, dönemin sosyal ve ekonomik tarihi hakkında da bazı bilgiler vermektedir.³

Edip, şair, tarihçi ve coğrafyacı İbn Saîd el-Mağribî'nin (ö. 685/1286) *e1-Mugrib fî hule'l-Magrib* isimli on beş ciltlik eseri Endülüs'le ilgili altı önemli terâcim kitabından biri sayılmaktadır. Kitapta Endülüs, Mağrib ve Mısır'daki yerleşim merkezleri coğrafi bakımdan tanıtılmış, kurucuları ve idarecileriyle alim, kadı, edip ve diğer meşhur şahsiyetlerin hal

¹ İbnü'l-Kûtiyye, *Târîhu iftitâhi'l-Endelüs*, I-II, el-Mektebetü'l-Endelüsiyye, Kahire 1989; İbnü'l-Kûtiyye ve eseri hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zaman*, (thk. İhsan Abbâs), Dârü's-sadr, Beyrut 1978, s. 368-371; Fuat Günel, "İbnü'l-Kûtiyye", *DİA*, XI, 117-118.

² Müellifi meçhul, *Ahbâru Mecmû'a*, (thk. İbrahim el-Ebyârî) Dârü'l-Kütübî'l-İslâmiyye, Beyrut 1981; Ahmet Ağrakça, "*Ahbâru Mecmû'a*", *DİA*, I, 489-490.

³ İbn Hayyân, Ebû Mervan Hayyân b. Halef el-Ümevî, *el-Muktebes fî târihi'l-Endelüs*, Dârü'l-âfâki'l-cedide, Mağrib 1990; Geniş bilgi için bkz. İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, II, 218-219; Mehmet Özdemir, "İbn Hayyân", *DİA*, XX, 38-39.

tercümeleri verilmiştir. *e1-Mugrib fî hule'l-Magrib* adlı eserin birinci cildi II. Abdurrahman döneminin siyâsî tarihinin yanı sıra sosyal, ekonomik ve kültürel durumu ile ilgili önemli bilgiler vermektedir.⁴

Endülüs'ten Mağrib'e göç eden bir ailenin çocuğu olan tarihçi İbn İzârî'nin (ö. 712/1312'den sonra) üç ciltten müteşekkil olan *el-Beyânu'l-Muğrib fî ahhârî mülûki'l-Endelüs ve'l-Mağrib* adlı eserinin ikinci cildinde II. Abdurrahman dönemin siyâsî tarihinin yanı sıra kültür ve medeniyetine ışık tutacak bilgiler de yer almaktadır. Müellif eserde titiz bir ihtisar tekniği uygulamış, bunu yaparken kullandığı kaynaklardaki malumatın özünü almaya gayret etmiştir. Umumî ve mahallî tarihler, şehir tarihleri, coğrafya, nesep, tabakat ve edebiyat kitapları gibi türlerde çok sayıda kaynaktan istifade etmiş, ayrıca bazı arşiv kayıtlarını da kullanmıştır. Bu kaynaklardan bir kısmının günümüze ulaşmamış olması eserin önemini arttırmaktadır.⁵

1. 1. 2. Umûmî Tarih Kitapları

Tarihçi, müfessir, muhaddis ve fakih Muhammed b. Cerîr Taberî'nin *Târihu'l-ümem ve'l-mülûk* adlı eseri günümüze tam olarak ulaşan iki eserinden biridir. Taberî'nin bu eserinin VI. cildi Endülüs siyâsî tarihi hakkında önemli bilgiler ihtiva etmektedir.⁶

Tarihçi, edip ve muhaddis İbnü'l-Esîr el-Cezerî'nin (ö. 630/1233) *el-Kâmil fî t-târîh* adlı eseri ortaçağın en büyük ve en güvenilir kaynaklarından biridir. İbnü'l-Esîr, eserine alacağı rivayetleri değerlendirirken ihtiyatlı davranmış, haberleri tahlil ve tenkit süzgecinden geçirdikten sonra kullanmıştır.⁷ Bu çalışmamızda *el-Kâmil*'in VI. ve VII. ciltlerinden yararlandık. II. Abdurrahman döneminin siyâsî tarihine dair önemli bilgiler elde ettik.⁸

Memlükler devrinin önde gelen devlet adamı ve tarihçisi Nüveyrî'nin (ö. 733/1333) otuz ciltten müteşekkil olan *Nihâyetü'l-ereb fî fûnûni'l-edeb* adlı eserinin XXIII. cildinde II. Abdurrahman el-Evsat döneminin siyâsî tarihinin yanı sıra sosyal, kültürel ve ekonomik durumuna ilişkin önemli bilgiler yer almaktadır. Ayrıca Endülüs kurumlarıyla ilgili verdiği bilgilerden istifade ettik.⁹

Meşhur tarihçi, sosyolog ve devlet adamı İbn Haldûn'un (ö. 808/1406) *Kitâbü'l-İber ve divânü'l-mübtede' ve'l-haber fî eyyâmî'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men âsarahüm min zevi's-sultâni'l-ekber* adlı eserinin dördüncü cildi II. Abdurrahman dönemiyle ilgili önemli bilgiler vermektedir. İbn Haldûn'un bu eserinde Endülüs kurumlarıyla ilgili çok

⁴ Mağribî, Ebu'l-Hasan Nureddin Ali b. Mûsâ, *el-Muğrib fî hule'l-Mağrib*, Şevki Dayf, Dârü'l-Maârif, Kahire 1978; Recep Uslu, "İbn Saîd el-Mağribî", *DİA*, XX, 302-304.

⁵ İbn İzârî, *el-Beyânu'l-mugrib fî ahhârî mülûki'l-Endelüs ve'l-Magrib*, thk. İbrahim Kettânî, I-II, Dârü's-sikâfe, Beyrut 1951; Mehmet Özdemir, "İbn İzârî", *DİA*, XX, 98-99; Müellif ve eseri hakkında geniş bilgi için bkz. Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 174-175.

⁶ Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Târihu'l-ümem ve'l-mülûk*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, VI, Dârü'l-ma'arif, Kahire 1960; Mustafa Fayda, "Taberî, Muhammed b. Cerîr", *DİA*, XXXIX, 314-318.

⁷ Abdülkerim Özeydin, "İbnü'l-Esîr İzzeddîn", *DİA*, XXI, 26-27.

⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî t-târîh*, thk. Me'mûn Halil Şiha, Dârü'l-ma'rife, Beyrut 2002, s. 33.

⁹ Nüveyrî, Ahmed b. Abdülvehhâb, *Nihâyetü'l-Ereb fî fûnûni'l-edeb*, I-XXX, Dârü'l-kütübî'l-Mısriyye, Kahire 1985; Mustafa Öz, "Nüveyrî, Ahmed b. Abdülvehhâb", *DİA*, XXXIII, 304-306.

önemli bilgiler yer almaktadır. Söz konusu eserden hisbe, kazâ ve şurta gibi kurumların yapısını belirleme konusunda yararlandık.¹⁰

Mağribli edip, hadis âlimi ve tarihçi Makkarî'nin (ö. 1041/1632) *Nefhu't-tîb min ğusni'l-Endelüsi'r-ratîb ve zikru vezîrihâ Lisâni'd-dîn İbni'l-Hatîb* adlı eseri Endülüs siyâsî, sosyal, kültürel ve ekonomik hayatına dair önemli bilgiler vermektedir. Müellif, Endülüs Emevî devletinin yıkılışından yaklaşık altı asır sonra yaşamış olsa da söz konusu eser Endülüs tarihi için önemli bir kaynak durumundadır. Çalışmamızda, Makkarî'nin II. Abdurrahman dönemi Endülüs'ün siyâsî, kültürel, sosyal ve ekonomik durumu hakkında kaydettiği önemli bilgilerden istifade ettik. Ayrıca eserde Endülüs kurumlarıyla ilgili dikkat çekici bilgiler vardır.¹¹

1. 1. 3. Tabakât Kitapları

İlk tahsilini doğduğu yer olan Kayravan'da yaptıktan sonra Endülüs'e yerleşen Ebû Abdullah Muhammed el-Huşenî'nin (ö. 361/971) *Kudâtu Kurtuba* adlı eseri Endülüslü âlimlere dair günümüze ulaşan en eski eserlerden birisidir. Bu eser fetihten 358/969 yılına kadar Kurtuba'da görev yapan kadıların biyografilerine yer vermektedir. II-III/VIII-IX. asırda Endülüs ilim ve kültür hayatı ile Kadılık kurumuyla ilgili bilgiler vermesi açısından önemlidir.¹²

Endülüs âlimleri ve idarecileri hakkında biyografi yazan ilk kişi olan İbnü'l-Faradî'nin (ö. 413/1023) *Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs* adlı eseri, Endülüs ilim ve kültür hayatına ışık tutan en önemli kaynaklardan biridir. Bu eser sayesinde Endülüs medeniyeti, ilim ve kültür hayatıyla ilgili bilgilerden istifade ettik. Ayrıca bu eserde Endülüs kurumlarıyla ilgili önemli bilgiler yer almaktadır.¹³

1. 1. 4. Coğrafya Kitapları

İslam coğrafyacılarının en önemli temsilcilerinden olan İbn Hurdâzbih'in (ö. 300/912) *Kitâbü'l-mesâlik ve'l-memâlik* adlı eseri İbn Hurdâzbih'e İslâm coğrafyacılarının babası ünvanını kazandıran en önemli çalışmasıdır. Bu eserden Endülüs'ün fizikî yapısı, Endülüs'te yetiştirilen tarım ürünleri ve ülkenin ekonomik durumu hakkındaki bilgilerden istifade ettik.¹⁴

¹⁰ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber ve divanü'l-mübtade ve'l-haber fî eyyami'l-Arab ve'l-Acem*, Daru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut 1992; Süleyman Uludağ, "İbn Haldûn", *DİA*, XIX, 538-543.

¹¹ Makkarî, Ebü'l-Abbâs Sihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî, *Nefhu't-tîb min ğusni'l-Endelüsi'r-ratîb ve zikru vezîrihâ Lisâni'd-dîn İbni'l-Hatîb*, I-VIII, Dâru's-sadr, Dimaşk 1990; Makkarî ve adı geçen eseri hakkında geniş bilgi için bkz. Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Cografya Yazıcılığı*, s. 347-348; Mehmet Özdemir, "Makkarî, Ahmed b. Muhammed", *DİA*, XXVII, 445-446.

¹² Huşenî, Ebû Abdullah Muhammed b. Hâris, *Kudâtu Kurtuba*, Dârü'l-kütübi'l-Mısırî, Kahire 1989.

¹³ İbnü'l-Faradî, Ebü'l-Velid Abdullah b. Muhammed, *Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs*, I-II, Dârü'l-Mısriyye li't-te'lîf ve'terceme, Kahire 1966; Geniş bilgi için bkz. İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, III, 105-106; Thomas b. Irving, "İbnü'l-Faradî" *DİA*, XXI, 39-40.

¹⁴ İbn Hurdâzbih, Ebu'l Kasım Ubeydullah b. Abdullah, *el-Mesâlik ve'l memâlik*, (thk. Ferid Abdülaziz el-Cündî), Dâru'l-ihyâu't-turâsi'l-Ğarbiyye, Beyrut 1990; Sayyid Maqbul Ahmad, "İbn Hurdâzbih", *DİA*, XX, 78-79.

Sûretü'l-arz adlı eseriyle tanınan İslâm coğrafyacısı İbn Havkal'ın (IV/X. yüzyıl) İbn Havkal'ın *Sûretü'l-arz* adlı eserinden Endülüs'te yetiştirilen tarım ürünleri, Endülüs şehirleri arasındaki mesafe, Endülüs'ün Doğu İslam dünyası ile olan ticârî ilişkileri hakkında verdiği önemli bilgilerden istifade ettik.¹⁵

İslâm dünyasının erken dönem coğrafyacılarının en önemlilerinden biri olarak kabul edilen Makdisî (ö. 390/1000) *Ahsenü't-tekasîm fî ma'rifeti'l-ekâlîm* adlı eserinde Endülüs'ün sosyal tarihine dair önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Müellif, adı geçen eserinde Endülüs'e gitmediğini ifade etmekte, Endülüs hakkındaki bilgilerini Mağrib'de bulunduğu esnada görüşme imkânı bulduğu çok sayıda Endülüs kökenli kişiden aldığını belirtmektedir. Bir coğrafya eseri olmakla beraber, Makdisî'nin eserinde verdiği bilgiler, Endülüs'ün özellikle sosyal tarihine ışık tutacak mahiyettedir.¹⁶

İslâm coğrafyacısı ve botanik âlimi İdrisî'nin (ö. 560/1165) *el-Mağrib ve arzu's-Sûdân ve Mısır ve'l-Endelüs* adlı eseri *Nüzhetü'l-müşâtâk fî ihtirâki'l-âfâk* adlı eserinde Endülüs-Mağrib ile Mısır-Sûdan bölgeleri hakkında verdiği bilgilerin derlendiği bir kitaptır. Endülüs'ün fizikî ve ekonomik yapısı, ülkede yetiştirilen tarım ürünleri hakkında verdiği bilgilerden istifade ettik.¹⁷

1. 2. Araştırmalar

İslam tarihi'nin önemli dönemlerinden biri olan Endülüs tarihi her zaman araştırmacıların dikkatini çekmiştir. Çalışmamızda incelediğimiz dönemle ilgili yerli ve yabancı bir çok eserden istifade ettik. Çalışmamızda II. Abdurrahman döneminin siyâsî tarihinin yanı sıra kültür ve medeniyeti hakkında önemli bilgiler veren eserlerden yararlandık. Bu eserlerden kısaca bahsedecek olursak.

Abdûlmecid Na'nâî'nin *ed-Devletü Ümeviyye fî'l-Endelüs*¹⁸ adlı eserinde dönemin siyâsî tarihinin yanı sıra sosyo-kültürel durumu ve kurumlarıyla ilgili önemli bilgiler verilmektedir. Ahmed Fikrî'nin *Kurtuba fî 'asri'l-İslâm*¹⁹ adlı eseriyle II. Abdurrahman dönemi siyâsî tarihi ile ilgili bilgiler elde ettik. Bessâm el-'Aselî'nin *Fennü'l-harbi'l-İslâmî*²⁰ adlı eserinden dönemin siyâsî, sosyal ve kültürel durumuna dair önemli bilgilere ulaştık. Abdülaziz Sâlim'in *Târih ve Hadâra fî'l-İslâm fî'l-Endelüs*²¹ adlı eserinden Endülüs Emevî devletinin kurumlarıyla ilgili verdiği bilgilerden istifade ettik. Ahmed Muhtar el-Abbâdî'nin *Fi't-târîhi'l-'Abbâsî ve'l-Endelüsî*²² eserinden dönemin siyâsî tarihi ve idarî kurumlarıyla

¹⁵ İbn Havkal, Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Havkal el-Bağdâdî, *Kitâbu sûreti'l-arz, Dârü'l-mektebeti'l-hayat*, Beyrut 1979; Ramazan Şeşen, "İbn Havkal", *DİA*, XX, 34-35.

¹⁶ Makdisî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed, *Ahsenü't-tekasim fî ma'rifeti'l-ekalim*, (nsr. Michael Jan de Goeje), E. J. Brill, Leiden 1967; Marina A. Tolmacheva, "Makdisî, Muhammed b. Ahmed", *DİA*, XXVII, 431-432.

¹⁷ İdrisî, Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Abdullah, *Sıfatü'l-Mağrib ve arzu's-Sûdân ve Mısır ve'l-Endelüs*, (nsr. Reinhart Dozy-Michael Jan de Goeje), E. J. Brill, Leiden 1968.

¹⁸ Na'nâî, Abdûlmecid, *ed-Devletü Ümeviyye fî'l-Endelüs*, Dârü'n-nehdati'l-'Arabiyye, Beyrut 1980.

¹⁹ Ahmed Fikrî, *Kurtuba fî'l-'Asri'l-İslâmî: Tarih ve Hadâra*, Müessesetü Şebâbi'l-Câmi'a, İskenderiyye 1985

¹⁸ Aselî, Bessâm, *Fennü'l-harbi'l-İslâmî*, Dârü'l-fikr, I-V, Beyrut 1985.

¹⁹ Sâlim, Abdülaziz, *Târih ve hadâra fî'l-İslâm fî'l-Endelüs*, Müessesetü şebâbi'l-câmi'a, İskenderiyye 1985.

²² Abbâdî, Ahmed Muhtar, *Fi't-târîhi'l-'Abbâsî ve'l-Endelüsî*, Dârü'n-nehdati'l-'Arabiyye, Beyrut 1985.

ilgili verdiği bilgilerden faydalandık. Ali Lagzeyevî'nin *Edebü's-siyâse ve'l-harb fi'l-Endelüs*²³ adlı eseri Endülüs Emevîlerinin idarî yapısı, kurumları, sosyo-kültürel durumu ile ilgili önemli bilgiler vermektedir. Ubbâde Kuhîle'nin *Târihu'n-Nasâra fi'l-Endelüs*²⁴ adlı eseriyle Endülüs'ün sosyal yapısıyla ilgili önemli bilgiler elde ettik. Sa'dûn Nasrullah'ın *Târihu'l- 'Arabi's-Siyâsî fi'l-Endelüs*²⁵ eserlerinden II. Abdurrahman dönemi siyâsî tarihi ile ilgili bilgiler elde ettik.

Ülkemizde Endülüs tarihi ve kültür ve medeniyeti alanında en önde gelen ismi Mehmet Özdemir'in *Endülüs Müslümanları-1(Siyasî Tarih)*²⁶, *Endülüs Müslümanları-II(Bilim ve Kültür Tarihi)*²⁷ ve *Endülüs Müslümanları-III(Medeniyet Tarihi)*²⁸ eserleri dönemin siyâsî, kültürel, ekonomik ve sosyal durumuyla ilgili verdiği bilgilerden istifade ettik.

Nureddin Al-i Ali'nin *Endülüs Tarihi* adlı eseriyle de dönemin siyâsî tarihi, kültür ve medeniyetiyle ilgili önemli bilgiler verdiğini müşahade ettik. M. Abdullah İnân'ın *Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs*²⁹ ve *el-Âsârü'l-Endelüsiyyeti'l-bâkiye fi'l-İsbânya ve'l-Bortugâl*³⁰ adlı eserleri Endülüs'ün siyâsî tarihi, kültür ve medeniyeti hakkında önemli bilgiler ihtiva etmektedir.

Carl Brocelmann'ın *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*³¹ adlı eseri Endülüs siyasi tarihiyle ilgili önemli bilgiler vermektedir. Reinhart Dozy'in *Spanish İslam*³² adlı eseri Endülüs siyasi tarihiyle ilgili verdiği bilgilerden faydalandık. A. Chejne'nin *Muslim Spain: its History and Culture*³³ adlı eserinden Endülüs tarih ve medeniyetiyle ilgili verdiği bilgilerden faydalandık.

²³ Lagzeyevî, Ali, *Edebü's-siyâse ve'l-harb fi'l-Endelüs*, Mektebetü'l-maârif, Rabat 1987.

²⁴ Kuhîle, Ubbâde, *Târihu'n-nasâra fi'l-Endelüs*, Külliyyetü'l-edeb, Kahire 1993.

²⁵ Nasrullah, Sa'dûn, *Tarihu'l- 'Arab Siyasi fi'l-Endelüs*, Darü'n-Nehdati'l-'Arabiyye, Beyrut 1998.

²⁶ Özdemir, Mehmet, *Endülüs Müslümanları-I (Siyasî Tarih)*, TDV, Ankara 1994.

²⁷ Özdemir, Mehmet, *Endülüs Müslümanları-II (Bilim ve Kültür Tarihi)*, TDV, Ankara 1997.

²⁸ Özdemir, Mehmet, *Endülüs Müslümanları-III(Medeniyet Tarihi)*, TDV, Ankara 2007.

²⁹ İnân, Abdullah, *Devletü'l-İslam fi'l-Endelüs*, Mektebetü'l-hancî, Kahire 1988.

³⁰ İnân, Abdullah, *el-Âsârü'l-Endelüsiyyeti'l-bâkiye fi'l-İsbânya ve'l-Bortugâl*, Mektebetü'l-hancî, Kahire 1988.

³¹ Brockelmann, Carl, *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, çev. Neşet Çağatay, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1992.

³² Dozy, Reinhart, *Spanish İslam*, çev. Francis Griffin Stokes, Frank Cass and Company Ltd., London 1972.

³³ Chejne, A.G., *Muslim Spain: its History and Culture*, The Minnesota Press, Minnesota 1974.

2. II. ABDURRAHMAN DÖNEMİNE KADAR ENDÜLÜS

2.1. Endülüs'ün Fethi ve Valiler Dönemi: Genel Bir Bakış

Hız. Peygamber'in (s.a.v) vefatından sonra Hulefâ-yi Râşidîn döneminde Suriye, Irak, Filistin ve el-Cezire'de gerçekleştirilen fetih hareketleri; Amr b. As'ın Mısır'ı fethi (21/642) , Kuzeybatı Afrika fatihi Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh'in Kartaca (24/645) ve Nûbe (31/652) fetihleri, İfrîkiyye valisi Ukbe b. Nâfî'nin Berkâ (41/661), Gadâmis (Gudâmis), Veddan, Fizan (Fezzân) bölgesindeki Cerme, Kafsa ve Kastilya (Cerîd) Hâvâr, Münestîr, Erebe fetihleri; İfrîkiyye ve Endülüs Valisi Musa b. Nusayr'ın Mağrib-i Evsât (83/702) ve Mağrib-i Aksâ'yı (87/706) fetihleri ile daha da ileri boyuta taşınmıştır. Hulefâ-yı Râşidîn ve Emevîler döneminde gerçekleştirilen bu fetih hareketleri sonucunda Kuzey Afrika ve Mağrib'in fethi tamamlanmıştır.

Bu fetihler, hem bölgedeki İslam hakimiyetini istikrara kavuşturmuş, hem de İslâm devletinin sınırlarını batıda Atlas Okyanusu'na ulaştırmıştır. Karadaki başarılı fetih harekâtının yanı sıra İfrîkîyye Valisi Mûsâ b. Nusayr, Akdeniz'de stratejik önemi olan adalara ve Bizans deniz üslerine önemli deniz seferleri düzenlemiştir. Artık İslam ordularının yeni hedefi İspanya idi.³⁴

Endülüs, Akdeniz'in batı kısmında yer alan İberik (İberia) yarımadasındaki İspanya ve Portekiz'e ait topraklara Arap tarihçi ve coğrafyacıların verdiği isimdir.³⁵ Yunanlılar bu yarım adaya İberia, Romalılar ise Hispania ismini vermişlerdir.³⁶ Araplar tarafından İspanya için kullanılan ve daha sonra İspanyolca'ya Andalucia şeklinde geçen ve önceleri yalnız "Müslüman İspanyası" anlamında kullanılan Endülüs kelimesinin kökeni kesin bir şekilde tesbit edilebilmiş değildir. Endülüs kelimesinin kökeni hakkında diğer bir iddia V. yüzyılda

³⁴ İbnü'l-Kütüyye, II, 29-37; İbn İzârî, II, 23-25; İsmail Hakkı Atçeken, *Endülüs'ün Fethi ve Musa b. Nusayr*, Araştırma Yayınları, Ankara 2002, s. 43.

³⁵ İbn Hurdâzbih, s. 34; İstahrî, *Kitabü Mesâlikü'l-memâlik*, E.J. Brill, Leiden 1927, s. 45.

³⁶ G.S.Colan, *el-Endelüs*, trc. İbrahim Hurşid, Abdülhamdi Yunus, Dârü'l-kütübi'l-Lübnânî, Beyrut, 1980, s. 17.

Kuzey Afrika'ya geçmeden önce on sekiz yıl kadar İspanya'nın güneyinde kalan Vandallar'ın (Vandalus) adından türemiş (Vandalucia) olabileceğidir.³⁷

Jeopolitik konumu itibariyle çok önemli bir yere sahip olan bu bölge Kuzey Afrika'yı Avrupa'ya bağlamaktaydı. İslam Devleti'nin sınırlarını genişletme amacı güden müslümanlar Doğuda Çin topraklarına, Batıda ise Kuzey Afrika'ya kadar ilerlemişlerdi. Bu fetihlerin ardından yeni hedef, önce İspanya'nın daha sonra da Avrupa'nın tamamının fethedilmesiydi. Bu durum mahallî hakimiyet fikrinden vazgeçildiğini, bunun yerine dünya hakimiyeti fikrinin benimsendiğini göstermektedir.³⁸ Bazı kaynaklarda ise İspanya üzerinden Doğu'ya hareket edip İstanbul'u fethettikten sonra Hilâfet merkezi olan Dimaşk'a ulaşma hedefinin olduğu zikredilmektedir.³⁹ Zehebî, bu hususta Mûsâ b. Nusayr'ın ismini özellikle zikretmektedir.⁴⁰

Mûsâ b. Nusayr, halife Velîd b. Abdülmelik'ten (86-96/705-715) izin aldıktan sonra 91/710 yılı Ramazan ayında Endülüs'ü fetih projesinin ilk adımı olarak Tarîf b. Malik adlı Berberî komutanı 400 piyade ve 100 süvariden meydana gelen bir birliğin başında Endülüs'e gönderdi. Asker sayısı hakkında 400 veya 1000 rakamları da verilir. Tarîf b. Mâlik, Sebte (Ceuta) kontu olan ve müslümanlara fetih konusunda yardım vaadinde bulunan Julianos'a ait dört gemiyle İspanya'nın güney kıyılarındaki bir adaya sefer düzenledi. Geçiş sırasında başka gemilerin kullanıldığı da öne sürülmüştür. Tarîf b. Mâlik, Güney İspanya'daki Paloma'ya ulaştı; daha sonra burası Cezîretü Tarîf (Tarîfe) diye adlandırılmıştır. Tarîf b. Mâlik, Julianos'un rehberliğiyle Güney İspanya sahillerine akınlar yaptı ve Cezîretülhadrâ'yı (Algeciras) fethetti. Bol miktarda esir ve ganimetle yine Ramazan ayında Kuzey Afrika'ya döndü.⁴¹

Mûsâ b. Nusayr, Tarîf b. Mâlik'in görevini başarıyla tamamlaması ve yanında bol miktarda ganimetle geri dönmesi üzerine 92/711 yılı ilkbaharında azatlısı ve Tanca Valisi Târik b. Ziyâd'ı, içinde sadece 300 Arap asıllı askerin bulunduğu Berberîler'den oluşan 7000 kişilik bir ordunun başında İspanya'ya gönderdi. Târik b. Ziyâd, İspanya'nın güney

³⁷ Abbâdî, Ahmed Muhtâr, *Dirâsât fî târihi'l-Mağrib ve'l-Endelüs*, Müessesetü şebâbi'l-câmi'a, İskenderiyye 1988 s. 19; Nureddin Âl-i Ali, *Endülüs Tarihi*, Ensar Yayınları, İstanbul, 2010, s.15; Mehmet Özdemir, "Endülüs", *DİA*, XI, 211.

³⁸ Muhammed Abdullah İnân, *Devletü'l-İslam fî'l-Endelüs*, Mektebetü'l-Hancî, Kahire, 1988, s.23; Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları-1*, TDV, Ankara 1994, s.12-13.

³⁹; İbnü'l-Hatîb, *Târîhu İsbâniyyeti'l-İslâmiyye*, thk. Évariste Levi Provencal, Dârü'l-mekşûf, Beyrut 1956, s. 4; İbn Haldun, IV, 116-117

⁴⁰ Zehebî, IV, 498.

⁴¹ Müellifi meçhul, *Ahbaru Mecmû'a*, s. 16; Nüveyrî, XXIV, 45; Makkârî, I, 219; Âl-i Ali, s. 43; Chejne, s. 7.

bölgelerine ulaştıktan sonra Kurtuba'ya doğru harekete geçti. Şezûne'ye doğru yol alırken Mûsâ b. Nusayr'dan takviye kuvvet istedi. Mûsâ b. Nusayr'ın gönderdiği çoğu Berberîlerden oluşan 5.000 kişilik takviye kuvvetle beraber Târik b. Ziyâd'ın ordusu 12.000 kişiye ulaştı.⁴²

Târik b. Ziyâd, Vizigot ordusuyla 28 Ramazan 92/19 Temmuz 711'de Şezûne (Sidonia) şehri yakınlarındaki Lekke vadisinde (Guadalete) karşılaştı.⁴³ Şiddetli çatışmalardan sonra Vizigot ordusu yenildi. Vizigot kralı Rodrigo'nun, nehirde boğulduğu veya kaçıp izini kaybettirdiği nakledilir. Böylece 92/711 yılı Ramazan ayının 28'inde başlayan savaş aynı yıl Şevval ayının beşinci günü bitti. Başka bir rivayetlerde ise bu savaşın 1-8 gün sürdüğü nakledilir.⁴⁴ Rodrigo'nun (Rodrik) ordusunun sayısı kaynaklarda genellikle 40.000 ile 100.000 arasında değişmektedir. Ancak bazı müsteşrikler, Müslüman müellifler tarafından olaydaki kahramanlık derecesinin arttırılmak istendiğinden bu rakamların abartıldığı görüşündedir. Târik'in ordusunun da aynı şekilde sayıca 12.000'den fazla olduğunu belirterek, Târik Endülüs'e girdiğinde zaten 12.000 askeri olduğunu ve bu savaş sırasında da asker sayısı 24.000 ile 30.000 arasında değişen bir orduya sahip olduğunu söylerler.⁴⁵ Endülüs'ün fetih yılını tarihçi Ya'kûbî 91/710 olarak zikrediyorsa da⁴⁶, genelde kabul edilen tarih 92/711 yılıdır.⁴⁷

Ertesi yıl (93/ 712) İfrîkiyye Valisi Mûsâ b. Nusayr, hem Târik b. Ziyâd'a yardımcı olmak, hem de onun gidemediği şehir ve bölgelere gidip Endülüs'ün fethini tamamlamak amacıyla çoğunluğu Araplardan oluşan 18.000 kişilik bir ordu ile yarımadaya geldi. Karaya çıktıktan sonra başka bir güzergâhı izleyerek Sevilla (İşbiliyye), Carmona (Karmûne), Niebla (Leble), Merida (Maride) şehirlerini aldı ve Târik b. Ziyâd'la Toledo'da buluştu (94/713). Mûsâ b. Nusayr ve Târik b. Ziyâd, İspanya'nın kuzey bölgeleri ve Güney Fransa topraklarında fetihler gerçekleştirdi. Böylece İspanya'nın tamamına yakını fethedilmiş oldu. Sadece Cillîkiyye'nin (Galicia) uç tarafında bir bölge olan Asturias kalmıştı. Kısa sürede

⁴² Makkârî, I, 257; Abbâdî, s. 69; Âl-i Ali, s. 46, Mehmet Özdemir, I, 17-18.

⁴³ İbnü'l-Kûtiyye, II, 33; Âl-i Ali, s. 46.

⁴⁴ Müellifi meçhul, *Ahbâru Mecmû'a*, s. 18-19; İbn İzârî, II, 8; Nüveyrî, XXII, 48; Makkârî, I, 219; Kennedy, Kennedy, H., *Muslim Spain and Portugal : A Political History of al-Andalus*, London 1996, s. 11; Chejne, s. 8; Özdemir, s. 18-19.

⁴⁵ Makkârî, I, 243, 257; Âl-i Ali, s. 46; Abbâdî, s.60; A.G.Chejne, *Muslim Spain : Its History and Culture*, Minnesota, 1974, s. 8; Kennedy, s.11; Özdemir, I, 17-18.

⁴⁶ Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb, *Târîhu 'l-Ya'kûbî*, Beyrut 1992, s. 285.

⁴⁷ Halîfe b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, thk. Süheyl Zekkâr, Beyrut 1993, s. 236; Tâberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr, *Târîhu 'l-ümem ve 'l-mülûk*, VI, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhim, Dârü'l-ma'ârif, Kahire 1960, 369; Merrakuşî, Ebû Muhammed Muhyiddin, *el-Mücib fî telhîsi ahbâri 'l-Mağrib*, Lecnetü'l-ihyâi't-türâsi'l-İslâmî, Kahire 1963, s. 6.

İspanya'nın çoğunun fethedilmesi ve Fransa içlerine kadar ilerlenmiş olması İslam fetih siyaseti açısından önem arz etmektedir.⁴⁸

Mûsâ b. Nusayr, halîfe Velid b. Abdülmelik'in emri üzerine Dimaşk'a dönerken, Endülüs'te oğlu Abdülaziz b. Mûsâ'yı vekil olarak bıraktı. Abdülaziz b. Mûsâ Endülüs'ün ilk valisi oldu. Böylece Endülüs tarihinde "Valilik Dönemi" olarak adlandırılan dönem (95-137/714-756) başladı.⁴⁹ Bu dönemde yeni bir toplum yapısının temeli atılmış, özgür bir dinî ortam oluşturulmuş, fetihler devam etmiş ve İslâm tarihinde ilk defa İslâm orduları Fransa içlerine kadar sefer düzenlemişlerdir.

Valilik Dönemi'nde Endülüs'te idarî işler, Kayrevan'da oturan Mağrib genel valisinin emri altında çalışan bir valinin eline bırakılmış bulunuyordu. İlk zamanlar bu valilerin tâynini Dimaşk'taki Emevî halifesi tarafından yapılırken, daha sonra Magrib genel valisi tarafından yapılmaya başlandı. Bu durumun merkezî hükümetin zayıflamasıyla ilgili olduğunu düşünmekteyiz.

İspanya'nın fethi için gelen ve buraya yerleşen müslümanlar, yarımadadaki fetih harekâtının tamamlanmasından emirliğin kurulmasına (137/756) kadar geçen sürede bir çok iç savaş yaşadılar. Valilik dönemindeki bu mücadeleler başlıca Araplar, Berberîler ve Müvelledler arasında gerçekleşti. Bunun yanında Arap olan Şâmî-Beledî, Kaysî-Yemenî kabileleri arasında da siyâsî çekişmeler yaşandı. Bu çekişmelerin sonucunda Endülüs'ün kuzeyinde Müslümanların otoritesinde bir zayıflama baş göstermiş, siyasî, sosyal ve ekonomik hayatta olumsuz etkiler meydana gelmiştir.⁵⁰

2. 2. Endülüs Emevî Devleti'nin Kuruluşu ve Abdurrahman b. Muâviye Dönemi

Endülüs'ün fethinden sonra buraya bir çok Arap ve Berberî kabileler yerleştirildi. Bu dönemde Yemenî-Kaysî, Arap-Berberî ve Yemenî-Mudarî kabileleri arasında siyâsî çekişmeler yaşandı. Bu çekişmelerden sonra 125/743 yılında Yemenî Ebû'l Hattâr Hüsâm b. Dırâr el-Kelbî idareyi ele geçirdi. Ancak 127/745 yılında Mudarîlerden olan Sümeyl b. Hâtim ona karşı ayaklandı. Onu görevden alarak tutukladı ve Sevâbe b. Selâme el-Cüzâmî'yi

⁴⁸ Makkarî, I, 233; Âl-i Ali, s. 51-52; Abbâdî, s.74; Fikrî, Ahmed, *Kurtuba fi'l-'asri'l-İslâmî:Tarih ve Hadâra*, Müessesetü şebâbi'l-câmi'a, İskenderiyye 1985, s.12; Özdemir, I, 22-23.

⁴⁹ İbnü'l-Kûtîyye, II, 36; Merraküşî, s. 7; Makkarî, I, 234; Fikrî, s. 12; Abbâdî, s. 74; Özdemir, I, 24; Âl-i Ali, s. 53.

⁵⁰İbnü'l-Kûtîyye, II, 32; İbnü'l-Esir, IV, 472- 473; Makkarî, I, 233-234; Mehmet Özdemir, I, 29-57.

Endülüs valiliğine getirdi.⁵¹ Bu yeni vali iki sene sonra vefat etti. Daha sonra kimin vali olacağı konusunda ihtilâf çıktı. Endülüs halkı kargaşa ve fitne iyice artınca Mudar kabilesinden Yûsuf b. Abdurrahman el-Fihri'yi başa getirmek hususunda anlaştılar (129/747). Yûsuf, Endülüs'ün idaresini Abdurrahman b. Hişâm'a mağlub oluncaya kadar elinde bulundurdu (138/ 756).⁵²

Emevîlerin son halifesi II. Mervân b. Muhammed b. Mervân el-Ümevî'nin Zap Suyu mevkiinde Abbâsîlerin ilk halifesi Ebu'l-Abbâs es-Seffâh'ın amcası Abdullah b. Ali ile yaptığı savaşta yenilmesi (2 Cemâziyelâhir 132 / 16 Ocak 750) ve ardından kaçtığı Mısır'da öldürülmesinden (26 Zilhicce 132/ 5 Ağustos 750) sonra Emevî ailesi çeşitli yerlere dağıldılar. Emevîlerin her yerde takip edildikleri sırada Abdurrahman b. Muâviye b. Hişâm, Suriye'den kaçıp Mağrib'e ulaştı. 5-6 yıl orada gizlendikten sonra Endülüs'e geçti. Endülüs'te yaşanan çekişmelere karşı tek çözümün kendisinin olduğunu söyleyerek halkı kendi tarafına çekmeye çalıştı. Özellikle Berberî Zenâte kabilesinden ve Sevilla (İşbiliyye) şehrinden asker toplayarak Endülüs valisi Yûsuf b. Abdurrahman el-Fihriye karşı mücadele etti. Vali Yûsuf b. Abdurrahman el-Fihri çeşitli vaadlerde bulunarak onu siyasî emellerinden vazgeçirmek için bir heyet gönderdi ise de bir sonuç alamadı. Abdurrahman, idareyi bir an önce ele geçirmek için harekete geçti. Sidonia (Şezûne), Sevilla (İşbiliyye) ve Elvira'yı (İlbîre) üzerinden Kurtuba'ya doğru ilerlerken taraftarlarının sayısı süratle arttı. 6 Zilhicce 137/ 11 Mayıs 756'de Vâdilkibir (Guadalquivir) nehri sahiline ulaşarak karargah kurdu. Yûsuf el-Fihri de şehirden çıkarak nehrin diğer sahilinde Musâre mevkiine geldi. Barış için karşılıklı elçiler gönderilmesine rağmen Abdurrahman kesin olarak savaş kararını vermişti. Gece karanlığından faydalanarak bütün birliklerini nehrin karşı tarafına geçirdi ve 10 Zilhicce 137/ 15 Mayıs 756 sabahında Yûsuf el-Fihri'nin üzerine saldırdı. İki taraf arasındaki kanlı savaş Abdurrahman b. Muâviye'nin galibiyetiyle sona erdi ve bu zafer ona Kurtuba'nın kapılarını açtı. Böylece Endülüs Emevî Devleti'nin temelleri atılmış oldu (137/756).⁵³

Abdurrahman b. Muâviye, emirliği aldıktan sonra yönetimini sağlamlaştırmaya çalıştı. Bu dönemde Şezûne, Tuleytula, İşbiliyye, Lebbe ve Kurtuba isyanlarıyla uğraştı. Bu isyanlar sebebiyle Asturias seferi dışında büyük bir sefer düzenleyemedi.

⁵¹ İbnü'l-Kûtiyye, II, 44; Müellifi meçhul, *Ahbârü Mecmû'a*, s. 38; İbnü'l-Esîr, IV, 494.

⁵² İbnü'l-Esîr, IV, 494; Hitti, III, 684; Chejne, s. 13.

⁵³ Müellifi meçhul, *Ahbârü Mecmû'a*, s. 57; İbnü'l-Esîr, IV, 494; Makkarî, I, 239.

Abdurrahman b. Muâviye Kurtuba'da iktidarı ele geçirdikten sonra bir yandan ülkede birliği sağlamak için isyanları bastırmakla uğraşırken diğer yandan da yeni kurulan devleti teşkilâtlandırdı. Bu dönemde İber yarımadasının bir çok kıyısında yeni limanlar, iç kısımlarında yollar, su kanalları, sayısız çeşme ve hamamlar yapılarak büyük imar faaliyetlerine girişildi. I. Abdurrahman ed-Dâhil, ilim adamları ile sohbet ve istişareye çok önem verirdi. Devlet meseleleri ile ilgili ilim adamlarıyla toplantı düzenler ve bu toplantılarda alınan kararları uygulardı. Adalet konusunda çok titiz olduğu için sık sık çarşı pazar dolaşarak teftişlerde bulunurdu.

I. Abdurrahman ed-Dâhil, bayındırlığa önem verdiği kadar eğitime de önem vermiş, her şehirde bir cami, okul, hastane yapılmaya başlanmış, kütüphaneler kurulmuş, herkese parasız eğitim sağlanmıştı.⁵⁴ Merkez teşkilâtında henüz vezirlik makamı yer almıyor, yalnızca kadılar ve hâcibler bulunuyordu. I. Abdurrahman'ın yaptığı işlerden en önemlisi kuvvetli bir ordu kurmasıdır. Kuzey Afrika'dan getirilen ücretli Berberî birlikleri ile Güney Avrupa ülkelerinden sağlanan memlûkler, ordunun esasını teşkil ediyorlardı. Ayrıca ülkeyi *Kurâ* adı verilen idarî bölgelere (vilâyet) ayırarak başlarına vali veya *âmiller* tayin etmişti. Bu bölgeler Belensiye (Valencia), Sarakusta (Saragossa), Mursiye, Gırnata (Granada), Mâride (Merida) ve Tuleytula (Toledo) dır.

Abdurrahman b. Muâviye, ölümünden sonra bir taht kavgasını önlemek için valilerini, haciblerini ve kadılarını toplayarak onlara öğütler vermiş, üç oğlundan en küçüğü olan Hişâm b. Abdurrahman'a saltanatı bıraktığını bildirmiştir. Hişâm b. Abdurrahman'ı seçmesinin sebebi, onun devlet yönetiminde daha yetenekli ve daha ihtiyatlı olduğunu düşünmesiydi. I. Abdurrahman ed-Dâhil 172/788 yılında Kurtuba'da vefat etti.⁵⁵

2. 3. Hişâm b. Abdurrahman Dönemi

I. Abdurrahman'ın ölümünden sonra oğlu Hişâm, Endülüs Emevî tahtına geçti (172/788). Hişâm, babası Abdurrahman b. Muaviye'nin emirliği döneminde Mâride (Merida) valiliği yapmıştı. Böylelikle idarî tecrübe kazanması amaçlanmıştı. Abdurrahman b. Muâviye,

⁵⁴ İbnü'l-Kûtiyye, II, 60-61; İbn İzârî, II, 45; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, X, Beyrut, 1966, 74; Philip Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi*, trc. Salih Tuğlu, III, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1980, s. 795-803; Chejne, s. 31, 36.

⁵⁵ İbnü'l-Esîr, V, 582; İbn İzârî, I, 92; N. Kemal, *Büyük İslam Tarihi*, sad: İhsan İlgar, Hür Yayınları, İstanbul 1975, s. 367-368.

Hişâm'ı büyük oğlu Süleyman'dan daha çok severdi. Bu durum kardeşler arasında kıskançlığa sebep olmuştur.⁵⁶

Makkarî, Hişâm'ı halka karşı adaletli davranması ve müslümanların işlerine önem vermesi bakımından Emevî Halifesi Ömer b. Abdülaziz'e benzetir. Nitekim emirliği döneminde fakihler büyük nüfuz elde etmiş, devlet idaresinde büyük rol oynamışlardı. Bu fakihlerin en meşhuru, Berberî Mesmûde kabilesinden olan Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî 'dir. O, ilim için doğuya gitmiş, Medine'de İmam Mâlik b. Enes'ten ilim tahsil edip *el-Muvatta'* adlı kitabı rivayet etmiştir. Hişâm b. Abdurrahman, zamanını, ülkesini refah ve hayra ulaştırmak için yaptığı çalışmalarla geçirdi⁵⁷. Ayrıca döneminde kardeşleri Süleymân b. Abdurrahman ve Abdullah b. Abdurrahman'ın isyanlarıyla uğraştı. Emirliği döneminde Asturias ve Fransa üzerine yapılan seferlerle Castilla la Vieja (Kastilya) ve Ceuta (Septe) bölgeleri ele geçirildi. Yaptığı çalışmalarla, ilim, kültür ve bayındırlık alanında gelişmeler sağlandı.⁵⁸

Hişâm yedi sene dokuz ay hüküm sürdükten sonra 180/796 yılında vefat etti.⁵⁹ İbn Kesîr, onun emirlik süresinin altı yıl ve bir kaç ay olduğunu rivayet etmiştir.⁶⁰

2. 4. Hakem b. Hişâm Dönemi

Hişâm b. Abdurrahman'ın vefatından sonra oğlu Hakem b. Hişâm Emevî tahtına çıktı (180/796). I. Hişâm er-Radî, daha iyi bir lider olacağını düşündüğü küçük oğlu Hakem'i veliahd ilan etti. Hakem b. Hişâm veliahd olduğu dönemde kadıların ve devlet adamlarının göreve getirilmesinden sorumlu oldu.⁶¹ Ayrıca Hakem b. Hişâm, Tuleytula valiliği yapmıştır.⁶² I. Hakem er-Rabazî emir olduktan sonra babasının rakipleri olan amcalarıyla mücadele etmiştir.

Hakem b. Hişâm'ın emirlik dönemi üç önemli özelliği ile dikkat çekmektedir. Bunlardan birincisi, dedesi Abdurrahman b. Muâviye devrinde olduğu gibi iç karışıklıkların çokluğudur. İkincisi, Hakem b. Hişâm'ın önceki Endülüs hükümdarlarından daha çok cihat ve

⁵⁶ İbnü'l Esir, V, 583; Makkarî, I, 313-317; Abdülaziz Sâlim, *Târîhu'l-müslimîn ve âsâruhum fi'l-Endelüs*, Müessesetü şebâbi'l-câmi'a, İskenderiye 1961, s. 213-219.

⁵⁷ İbn İzârî, II, 61-68; Na'nâî, s. 171-172.

⁵⁸ İbnü'l-Kütüyye, II, 61-63; İbn Haldûn, IV, 124-125; İnân, s. 223-225.

⁵⁹ Makkarî, I, 338.

⁶⁰ İbn Kesir, X, 74; İnân, s.223-225.

⁶¹ Nüveyrî, XXII, 359; İbnü'l-Ebbâr, *el-Hulletü's-siyerâ*, thk. Hüseyin Mûnis, Dârü'l-ma'ârif, Kahire 1963, s. 43; İbrâhim Beydûn, *ed-Devletü'l-'Arabiyye fi İsbânya*, Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1986, s. 218.

⁶² İbn İzârî, II, 308.

askerî seferlere önem vermesidir. Üçüncüsü ise onun ulemâ ile yaşadığı anlaşmazlık ve onların nefretini kazanacak derecede ilgisiz kalmasıdır.⁶³

Bunların arasında en önemlisi ise Rabat isyanı, amcaları Süleymân b. Abdurrahman ve Abdullah b. Abdurrahman isyanlarıdır. Rabat isyanı fukahâ ve ulemânın destek ve teşvikiyle çıkarıldığı için diğer isyanlardan ayrılmaktadır. Fakihlerin bu isyanı teşvik etmelerinin sebebi Hişâm döneminde gördükleri itibarı yeni emir döneminde görememeleri ve devlet yönetiminden uzaklaştırılmalarıdır. Bu yüzden halkı hükümdar aleyhine kışkırtmaya ve isyana teşvik etmeye başladılar.⁶⁴ Zaten yönetimden memnun olmayan halk, fakihlerin ve ulemânın da etkisiyle Rabat isyanını gerçekleştirdi (189/805). Bu isyan kısa bir süre sonra bastırıldı.

191/807 yılında da Hazm b. Vehb ve Velîd, Beja'da (Bâce) isyan etti. İsyân başarıyla bastırıldı ve isyancılar cezalandırıldı. Ayrıca 13 Ramazan 202/ 25 Mart 818 yılında Rabat'ta yeni bir isyan vukû buldu. Bu isyanın sebepleri arasında halkın Hakem b. Hişâm'ın yönetiminden memnun olmaması, Hakem'in bir av dönüşü kendisini protesto eden kişileri astırması, kölelerinden bir çocuğu haksız yere öldürtmesi, askerlerin bir demirciyi öldürmesi ve artan vergiler sayılabilir. Başlangıçta bu, halk isyanı olduğu halde zamanla din adamları, fakihler ve şairler de katıldı.⁶⁵ Bu isyan da zamanında bastırıldı. Bazı tarihçiler, isyancılardan öldürülenlerin on binleri bulunduğunu zikretmektedirler. Askerler kaçan isyancıların peşini takip ederek ya yakaladıkları yerde öldürdüler ya da tutuklayıp saraya götürdüler. Hakem, yakalananların 300'ünü sarayın önünde, kalanları da Vâdilkebîr'de idam ettirdi.⁶⁶ Bundan sonra Hakem, şehir sakinlerine isyan merkezi olan Rabat'tan uzak bir bölgeye yerleşmeleri şartıyla eman verdi. Rabat halkı, Endülüs'ün değişik bölgelerine dağıldılar. Bazıları Mağrib'e gidip Fas şehrini kurdular, bazıları da İskenderiyye, Girit ve Sicilya'ya gittiler. İsyana karışan alimler ise Tuleytula'ya gittiler. Emir, onlara Kurtuba ve çevresi dışında memleketin her bölgesinde yaşayabileceklerine dair bir teminat verdi.⁶⁷

⁶³ Müellifi meçhul, *Ahbâru Mecmû'a*, s.113-115; İbn İzârî, II, 68-80; Merrakuşî, s. 33; İbn Haldûn, IV, 125-127; Makkarî, I, 319-321.

⁶⁴ İbnü'l-Esîr, V, 413; Merrakuşî, s. 11; İbn Haldûn, IV, 126; Âl-i Ali, s. 109; Beydûn, s. 222.

⁶⁵ İbnü'l-Kûtiyye, II, 51-52; İbn İzârî, II, 77, 113; Nüveyrî, XXII, 37; İbnü'l-Ebbâr, I, 44.

⁶⁶ İbn İzârî, II, 114; İbnü'l-Hatîb, s. 16; İbnü'l-Ebbâr, I, 44; Sâlim, s. 254.

⁶⁷ İbn İzârî, II, 115; İbnü'l-Hatîb, s. 16; Merrakuşî, s. 21; Makkarî, I, 339; H. İbrâhim Hasan, *Siyâsî Dinî Sosyal Kültürel İslam Tarihi*, I, çev. İsmail Yiğit, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1996, s. 46; Sâlim, s. 257.

Bu dönemin önemli isyanlarından birisi de Hakem b. Hişâm'ın büyük amcaları Süleymân b. Abdurrahman ve Abdullah b. Abdurrahman'ın isyanlarıdır. Süleymân b. Abdurrahman, kardeşi Hişâm'ın ölüm haberini alınca Kuzey Afrika'dan Endülüs'e doğru harekete geçi. Süleymân'ın Endülüs'e geçiş tarihi 182/798 yılıydı. Süleyman, Endülüs'ten de etrafına yeterince asker topladığına inandığı zaman Hakem'i tahtan uzaklaştırmak için Kurtuba'ya doğru hareket etti. Aynı yıl Kabecid Bencita'da yaptığı şiddetli çatışmalardan sonra yenildi. Fakat mücadeleden vazgeçmedi. Süleymân, 182/798 yılında Hayta, 183/799'da İstece'de (Ecija) Hakem'e karşı savaştı. Süleymân b. Abdurrahman, 184/800'de Ceyyân ve İlbîre'yi işgal etti. Ardından Mâride'ye geldi. Burada Berberî lideri Asbağ b. Abdullah b. Vansus, Süleymân'ı esir aldı ve Kurtuba'ya gönderdi. Hakem, amcası Süleymân'ın öldürülmesini emretti.⁶⁸

Abdullah b. Abdurrahman, kardeşi Hişâm b. Abdurrahman vefat ettiği zaman Tanca'da bulunuyordu. Kardeşinin ölümünü duyunca Endülüs'e geçti. Sarakusta'ya gelip halkı Kurtuba yönetimine karşı kışkırtmaya çalıştı. Fakat Sarakusta halkı Kurtuba yönetiminden yana tavır aldı. Bunun üzerine Abdullah b. Abdurrahman el-Belensî, oğulları Abdülmelik ve Ubeydullah'ı da alarak Frank topraklarına geçti. Frank kralı Büyük Karl, Abdullah b. Abdurrahman'ı iyi karşıladı, ancak Endülüs topraklarına yeni bir sefer düzenlemeyi göze alamadığı için Abdullah'ın ittifak teklifini geri çevirdi. İsteddiği desteği bulamayan Abdullah Sarakusta'ya geri döndü. 181/797 yılında isyan eden Ebu'l-Haccâc Behlül b. Merzûk, Abdullah'ı şehirden çıkardı. Bunun üzerine Abdullah, Belensiye bölgesine gitmek zorunda kaldı. Ağabeyi Süleyman b. Abdurrahman'ın öldürüldüğünü öğrenince isyana devam etmenin hiç bir işe yaramayacağını görerek Hakem'e mektup yazdı ve affedilmesini istedi (186/802). Hakem b. Hişâm, Abdullah el-Belensî'yi affetti ve onu ordu komutanı yaptı. Abdullah el-Belensî, ordu komutanlığı görevinde Katalonya (*Cataluña*) ve Barcelona'ya (Berşelûne) seferler yapmıştır.⁶⁹

Hakem b. Hişâm, emirliğe geçtikten sonra Kuzeydeki Asturias, Galicia ve Frank krallıklarına karşı seferler düzenledi. Arap kaynakları, Hakem b. Hişâm döneminde ilk seferin Hâcib Abdülkerim b. Abdülvahid veya İbn Muğîs komutasında yapıldığını kaydetmektedir. Verilen bilgilerden anlaşıldığına göre bu seferde Müslümanlar Calahorra'yı (Kalahurra) fethettikten sonra, kuzeye doğru ilerlemeye devam etmişler, daha sonra ise Asturias bölgesini

⁶⁸ İbnü'l-Esîr, V, 398; İbn İzârî, XXIII, 362; Nüveyrî, XXIII, 362; İmâmuddîn, *Endülüs Siyasî Tarihi*, çev. Yusuf Yazar, Rehber Yayıncılık, s. 101.

⁶⁹ İbnü'l-Esîr, V, 325; İbn İzârî, II, 103; Nüveyrî, XXIII, 308, 363; Beydûn, s. 209; Sâlim, s. 353.

ele geçirmişlerdi.⁷⁰ Bundan sonraki beş yıl boyunca Hakem, iç isyanlarla ve Frankların Endülüs topraklarına düzenlediği saldırılara karşı koymakla meşgul oldu. 190-197/ 803-810 yılları arasında Elbe (Alava), Cıllîkiyye (Galicia) ve Vâdilhicâre (Guadalajara) bölgelerine seferler düzenlendi. 196/809 yılında Turtûşe (Tortosa) Franklar tarafından işgal edilmeye çalışıldıysa da buna engel olundu. Daha sonraki dönemlerde Franklar Barcelona'yı (Berşelûne) ele geçirmek için bir çok teşebbüste bulunmuşlardı. Bunu gerçekleştirmek için bir çok isyan tertiplerler.⁷¹ Denizlerde ise 200/ 813 yılında İbiza, Mayorka, Sardunya ve Balear adaları fethedildi. Hakem b. Hişâm, Küçük İspanyol devletlerinin bulunduğu Kuzey Endülüs bölgesine 203/816 yılında son seferini düzenledi. Bazı tarihçiler seferin Galicia bölgesine yapıldığını rivayet etmişlerdir. Bu seferden sonra Hakem, vefat edinceye kadar geçen altı sene içinde başka bir sefere çıkmadı. Bu durumu iki taraf arasında yapılan bir barış antlaşmasına ve karşılıklı olarak buna uyulmasına bağlayabiliriz.⁷²

Hakem b. Hişâm vefatından önce oğlu Abdurrahman'ı devlet işlerini idare etmesi için vekil tayin etti. Zaten daha öncesinde bu oğlunu veliahd tayin etmişti.

Hakem b. Hişâm, son günlerinde oğlu ve veliahdı Abdurrahman b. Hakem'i çağırarak ona şu vasiyetlerde bulundu: "Oğlum! Ben, dünyayı senin için hazırladım; düşmanları senin için zelil kıldım ve emirliği sana emanet ediyorum. Anlaşmazlıkları ve kavgaları yok ettim. Sana çizdiğim yolda yürü. Şunu iyi bil ki; sana gerekli olan ilk iş, önce ehlini, sonra aşiretini, sonra da halkını ve seni destekleyen taraftarlarını korumandır. Onlar, senin yardımcılarının ve dava arkadaşlarıdır. Onlar senin acı ve tatlı günlerinde seninle beraber olurlar. Senin güvenini kazanmış kimselerdir. Onları sakın nimetinden mahrum etme.

İsyancılar dışında halkın mertebelerine bakmaksızın onları iyi anla. Onların sıkıntılarını, dertlerini adaletli bir şekilde halletmeye çalış. Onlar üzerinde saygınlığı yok etmeden işlerde kolaylık sağlamak ve erdemli kişilere iyi muamele etmek gerekir. Yaptığın işlere razı olan birini gördüğünde veya daha önce tanımadığın bir kişi sana mahâretini gösterdiğinde ve o kişi kendisine güveniyorsa sen de ona yardım et, onu dene ve kendin için seç. Onun geçmişinin düşük olması seni şüphelendirmesin. Çünkü her şerefın başı önceden olmaz. Bazen sonradan kazanılır. İyilik eden kişileri her zaman mükafaatlandırma, kötülük eden her kişiyi de mutlaka cezalandırma. Çünkü bu şekilde yerine göre hareket etmen, senin hem sevilme hem de saygı duyulmana sebep olur.

⁷⁰ İbn İzârî, II, 103; Makkarî, I, 339.

⁷¹ İbnü'l-Esîr, V, 370; Nüveyrî, XXIII, 362-363; Makkarî, I, 340.

⁷² İbn İzârî, II, 112-113; Nüveyrî, XXII, 39-40; İbn Haldûn, IV, 126; İmamuddin, s. 108.

Görevin malı korumak, onu helal yoldan kazanmak ve hakkıyla sarfetmektir. İşte bunu yapabilirsen bu istikrârlı bir devletin ruhudur. Hazinesinin toplanmasında, biriktrilmesinde, infakında, düzenlenmesinde ve denetiminde kendin ile onun arasına hiç kimseyi koyma. Bütün bu yetkiyi kendi elinde bulundur.

Sana vasiyetimin sonunda şunu derim ki: Hüküm verirken gücünün yettiği kadar Allah'tan kork. Seni Allah'a emanet ediyorum. Seni ancak o korur. Bir zamanlar ben de senin gibiydim. Ancak şu anda Allah (c.c) bana ölümü takdir etti.”⁷³

Hakem b. Hişam, 26 Zilhicce 206/ 22 Mayıs 822 cumartesi günü öğleden sonra 52 yaşında vefat etti. Oğlu ve veliahdı Abdurrahman, cenaze namazını kıldırdı. Hakem b. Hişam, Kurtuba sarayındaki Ravzâ kabristanına babası Hişam'ın yanına defnedildi.⁷⁴

⁷³ Nüveyrî, XXIII, 347.

⁷⁴ İbnü'l Esir, V, 466; Nüveyrî, XXIII, 374; İbnü'l-Ebbâr, I, 46-47; Abdülaziz Feylâî, *el-Alâkâtü's-Siyâsiyye beyne'd-Devleti'l-Ümeviyye fi'l-Endelüs*, Müessesetü vataniye li't-terceme ve't-tahkîk, Cezayir 1983, s. 150.

3. EMİRLİĞİNE KADAR II. ABDURRAHMAN

Tam ismi Abdurrahman b. Hakem b. Hişâm b. Abdurrahman'dır. Künyesi Ebu'l Mutarrif olup Zilhicce 176/ Nisan 792'de Zilhicce ayında Tuleytula'da dünyaya geldi. Ümmü Veled bir cariyeye olan annesi Haleve Arap asıllıdır. Lakabı ise el-Evsat'tır. Tarihçiler, Abdurrahman ed-Dâhil ve Abdurrahman en-Nâsir'dan ayırmak için Abdurrahman el-Evsat olarak isimlendirdiler.⁷⁵

3. 1. II. Abdurrahman'ın Emirlik Öncesi Faaliyetleri

Abdurrahman emirlik öncesi dönemde babasının emriyle Tuleytula⁷⁶ ve Turtûşe⁷⁷ olaylarına müdahalede ordu komutanlığı görevinde bulunmuştu. Ayrıca muhafız komutanlığı, Emir nâibliği, sâhibu'l-medîne,⁷⁸ Mârîde ve Tuleytula valiliği⁷⁹, görevlerinde bulundu.

3. 1. 1. II. Abdurrahman ve Tuleytula isyanı

Fetihten sonra eski ihtişamını yitirmiş olsa da Vizigot krallığının başkentliğini yapmış, Tâc nehri sahilinde yüksek bir tepenin üzerinde kurulmuş muhkem surlara sahip stratejik bir yer olan Tuleytula, Endülüs'ün önemli şehirlerinden biriydi. Tuleytula nüfusu sadece Araplardan oluşmuyordu. Arap nüfusun dışında yeni müslüman İspanyollardan oluşmaktaydı. Şehrin nüfusunun önemli bir bölümü de Hristiyan azınlıklardan meydana gelmekteydi. Müslümanlar Tuleytula'da Hristiyanlara tam bir hürriyet vermişti. Dinlerinde ve diğer işlerinde özgür bir şekilde davranıyorlardı. Fakat her iki kesim de Arap yönetiminden memnun değildi. Yeni müslümanlar, Arap olmadıkları için küçümseniyorlardı. Hristiyanlar ise bağımsız oldukları günlerin özlemini taşıyorlardı. Tuleytula'da çok az sayıda da olsa Arap ve Berberî gruplar yerleşmişti. Dolayısıyla, isyancılar arasında ittifak mümkün olabilmişti.

⁷⁵ İbn İzârî, II, 135; Sâlim, s. 353-354; Nasrullah, s. 82; Feylâfî, s. 98.

⁷⁶ Hitti, III, 809.

⁷⁷ Mühce Emin Paşa, *Sükûtu'l Endelüs: Târihuhû ve Esbâbuhu*, Dârü'n-nahdeti'l-'Arabiyye, Dımaşk, 2002, s. 32

⁷⁸ İbnü'l-Kûtiyye, II, 55; Magribî, I, 46; (Sâhibu'l-Medîne: Şehrin genel emniyetinden sorumlu olan devlet görevlisidir. Bir bakıma şehrin valisi konumundaydı. Bu konumuyla şehrin en yüksek rütbeli görevlilerindendi.) Fikrî, s. 46; Feylâfî, s.99; Emir, başkent dışına çıktığında oğullarından birini nâib (vekil) olarak bırakmaktaydı. Nâib'e devlet görevlilerinden sâhibu'l-medîne refakat ederdi.

⁷⁹ Magribî, I, 77.

Tuleytula halkı, zenginliklerine ve şehirlerinin muhkemliğine güvenerek her fırsatta Kurtuba yönetimine isyan ettiler. Bu durum bir çok Endülüs emirini uzun süre uğraştırdı. Hakem b. Hişâm, Tuleytula halkının itaat altına alınması ve sorunun kökten çözülmesi için aslen Tuleytulalı olan Amrûs b. Yûsuf'u görevlendirdi.

Amrûs b. Yûsuf, Tuleytula'ya geldikten sonra halka iyi davrandı, halkla iyi ilişkiler kurarak onların güvenini kazandı. Bundan sonra kendisi için Tâc nehri yakınlarında müstahkem bir saray yaptırdı. Daha sonra Hakem'e mektup yazarak Tuleytula'ya ulaştığını ve halkın güvenini kazandığını söyledi. Hakem b. Hişam, oğlu Abdurrahman b. Hakem'i bir ordu ile bölgeye gönderdi. Abdurrahman b. Hakem ordusuyla beraber Tuleytula'ya girmeyip Amrûs b. Yûsuf'un sarayına kadar geldi. Müvelled Amrûs b. Yûsuf halkı ikna edip Abdurrahman'ı karşılamaya razı etti. Kalabalık bir heyet Abdurrahman b. Hakem'i, karşılayıp ağırladılar. Abdurrahman onlara ihsan ve ikramda bulundu. Amrûs b. Yûsuf ve Abdurrahman birlikte bir hile hazırlayıp bütün isyancı elebaşlarından kurtulmak istedi. Plana göre Amrûs b. Yûsuf, Abdurrahman'ı Tuleytula'ya davet edecek ve isyancıların icabına o zaman bakılacaktı. Amrûs b. Yûsuf, Abdurrahman'ın şerefine bir ziyafet düzenledi. Bu ziyafete Tuleytula'nın önde gelenleri çağrıldı. Ziyafet günü izdihâm olmaması ve giriş çıkışların kolaylığı için ziyaretçilerin bir kapıdan girip başka bir kapıdan çıkmaları isteniyordu. Tuleytula halkı Amrûs b. Yusuf'un her dediğini bir bir yaptılar. Kararlaştırılan gün gelince şehir halkının önde gelenleri ve davetliler, gruplar halinde Abdurrahman b. Hakem'in ziyafetine gelmeye başladı.⁸⁰

Amrûs b. Yûsuf, davetlilerin giriş ve çıkış kapısı arasında mutlaka üzerinden geçmek zorunda kalacakları bir yere geniş bir çukur kazdırmıştı. Davet sırasında Abdurrahman b. Hakem'le tasarladıkları plan harfiyen uygulanmaya başlandı. Davetliler, giriş kapısından girip de daha önceden hazırlanan çukurun yanına geldikleri sırada görevli askerler onların kafalarını kesip bedenlerini çukura atıyorlardı. Abdurrahman ve Amrûs'un tasarladıkları Tuleytula eşrafından kurtulma planı çok sayıda kişinin ölümüyle sonuçlanmıştır. Öldürülenlerin sayısı ile ilgili farklı rakamlar verilmektedir. Alt sınır olarak genelde 700 denilse de, en fazla kaç kişinin öldürüldüğü konusunda farklı rivayetler vardır. Ancak çoğu eserde kesin rakam belirtmemekle birlikte sayının 700 ile 5.000 arasında değiştiği belirtilmektedir. İbnü'l-Kûtiyye bu olayda öldürülen isyancı sayısını 5300 olarak

⁸⁰ İbnü'l-Kûtiyye, II, 67; İbnü'l-Esîr, V, 345; İbn Haldûn, IV, 126; Na'nâî, s. 33; Hittî, III, 809-810; Âl-i Ali, s. 115.

zikretmiştir.⁸¹ Bu olaya Vak'atü'l Hufre (Hendek Vak'ası) denilmiştir.⁸² Bu meselenin çözüme kavuşturulmasında pay sahibi olan Abdurrahman'a veliahdlık ünvanı verildi.⁸³

Bu olaydan sonra Tuleytula halkı itaat altına alındı. I. Hakem'in bundan sonraki dönemiyle oğlu Abdurrahman'ın emirliği döneminde isyana cesaret edemediler.⁸⁴

3. 1. 2. II. Abdurrahman'ın Franklarla Mücadelesi ve Turtûşe Şehri

189/805 yılında Müslümanların Tutîle şehrini ele geçirmesi üzerine Frank kralı Şarlman, oğlu Louis komutasında büyük bir ordu hazırladı (191/807). Şarlman'ın amacı Müslümanlara ait olan Turtûşe (Tortosa) şehrini muhasara etmektir. Emir I. Hakem er-Rabazî, Frank kralının niyetini öğrenince hemen bir ordu hazırladı ve oğlu Abdurrahman b. Hakem'i de komutan tayin etti. İki ordu Turtûşe şehri yakınlarında karşılaştı. Şiddetli çatışmalardan sonra Frank ordusu hezimete uğradı. Bu savaşta pek çok düşman askeri öldürülmüş ve bir çoğu da esir alınmıştı. Müslümanlar zafer ve ganimetlerle geri döndüler.⁸⁵

Turtûşe'nin Müslümanların eline geçmesinden iki yıl sonra 193/809'da Frank Karolenjiyen kralı Turtûşe'yi tekrar kuşatmak için harekete geçti. Amacı burayı ele geçirip sarsılan itibarını yeniden kazanmaktır. Onun için faaliyetlerini gizlice yürütüyordu.

Frank kralı Şarlman'ın faaliyetlerinden haberdar olan I. Hakem, yine oğlu Abdurrahman b. Hakem'i kalabalık bir orduyla üzerine gönderdi. Bütün valilerine de oğlu Abdurrahman'a yardımcı olmaları konusunda emirler verdi. Bu valiler; Amrûs b. Yûsuf ve Kuzey bölgesi görevlisi Abdûn b. Abdullah'dı. Abdurrahman'a gönüllüler ve sağr halkı da katıldılar.⁸⁶

Muâvede'de Louis'in ordusuyla karşılaşan İslâm orduları şiddetli çatışmalardan sonra Franklara karşı üstünlük elde etti. Abdurrahman, ordusuyla beraber muzaffer olarak Kurtubaya döndü. Bu yenilgiden sonra Frank kralı Louis d'Aquitaine, Muâvede'den Turtûşe'ye çekildi, Veşka'yı (Huesca) istilâ teşebbüsünde bulursa da başarılı olamadı.⁸⁷

⁸¹ İbnü'l-Kütiyye, II, 67; İbnü'l-Esîr, VI, 135; İbn İzârî, II, 104; İbnü'l-Hatîb, I, 115; Ali, s. 116; Na'nâî, s. 33.

⁸² İbnü'l-Esîr, VI, 135; İbn Haldûn, IV, 128; Na'nâî, s. 33; Ahmed Nasır Yaylalı, *Endülüs Emevî Emiri Hakem b. Hişâm (Siyasî ve Askerî Faaliyetleri)*, Konya, 2004, s. 53-58; Hitti, III, 809; Beydûn, s. 221.

⁸³ Abdülaziz Sâlim, s. 2-3; Ahmed Fikrî, s. 46; Abdullah b.Abdulmûnis, *el-Endelüs*, s. 331; Hakkı Dursun Yıldız, "Abdurrahman II", *DİA*, 150.

⁸⁴ İbnü'l-Esîr, V, 345; İmâmuddin, s.104-106; Beydûn, s. 221.

⁸⁵ İbnü'l-Esîr, V, 346; Nüveyrî, XXIII, 368; İbn Haldûn, IV, 126-127.

⁸⁶ Nüveyrî, XXIII, 368-369; Yaylalı, s. 70.

⁸⁷ İbnü'l-Esîr, V, 346-347; İbn İzârî, II, 109; ; Nüveyrî, XXIII, 368; Na'nâî, s. 194.

BİRİNCİ BÖLÜM

II. ABDURRAHMAN b. HAKEM'İN EMİRLİK DÖNEMİ

1. II. Abdurrahman'ın Emir Oluşu

II. Abdurrahman b. Hakem, 27 Zilhicce 206 /23 Mayıs 822 tarihinde pazar günü, yani babasının vefatından bir gün sonra emirlik tahtına oturdu. Bu sırada 30 yaşındaydı.⁸⁸ Zaten Hakem onu son günlerinde devlet işlerini idare etmesi için vekil tayin etmişti.⁸⁹ Aynı zamanda Tuleytula (Toledo) ve Tûrtuşe olaylarındaki başarısından dolayı Abdurrahman'ı veliahd seçmişti. Emevîlerdeki veliahd tayin etme geleneği gereğince birinci veliahd Abdurrahman b. Hakem, ikinci veliahd ise kardeşi Mugîre b. Hakem olmuştu. İlk önce Abdurrahman ve ardından Mugîre için Hakem b. Hişâm sarayında biat alındı.⁹⁰ Daha sonra Mugîre bu unvandan ferâgat etti. II. Abdurrahman emir olduktan sonra kardeşlerini, akrabalarını ve devlet erkânını huzuruna davet etmiş ve onlara şöyle hitap etmiştir:

“Ölümü kesin bir ferman kılan, her şeyi dilediği gibi yapan, yegâne Hâkim ve Bâki olan, mahlûkata boyun eğdiren Yüce Allah'a hamd olsun. Salât ve selâm O'nun peygamberi Hz. Muhammed'e (s.a.v) olsun. Emirimizin ölümünden duyduğumuz acı pek büyük oldu. Allah bizlere sabır versin ve ecir lütfetsin. Kendisi sizlerin yararını düşünerek, sizi bize emanet etti. Biz ona verdiğimiz sözden cayacak değiliz. Hatta onun vasiyetinde belirttiklerinden daha fazlasını sizlere sunacağız, inşallah.”⁹¹ Yeni Emir bu konuşmasından sonra orada bulunan herkese mevkiine münâsib hediye ve ihsanlarda bulunmuştur.

⁸⁸ İbn İzârî, II, 99; Makkarî, II, 122; Nasrullah, s. 82; Ziya Paşa, s.67; Feylâlî, s.200.

⁸⁹ İbnü'l Esir, V, 466; İbn İzârî, II, 99; Nüveyrî, XXIII, 374; İbnü'l-Ebbar, I, 46-47; Ziya Paşa, s.67.

⁹⁰ İbnü'l-Esir, V, 466; Nüveyrî, XXIII, 374; Makkarî, I, 322; Fikrî, s. 56.

⁹¹ İbn İzârî, II, 135.

2. II. Abdurrahman'ın İç Politikası

II. Abdurrahman, 206/822 yılında tahta oturduğunda babası I. Hakem er-Rabazî'den siyasî bütünlüğü zedelenmemiş, iç sıkıntıları büyük ölçüde giderilmiş, hazinesi iyi durumda olan, istikrârlı bir devlet teslim aldı. II. Abdurrahman'ın ilk görevi, bu istikrârın devamını sağlamaktan ibaretti. Her bakımdan iyi bir devlet adamı olarak yetişen Abdurrahman için bu görevi başarmak hiç de zor olmadı. Daha babasının döneminde Mâride (Merida) ve Tuleytula (Toledo) gibi önemli merkezlerde valilik yaptığı ve babası I. Hakem'in isyan merkezlerine düzenlediği askerî hareketlere bilfiil iştirâk etmiş olduğundan, devletin bütünlüğüne yönelik tehlikeleri iyi biliyordu. Daha da önemlisi, hem orduyu hem de devlet ricâlini çok iyi tanıyordu. Bu sayede, döneminde gerçekleşen isyanları kolaylıkla bastırarak, 30 yıllık hükümdarlık süresini Endülüslülere “Düğün günleri” (Eyyâmü'l-arûs) dedirtecek ölçüde huzur ve neşe içerisinde yaşatmayı bildi.⁹²

2. 1. II. Abdurrahman Dönemi İç İsyanlar

II. Abdurrahman devrinde bazı karışıklık ve isyanlar meydana gelmiş, ancak bunlar diğer dönemlerle kıyaslandığında çok az olmuştur. II. Abdurrahman, isyan çıktığında vakit geçirmeden müdahale etmiş, isyanın büyümesine engel olmuştur. Ayrıca Hristiyan devletlerin bu isyanlara müdahale etmesini ve destek olmasını engellemeye çalışmıştır. Abdurrahman b. Hakem dönemi isyanlarına bakıldığında bu isyanların bölücülük ve asabiyye ağırlıklı olduğu görülmektedir.⁹³ Asabiyye isyanlarına Kaysî-Yemenî kabileler arasındaki çatışmalar, Hâşim ed-Darrâb isyanı, Mahmûd b. Abdülcebbâr ve Süleymân b. Martin isyanları ile Berberî isyanları örnek olarak gösterilebilir. Bu isyanlardan bazıları da Fransa ve Asturias ülkeleri tarafından desteklenmiştir. Hâşim ed-Darrâb, Süleymân b. Martin ve Mahmûd b. Abdülcebbâr isyanları bu şekildedir. Bu ülkelerin amaçları, isyanları destekleyerek emirliği zayıflatmak ve kendi ülkelerine yönelik askerî faaliyetlerde bulunmalarına engel olmaktır.

⁹² Magribî, I, 77; İbn İzârî, II, 57-58; Emin Paşa, s. 33-34; Feylâlî, s. 101; Özdemir, I, 75-76.

⁹³ İbn İzârî, II, 123,127; Nüveyrî, XXII, 41, 46; İbn Haldûn, IV, 128; Özdemir, I, 76.

2. 1. 1. Abdullah b. Abdurrahman el-Belensî İsyanı

II. Abdurrahman'ın dedesi Hişâm b. Abdurrahman'ın kardeşi olan Abdullah b. Abdurrahman el-Belensî, kardeşi Hişâm döneminde isyan etmiş, fakat bu isyan zamanında bastırılmıştır. I. Hakem döneminde ağabeyi Süleymân b. Abdurrahman'la beraber tekrar isyan eden Abdullah b. Abdurrahman el-Belensî ağabeyi vefat edince isyandan vazgeçip af dilemiştir. I. Hakem de onu affedip Belensiye (Valencia) valiliğine getirmişti. Ayrıca ordu komutanlığı görevinde de bulunan Abdullah b. Abdurrahman el-Belensî Katalonya'ya ve Katalonyalıların ele geçirdiği Berşelune'ye (Barcelona) seferler düzenledi.⁹⁴ Bu başarıları sayesinde devlet kademesinde önemli bir güç ve nüfuz elde etti. I. Hakem öldüğünde Abdullah el-Belensî tekrar isyan etmeye heveslenerek Kurtuba'ya ulaşmak için Tudmir'e çekilerek hazırlanmaya başladı.⁹⁵

II. Abdurrahman el-Evsat bu durum üzerine bir ordu hazırlayıp Abdullah b. Abdurrahman el-Belensî ile savaşmak için harekete geçti. Ancak Abdullah el-Belensî onunla karşılaşmaktan kaçınarak Belensiyye'ye (Valencia) dönmeyi tercih etti. Bir yıl sonra da 208/823 yılında burada vefat etti. Abdullah el-Belensî'nin vefatı üzerine II. Abdurrahman, daha sonraki yıllarda isyan etmemeleri için Abdullah el-Belensî'nin ailesini Kurtuba'ya getirtti.⁹⁶ Bundan sonra Belensiye doğrudan Kurtuba yönetimine bağlandı.

2. 1. 2. Kaysî ve Yemenî Kabileler Arasındaki Anlaşmazlık

Araplar, asıl Arap kavimlerini oluşturan Yemenîler (Güney Arapları-Himyerîler-Arab-ı Ârîbe-Kelbîler) ve Hz. İsmail soyundan gelen ve sonradan Araplaşmış kabul edilen Kaysîler (Kuzey Arapları-Mudarîler-Arab-ı Musta'ribe) olarak ikiye ayrılırlar. Târik b. Ziyâd ve Mûsâ b. Nusayr'ın ordularıyla birlikte Endülüs'e gelerek buraya yerleşen Araplar, zamanla kendilerini Endülüslü olarak görmeye başladılar. Ancak yarım adaya Arap göçleri sonraki dönemlerde de devam etti. Böylece Endülüs'e ilk gelen Araplar, kendilerini sonradan yerleşenlerden üstün kabul ettiler. Zamanla, yarım adaya ilk gelen Araplara “Beledî (Belediyyûn)”, sonradan yerleşen Araplar'a ise “Şâmî (Şâmiyyûn)” denilmeye başlandı.

Belediyyûn daha çok Yemenî askerlerden oluşurken, Şâmiyyûn ise Kaysî ağırlıktaydı. Dolayısıyla ilk etapta Belediyeyyûn'un Şâmîleri istememesinin nedenlerinden biri

⁹⁴ İbnü'l-Esîr, V, 325; İbn İzârî, II, 103; Nüveyrî, V, 308, 363; Beydûn, s. 209; Sâlim, s. 353.

⁹⁵ Magribî, I, 77-78; Nasrullah, s. 82-83.

⁹⁶ Nüveyrî, XXII, 41; İbn Haldûn, IV, 127; Na'nâî, s. 211.

de buydu. İki grup arasındaki diğer bir fark ise Yemenîler'in çoğunlukla Şîî, Kaysîler'in ise Sünnî olmalarıydı. Nitekim Beledîyyûn-Şâmiyyûn olarak başlayan mücadele Yemenî-Kaysî mücadelesine dönüştü.⁹⁷

Endülüs'e gelen Araplar yarımadaya kabilelere göre yerleştirildi. Endülüs'e yerleşen Arap kabilelerin Kureyş haricindekilerin çoğu Yemenî idi. Mûsâ b. Nusayr'la birlikte Endülüs'e gelen Yemenîler; Cezâretülhadrâ, İşbiliyye, Sarakusta (Saragosa), Kurtuba (Cordoba), Mursiye (Murcia) ve çevresine yerleştiler. Yemenîlerin yerleştikleri bu şehirler ülkenin büyük ve önemli şehirleriydi. Kaysîler ise yarımadaya büyük çoğunlukta Belc b. Bîşr ile beraber Sebte'den geldiler. Kaysîler sonradan geldikleri için Yemenîler'le aralarında anlaşmazlık çıktı. Kaysîler, Müvelledûn'un yoğun olarak yaşadığı Tuleytula (Toledo), İşbiliyye ve İlbîre (Elvira) gibi şehirlere yerleştirildi.⁹⁸

Valilik döneminde valiler, yaklaşık on yıl boyunca sırasıyla Yemenî ve Kaysî kabilelerden seçilerek yarımadadaki sosyal ve idârî denge sağlanmaya çalışıldı. Endülüs'teki Beledî-Şâmî mücadelelerinin arttığı bir dönemde bu anlaşmazlıkların Kaysî-Yemenî mücadelesine doğru kaymakta olduğunu fark ederek çok geç olmadan meseleyi çözüme kavuşturmak isteyen Emevî halifesi Hişâm b. Abdülmelik (107-126/724-743), Ebü'l Hattâr Hüsâm b. Dîrâr el-Kelbî'yi Endülüs'e vali olarak atamıştı.⁹⁹ Ebü'l Hattâr Yemenî'ydi, yine de valiliğinin ilk günlerinde yarımadada kabileler arasında eşitliği sağlamayı başardı.

Ebü'l Hattâr'ın Endülüs'te sağladığı düzen çok uzun sürmedi. 128/745 yılında Kaysî ve Yemenî kabileleri arasında bir anlaşmazlık yaşandı. Olayın çözümü için Vali Ebü'l Hattâr'a müracaat ettiklerinde, Ebü'l Hattâr, Yemenî kabilelerin lehine karar verdi. Kaysîler valinin kararından hoşnut kalmadılar. Vali'nin de Yemenî olmasından dolayı kendi kabilesini tuttuğunu iddia ettiler. Bu, olayın daha da büyümesine sebep oldu. İki kişi arasında geçen küçük bir anlaşmazlık, bir anda iki kabilenin mücadelesine dönüştü. Endülüs'te 128/745 yılında başlayan bu mücadeleler, fasılalarla yaklaşık on yıl devam etti. Hatta bu on yıl içindeki çekişmeler, tarihçilerce o zamana kadar görülen kabile mücadelelerinin en şiddetlisi olarak nitelendirildi. Akan kardeş kanının çokluğu ve sebep olduğu manevî tahribat yönüyle Sıffîn'e benzetilir.¹⁰⁰

⁹⁷ İbnü'l-Esîr, IV, 473; Magribî, I, 79; İbn İzârî, II, 100; Na'nâî, s. 211; Beydûn, s. 200; Özdemir, II, 50-51; İmâmuddin, s. 54.

⁹⁸ Makkârî, I, 290-298; Sâlim, s. 121; Na'nâî, s. 24.

⁹⁹ İbnü'l-Esîr, IV, 464, 472-473; Makkârî, I, 237; Özdemir, II, 52.

¹⁰⁰ İbnü'l-Esîr, IV, 474; Özdemir, II, 53-54.

Yukarıda bahsettiğimiz, bir Kayslı ile bir Yemenli arasında yaşanan olay aslında büyütülecek bir mesele değildi. Ancak olayda adı geçen Sümeyl b. Hâtım, valinin karşısına çıktığında mesele, vali Ebü'l Hattâr Hüsâm b. Dırâr el-Kelbî ile Sümeyl b. Hâtım arasındaki bir probleme dönüştü. Sümeyl b. Hâtım Şam'dan Kuzey Afrika'ya yola çıkan Belc b. Bişr'in ordusuyla Endülüs'e gelmiş ve o dönemden beri de burada yaşıyordu. Sümeyl b. Hâtım zamanla Endülüs Arapları'nın lideri olarak kabul edilmeye başlanmıştı. Vali Ebü'l Hattâr yukarıda bahsettiğimiz üzere Yemenî kabilesini öne çıkarınca, Sümeyl b. Hâtım de Kaysîlerin başına geçmişti.¹⁰¹

Sümeyl b. Hâtım ve Sevâbe b. Selâme el-Cüzâmî, Lahm ve Cüzâm kabileleriyle beraber Ebü'l Hattâr Hüsâm b. Dırâr'a isyan ettiler.¹⁰² Sümeyl b. Hâtım ve müttefikleri, Şezûne bölgesinde toplandılar. Sonrasında da Ebü'l Hattâr Hüsâm b. Dırâr ve Sümeyl b. Hâtım'in ordusu Şezûne bölgesindeki Lekke vadisinde karşılaştılar. Ancak Kaysîler, Yemenîler karşısında oldukça üstünlerdi. Bu nedenle Ebü'l Hattâr Hüsâm b. Dırâr ve ordusu kısa sürede mağlup oldu. Sümeyl b. Hâtım, sağ kalan askerlerin ve Ebü'l Hattâr'ın öldürülmemesi emrini verdi. Ebü'l Hattâr'ı 127/745 yılında zincirlerle bağlı olarak Kurtuba'ya götürdüler. Fakat Ebü'l-Hattâr Hüsâm b. Dırâr, arkadaşı Abdurrahman b. Naîm el-Kelbî'nin yardımıyla buradan kaçtı.¹⁰³

Bundan sonra kimin vali olacağına dair mücadeleler başladı. Bunların arasında Sümeyl b. Hatim, Sevâbe b. Selâme ve Yûsuf b. Abdurrahman isimleri öne çıkmıştı. En sonunda Yûsuf b. Abdurrahman el-Fihri Endülüslüler tarafından vali seçildi.¹⁰⁴ Sümeyl b. Hâtım'in valilerin bir yıl Kaysîlerden, bir yıl da Yemenîlerden seçilmesi teklifinden sonra ilk vali Kaysîler'den oldu.¹⁰⁵

Ebü'l Hattâr, Yûsuf b. Abdurrahman'a karşı Yemen, Himyer, Kinde, Mezhic ve Kudâa kabileleriyle ittifak kurmuştur. Yûsuf b. Abdurrahman ise Kays ve Rebia kabileleriyle müttefik oldu.¹⁰⁶

¹⁰¹ İbnü'l-Esîr, V, 14.

¹⁰² İbnü'l-Esîr, V, 14; İmamüddin, s. 60.

¹⁰³ İbnü'l-Esîr, V, 14-15; İmamüddin, s. 60.

¹⁰⁴ İbnü'l-Esîr, V, 41; Hitti, III, 684.

¹⁰⁵ İbnü'l-Esîr, V, 41-42; Hitti, III, 684-685.

¹⁰⁶ İbnü'l-Esîr, V, 42; Hitti, III, 685.

Endülüs'teki Müslümanlar asabiyet anlayışıyla haklı olsun haksız olsun kendi kabilelerinin tarafında yer alıyorlardı. Kabileler arasındaki düşmanlık öyle noktaya gelmişti ki, bir kabilenin mensuplarının, diğer kabilenin mensuplarından birini gördüğünde selam dahi vermedikleri söylenmektedir.¹⁰⁷

Abdurrahman b. Muâviye Endülüs'e gelip 138/756'da emirliğini ilan ettikten sonra bir çok sorunla uğraşmak zorunda kaldı. Bunlardan en önemlisi de bu topraklarda yıllardır devam eden asabiye çekişmeleriydi. Kaysîler zaten daha ilk zamanlarda Abdurrahman b. Muâviye'nin Endülüs'e gelmesine karşı çıkmışlardı. Devlet kurulduktan sonra da Kaysîler yeni emirin karşısında yer almaya devam ettiler. Öte yandan Yemenîler ve Berberîler devletin kurulması sürecinde I. Abdurrahman'a yardımcı olmalarına rağmen, artık devlet kurulduğu için onlar da I. Abdurrahman ed-Dâhil'i devre dışı bırakarak idareyi ele geçirmeye çalışıyorlardı.¹⁰⁸

Ayrıca bu dönemde Yûsuf b. Abdurrahman ve Sümeyl b. Hâtim bir kaç kez isyan etmişlerse de başarılı olamadılar. En sonunda Yûsuf b. Abdurrahman, Belensiye yakınlarındaki Rakane (Reguena) bölgesine gitti ve Emir I. Abdurrahman'ın gönderdiği Temmâm b. Alkame tarafından yakalanarak öldürüldü.¹⁰⁹ Kaysîlerin ele başlarından geriye Sümeyl b. Hâtim kalmıştı. O da bir rivayete göre III. Abdurrahman döneminde hapiste boğularak öldürüldü. Bir diğer rivayete göre ise hapiste zehir içerek intihar etti.¹¹⁰

Mehmet Özdemir, Yemenîler'in yönetimi ele geçirme mücadelelerinde Abbasîler tarafından da desteklendiklerini belirtir. Abbâsîler, Endülüs'e askerî bir operasyon düzenlemek yerine; yarımada'daki farklı etnik grupları iktidar mücadelelerinde cesaretlendirerek devleti içeriden yıkmayı düşünüyorlardı. Bu bağlamda Yemenîler'in 145/762 yılında siyah bayrak kullanarak isyan etmeleri, Abbasîler'in Yemenîleri desteklediğine kanıt olarak ileri sürülebilir. Çünkü bilindiği gibi siyah bayrak Abbasîlerin sembolüdür.¹¹¹

¹⁰⁷ İbnü'l-Esîr, V, 42-43.

¹⁰⁸ Taberî, VII, 503; Hitti, III, 690; Özdemir, I, 62; Ali, s. 82; İmâmuddin, s. 77.

¹⁰⁹ İbnü'l-Esîr, V, 258; Na'nâî, s. 205.

¹¹⁰ İbnü'l-Esîr, V, 258-259; Âl-i Ali, s. 86.

¹¹¹ Özdemir, I, 62; Algül, s. 446-447.

Emirlik döneminde yaşanan gelişmelerde, Kaysîler ve Yemenîler birbirine karşı değil, devlete karşı isyan etmişlerdi. Hatta bu amaç için zaman zaman ittifak yaptıkları bile oldu. Ancak II. Abdurrahman döneminde Tudmir’de Kaysîler ile Yemenîler bu kez valilik döneminde olduğu gibi kendi aralarında bir çatışma yaşadılar.¹¹²

Kaysîler ile Yemenîler arasındaki anlaşmazlığın sebepleri henüz tamamen yok edilmiş değildi. Düşmanlık, kül altındaki sönmemiş ateş gibiydi. Herhangi bir tartışma, ortalığın yeniden ateşe verilmesi için yeterli bir kıvılcım olabilirdi. Tarihî kaynaklar bu savaş için basit bir sebep gösterirler: Bir Kaysî, bir Yemenî’nin üzüm bağına girerek bir miktar üzüm yedi. Bunun üzerine de bağ sahibi olan Yemenî, Kaysî’yi öldürdü. Oysa bu basit sebep, savaşın başlaması için küçük bir kıvılcımdan başka bir şey değildi. Çünkü bu insanların kalpleri birbirlerine karşı kinle doluydu ve her iki taraf da hesaplaşmak için adeta fırsat kolluyordu (207/823).¹¹³

Emir II. Abdurrahman, Tudmir’deki olayları öğrendiğinde, Yahyâ b. Abdullah b. Halef komutasında bir ordu hazırlatarak savaşın durdurulması için bölgeye gönderdi. Lorca şehri yakınlarında Yahyâ b. Abdullah komutasındaki ordu ile bazı kabileler arasında çıkan ve el-Masarra Savaşı olarak bilinen savaşta yaklaşık 3.000 asker ölmesine rağmen, Yemenî-Kaysî savaşı sona ermedi.¹¹⁴

209/825 yılında II. Abdurrahman Tudmir’e Ümeyye b. Muâviye komutasında bir ordu daha gönderdi. Bu sırada şehirde Yemenîler, Kaysîlere karşı üstünlüğü sağlamışlar ve Ebu’s-Şemmâh Muhammed b. İbrahim’i kendilerine lider seçmişlerdi. Ümeyye b. Muâviye ve Ebu’s-Şemmâh Muhammed b. İbrâhim’in orduları arasında çıkan savaşta her iki taraftan da pek çok kişi öldü, ancak bölgedeki savaş sona ermedi.¹¹⁵

Bir yıl sonra, 210/826 yılında II. Abdurrahman’ın emri üzerine Tudmir’deki devlet erkânı, karışıklığın ilk başladığı Ello’yu terk ederek Mursiye’ye taşındılar. Buna göre Mursiye (Murcia) bütün âmillerin (vali) toplandığı yer oldu. Nüveyrî bu hususta şöyle demektedir: “Bu

¹¹²İbnü’l-Esîr, V, 178-179, 249, 187; İbnü’l-Hafîb, I, 9.

¹¹³İbn İzârî, II, 124; İbn Haldûn, IV, 128; Beydûn, s. 232.

¹¹⁴İbnü’l-Esîr, IV, 331-332; İbn İzârî, II, 124; Nüveyrî, XXII, 42; İbn Haldûn, IV, 128; Abbâdî Kuhîle, *Tarihu'n-Nasâra fi Endelüs*, Külliyyetü’l-edeb, Kahire 1994, s. 24; Na’nâî, s. 120.

¹¹⁵İbn İzârî, II, 124; İbnü’l-Esîr, IV, 345-346; Magribî, I, 33; Na’nâî, s. 206-207.

durumu gören II. Abdurrahman, Tudmir valisine burayı terk ederek Mursiye'ye taşınmalarını emretti. Vali bu emri yerine getirdi ve Mursiye bölgenin merkezi oldu.¹¹⁶

II. Abdurrahman'ın bütün çabalarına rağmen Tudmir'deki savaş ancak 213/829 yılında, yani ilk başladığından yedi yıl sonra bitti. Ebu's-Şemmâh Muhammed b. İbrâhim ve diğer asiler II. Abdurrahman'ın gönderdiği ordu tarafından muhasara edildikleri kalelerden çıkarak teslim oldular. Onların teslim olmasıyla birlikte Tudmir'deki Kaysî-Yemenî olayları da sona erdi. Bundan sonra Ebu's-Şemmâh Muhammed b. İbrâhim, II. Abdurrahman'ın güvendiği valilerden biri oldu.¹¹⁷ Ayrıca Abdurrahman b. Hakem Ebu's-Şemmâh Muhammed b. İbrahim'e ordusunda komutanlık teklif etti. Ayrıca komutanlık karşılığında rehineler alıp onları Kurtuba'da tutmayı da ihmal etmedi.¹¹⁸

2. 1. 2. Tuleytula İsyanı ve Hâşim ed-Darrâb

Tuleytula şehri, I. Hişâm er-Radî'ye kadar siyasî bir etkinlik kazanmasa da I. Hakem er-Rabazî (796-822) döneminden itibaren en önemli isyan merkezlerinden biri haline geldi. Kaynaklardaki bilgilerden söz konusu isyanlarda; Arap askerlerinin şehirde halkın evlerinde kalmaları, valilerin şehir halkından seçilmeyip Araplardan seçilmesi, alınan vergilerin fazlalığı ve Léon Krallığı'nın teşvik ve destekleri gibi faktörlerin etkili olduğu tesbit edilmektedir.¹¹⁹

Tuleytula'da büyük isyanlardan ilki, 181/797 yılında Müvelledler tarafından başlatıldı. I. Hakem'in kumandanlarından olan ve aslen müvelled olan Amrûs b. Yûsuf, isyan eden Tuleytulalılar arasında ikilik çıkarmak suretiyle isyanın lideri Ubeyde b. Humeyd'i tasfiye etti ve isyanı bastırdı. Fakat Tuleytulalılar bir kez daha ayaklandılar. I. Hakem er-Rabazî bu defa da Amrûs b. Yûsuf'u isyanı bastırması için Tuleytula'ya vali tayin etti. Amrûs b. Yûsuf, Emir I. Hakem'in oğlu Abdurrahman'ın da yardımıyla Tuleytulalıların önde gelen simâlarını ortadan kaldırmak amacıyla kışlada büyük bir ziyafet verdi, ziyafete katılan davetlilerden yüzlercesinin boynunu vurdurdu. Cesetler kışlada açılan hendeklerle doldurulduğu için bu olay kaynaklarda Hendek Vak'ası (Vak'atü'l hufre) diye anılır.¹²⁰ 191/807 Hendek Vak'asından dolayı I. Hakem ve onun idarecilerine karşı beslenen nefret

¹¹⁶ İbnü'l-Esîr, IV, 348; İbn İzârî, II, 124; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXIII, 43.

¹¹⁷ İbnü'l-Esîr, IV, 348-349; Nüveyrî, XXII, 42; Na'nâî, s. 190.

¹¹⁸ İbnü'l-Esîr, VI, 348-349; Nüveyrî, XXII, 42; Na'nâî, s. 190; Beydûn, s. 235.

¹¹⁹ Mehmet Özdemir, "Tuleytula", *DİA*, XXXI, 363-364.

¹²⁰ İbnü'l-Kûtiyye, II, 67; İbnü'l-Esîr, VI, 135; İbn İzârî, II, 104; İbnü'l-Hatîb, I, 115; İbn Haldûn, IV, 126; Na'nâî, s. 33.

genel bir Arap düşmanlığına dönüştü. 199/815 yılında meydana gelen bir ayaklanmayı bastırmak için I. Hakem bizzat sefere çıkmak zorunda kalmıştır.

Tuleytula şehri, II. Abdurrahman devrinde de isyan şehri olma özelliğini sürdürdü. Bu defa da Hâşim ed-Darrâb isyanı vukû buldu. Aslen Tuleytulalı olan Hâşim ed-Darrâb, I. Hakem b. Hişâm dönemindeki Hendek Hadisesinde şehrin ileri gelenlerinin ortadan kaldırılmasından sonra, Kurtuba'ya göç ederek burada bir demircinin yanında çalışmış ve bu yüzden de ed-Darrâb lakabıyla meşhur olmuştur.¹²¹

Bir süre Kurtuba'da ikamet ettikten sonra tekrar Tuleytula'ya dönen Hâşim ed-Darrâb, Tuleytula halkını etrafında toplamaya çalıştı. Nitekim bozguncu ve kötü niyetliler başta olmak üzere pek çok kimseyi etrafına toplamayı başardı. Hâşim ve arkadaşları Arapları, Berberîleri ve diğer unsurları Kurtuba yönetimine karşı kıskırtmışlardı.¹²² Hâşim, etrafına topladığı eşkiyâ grubuyla beraber Nahvîye vadisine yönelerek burada bulunan Berberîler üzerine hücum etti. Bu sayede ünü yayıldı ve gün geçtikçe kuvvet ve kudreti arttı.¹²³ Neticede çevresine büyük bir kalabalık toplayan Hâşim ed-Darrâb, Şente-Beriyye (Santaver) bölgesini ele geçirmeyi başardı.

II. Abdurrahman, bu gelişmeler karşısında artık kesin bir tavır takınması gerektiğini düşünerek Sağr bölgesi valisi Muhammed b. Rüstem'e bu fitneyi kaldırması için emir verdi. Daha önceden bu konuyu ciddiye almadığı için de sert bir dille ikaz etti. Bunun üzerine Muhammed b. Rüstem harekete geçerek Hâşim ed-Darrâb üzerine yürüdü. 216/831 yılında Sarakusta'nın (Saragossa) güney batısında bulunan Derûka'da (Daroca) yapılan kanlı savaşta Hâşim ed-Darrâb, adamlarından pek çoğu ile birlikte öldürüldü. Böylece isyan âsîlerin öldürülmesiyle sona erdi.¹²⁴ Başka rivâyetlerde ise bu savaşın Rûriye civarında bulunan Sümüstâ kalesinde gerçekleştiği anlatılmaktadır.¹²⁵

Bu yenilgiye rağmen Tuleytula halkı, II. Abdurrahman'a karşı başlattığı isyânı sürdürdü. II. Abdurrahman, bu kez kardeşi Ümeyye b. Hakem'i 219/835 yılında Tuleytula'ya gönderdi. Tuleytula'yı kuşatan Ümeyye b. Hakem şehrin ekili arazilerini imhâ edip mahsûllerini yağmaladı. Bütün bunlara rağmen şehir halkı teslim olmadılar. Ümeyye b.

¹²¹ İbn İzârî, II, 42; Nasrullah, s. 85.

¹²² İbn İzârî, II, 104-105; Nüveyrî, XXII, 42.

¹²³ İbnü'l-Esîr, VI, 233, 245, 360; İbn İzârî, II, 83, 105; Nasrullah, s. 85.

¹²⁴ İbnü'l-Esîr, VI, 233, 245, 357; İbn İzârî, II, 83; Beydûn, s. 235-236; Nasrullah, s. 85.

¹²⁵ İbnü'l-Esîr, VI, 233; İbn İzârî, II, 125; Nasrullah, s. 85; Na'nâî, s. 209.

Hakem Kurtuba'ya geri döndü. Yerine, kuşatmayı sürdürmesi için Meysere'yi, Calavatra (Kal'atu Rabah) kalesinde komutan olarak bıraktı.¹²⁶

Ümeyye b. Hakem'in diğer askerler ile buradan uzaklaşması üzerine Tuleytula halkından kalabalık bir grup Meysere'nin gafletinden istifade ederek Ümeyye b. Hakem'i ve askerlerini ele geçirmek için harekete geçtiler. Düşmanın bu teşebbüsünü öğrenen Meysere, hemen hazırlıklar yaptı. Buna göre Meysere'nin askerleri el-Urâs mevkiinde pusu kuracaktı. Tuleytulalı isyancılar el-Urâs mevkiine geldiklerinde askerler ortaya çıkıp isyancılara saldırdı. Bu savaşta Tuleytula halkından pek çok kimse öldürüldü, kurtulanlar ise panik halinde Tuleytula'ya döndüler.¹²⁷

Savaşı hangi tarafın kazandığına dair tarihçiler farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. İbn İzârî ve İbnü'l-Esîr “Pek çok Tuleytulalı’nın öldürölüp başlarının kesilerek Meysere'nin önüne konduğunu” zikrederken¹²⁸, İbn Haldûn “Tuleytulalıların Meysere'ye karşı hücumâ geçip mağlup ettiklerini” kaydetmektedir.¹²⁹ Birinci görüşteki tarihçiler, Meysere'nin bu olaydan bir süre sonra pek çok Tuleytulalı’nın öldürölmesinden duyduğu üzüntüden dolayı öldüğünü naklederlerken; ikinci görüştekiler, onun Tuleytulalıları karşısında aldığı yenilgiye üzülmelerinden dolayı öldüğünü ileri sürmektedir.

Biz birinci görüşteki tarihçilerin zikrettikleri olayların daha açık ve mantıklı olduğunu kabul ediyoruz. Çünkü bu olaydan sonra Tuleytulalıları panik halinde şehirlerine geri çekilmişler, savunma tedbirleri almaya başlamışlardı.

Tuleytula’da bu olaylar gerçekleştiği sırada II. Abdurrahman, Galicia (Cıllîkiyye) bölgesinde savaştaydı. Meysere'nin ölümü üzerine, Tudmir’deki Kaysî-Mudarî savaşının bitirilmesinde başarı gösteren Ebu’s-Şemmâh Muhammed b. İbrâhim'i Calatrava kalesine komutan tayin etti. II. Abdurrahman Galicia’da askeri seferler yaparken, Tuleytula’ya karşı mücadele etmeleri için bir çok askeri de orada bırakmıştı.¹³⁰

Bundan sonra Ebu’s-Şemmâh Muhammed b. İbrâhim ile Tuleytulalıları arasında meydana gelen mücadeleler, şehrin ele geçirilmesini sağlayamadı. 222/837 yılına kadar üç yıl süren isyan, halkın ikiye ayrılması ile sona erdi.

¹²⁶ İbn İzârî, II, 127; Nüveyrî, XXII, 46; Beydûn, s. 85-86.

¹²⁷ İbnü'l-Esîr, VI, 387.

¹²⁸ İbnü'l-Esîr, VI, 387; İbn İzârî, II, 126;

¹²⁹ İbn Haldûn, IV, 128.

¹³⁰ İbnü'l-Esîr, VI, 387; Na'nâî, s. 38; Âl-i Ali, s. 155.

Bu tarihte Tuleytulalı liderlerden İbn Muhâcir, Calatrava kalesine gelerek devlet temsilcileriyle görüştü ve şehri fethetmek için kendisiyle birlikte Tuleytula'ya doğru gitmelerini teklif etti (220/835). Bu teklif üzerine şehrin kapılarına doğru yaklaşp şehri kuşattı, Tuleytula halkına gelecek olan yardımı kestiler ve muhasaranın şiddetini artırdılar. Bu sırada şehrin fethedilmesi için, II. Abdurrahman b. Hakem'in gönderdiği yeni ordu da Tuleytula'ya ulaştı. Zaten tükenmekte olan Tuleytulalı isyancılar, yeni kuvvetin geldiğini haber alınca daha fazla direnemeyeceklerini anlayarak şehrin kapılarını açıp teslim oldular.

II. Abdurrahman'ın, Tuleytula'yı fethetmek üzere kuşatmaya katılması için gönderdiği yeni ordunun komutanına gelince, bazı tarihçiler bu zâtın Abdülvâhid el-İskenderânî olduğunu zikrederken, bazıları da, Emîr II. Abdurrahman kardeşi Velîd b. Hakem olduğunu naklederler ki, bizce de doğru olan bu görüşür.

Nihâyet, 222/837 yılının Receb (Haziran) ayında Tuleytula fethedilerek, halkı itaat altına alınabildi. Bu konuda tarihçi Nüveyrî şöyle demektedir:

“Velid b. Hakem, 22 Receb 222/ 20 Haziran 837 Cumartesi günü Tuleytula şehrini fethetti ve I. Hakem er-Rabazî devrinde yıkılan süvari kapısındaki köşkün yeniden inşa edilmesini emretti. Velid b. Hakem, 222 yılının Şaban ayı (Temmuz ortaları) sonuna kadar burada kaldı.”¹³¹

İbnü'l-Esîr bu konuda şöyle demektedir: “Emîr Abdurrahman b. Hakem, kardeşi Velid b. Hakem'i askerî bir kuvvetle Tuleytula'ya gönderdi. Buraya gelen Velid, halkın sıkıntısının son raddeye vardığını, uzun süren muhasaranın onları bezdirdiğini, dolayısıyla savaşmakta ve kendilerini müdafaa etmede aciz kaldıklarını görünce muhasarayı şiddetlendirdi. Nitekim 8 Receb 222 /17 Haziran 836 Cumartesi günü burasını cebren fethetti. Bu arada Velid b. Hakem babası I. Hakem döneminde yıkılmış olan Bâbu'l-Hısn'daki kasrın yenilenmesini emretti ve istikrar ve sükûneti sağlamak için 30 Şaban 223/18 Temmuz 838 'e kadar burada kaldı.”¹³²

Başka bir rivayette ise bir çok fitnenin bastırılmasında başarılı olan komutan Abdülvâhid el-İskenderânî'nin görevlendirildiği zikredilmektedir. Abdülvâhid el-İskenderânî, Tuleytula'nın güneyinde bulunan Rebah Kalesini kuşattı. Daha sonra kale kılıç

¹³¹ Nüveyrî, XXII, 46; ayrıca bkz. İbn İzârî, II, 127;

¹³² İbnü'l-Esîr, VI, 233, 245, 414; İbn İzârî, II, 83; Beydûn, s. 235.

zoruyla fethedildi. (222/837) Kale fethedildikten sonra Amrûs b. Yûsuf'un yaptırdığı kale kapısı yenilendi.¹³³

2. 1. 4. Mârîde'de (Merida) Mahmûd b. Abdülcebbâr ve Süleymân b. Martin İsyanı

Endülüs Emevî emirlerini sürekli meşgul eden, muhâlefet ve ayaklanmaların merkezi olan ancak Hendek katliamı sebebiyle sinmek zorunda kalan Tuleytula ve Mârîde halkı 217/828 yılında tekrar isyan etti.¹³⁴ Mahmûd b. Abdülcebbâr adında bir Berberî ile aslen İspanyol olan Süleymân b. Martin, Mârîde valisi Mervân el-Cillîkî'yi öldürerek isyan ettiler.¹³⁵ Bu isyanın sebepleri arasında bir çok etken vardır. Mârîde şehri, Hıristiyan Asturias ve Bask bölgelerine yakındı. Kurtuba yönetimine karşı isyanlarda bu Hıristiyan yöneticiler isyancıları desteklediler.¹³⁶

Asturias Kralı Louis, Mârîde halkına mektup yazarak onları Kurtuba yönetimine karşı kışkırtmaya çalışmıştır. Bu mektup şöyledir: “Rabbimiz, İlahımız ve kurtarıcımız İsa adına, Asturias kralı Louis'den Mârîde papazı ve halkına, Emir Hakem b. Hişâm döneminden beri işgal, tahkir, baskı ve eziyet içerisindeyiz. Oğlu Emir Abdurrahman b. Hakem döneminde ise durum daha vahim hale geldi. Abdurrahman b. Hakem'in amacı; sizin hürriyetinizi tamamen ele geçirme ve ahâlinizi ağır vergiler altında ezmektir. Ben inanıyorum ki siz, bu zulüm ve ihanetten kurtulma kudretine sahipsiniz. Size düşmanlarınıza karşı yardım etmeyi vaad ediyoruz. Kurtuba emiri II. Abdurrahman'ın bize karşı ordu hazırladığını haber aldık. Sizden istediğimiz Kurtuba emiri II. Abdurrahman'ın taatinden çıkmanız ve bize yardım etmenizdir. Bunun karşılığında size hakkettiğiniz hürriyeti sağlayacağız.”¹³⁷

Bunun dışında Hendek olayından dolayı Kurtuba yönetimine karşı bir husûmet vardı. Ayrıca halk; fakirlik, yoksulluk ve pahalılıktan dolayı zor durumdaydı.¹³⁸

Nüveyrî bu isyan hakkında şu bilgileri vermektedir: “Endülüs Emevî Emiri Hakem b. Hişâm döneminin sonlarında Moron taraflarından Ka'nâb adında bir bozguncu Mârîde'ye geldi. Ka'nâb, Arap olan ve olmayan Müslümanları kışkırtarak isyan çıkarmaya çalıştı. Bu

¹³³İmamüddin, s. 121.

¹³⁴İbnü'l-Kûtiyye, II, 67; İbnü'l-Esîr, V, 217; Ziya Paşa, s. 127.

¹³⁵İbn İzârî, II, 127; Nüveyrî, XXII, 44.

¹³⁶Ziya Paşa, s. 127-128.

¹³⁷İbnü'l-Esîr, V, 113; 'Aselî, II, 413-414.

¹³⁸İbnü'l-Kûtiyye, II, 67; İbnü'l-Esîr, V, 217; Nasrullah, s. 361.

sırada Mâride’de Mahmûd b. Abdülcebbâr ve Süleymân b. Martin isyanı da baş gösterdi. Mahmûd b. Abdülcebbâr, kız kardeşi Cemile Ezrâ bint Abdülcebbâr ile anlaşmazlık yaşadı. Cemile Ezrâ bint Abdülcebbâr, halkı devlete itaat etmeye çağırırken, kardeşi Mahmûd b. Abdülcebbâr da muhâlefete ve isyana davet ediyordu.¹³⁹ Bu ifadeler, isyanın Mâride’de başladığını ve Cemile Ezrâ bint Abdülcebbâr’ın onlara karşı çıktığını açıkça ortaya koymaktadır.

İbnü’l-Kûtiyye, bu fitnenin Arap ile Mevâli arasındaki çekişme ile de ilgili olduğunu söylemiştir. II. Abdurrahman döneminde Ka’nâb adlı bir kişinin, Mâride’ye gelip burada Berberî ve Müvelled arasında fitne çıkarmaya çalıştığını söylemektedir. Daha sonra Mahmûd b. Abdülcebbâr ve Süleymân b. Martin de bu tip faaliyetlerde bulunmuştur.¹⁴⁰

Mahmûd b. Abdülcebbâr ve Süleymân b. Martin ilk iş olarak şehrin valisi Mervân el-Cıllıkî’yi öldürdüler. Benî Tarîf kabilesine mensup olan Mahmûd b. Abdülcebbâr ve Süleymân b. Martin etrafına Berberîleri ve Muahedûnu (cizye veren Hristiyanlar) toplayarak etraftaki şehirlere saldırdılar. Emir II. Abdurrahman, onlara elçiler göndererek silahlarını bırakmaya da’vet ettiyse de bu yarar sağlamadı.¹⁴¹

Bunun üzerine II. Abdurrahman, bizzat komuta ettiği bir orduyla isyancıların bulunduğu şehri kuşattı.¹⁴² Kuşatma sırasında içeride kadınların ve çocukların ağlayışlarını duyunca, vezir ve komutanlarını toplayarak onlara şu belîğ konuşmayı yapmıştır:

“Adamlarımızın, kendi kendilerine zulmetmiş olan zalimlere karşı kazandığı bir zaferi görüyorsunuz. Şu anda onları bağışlamış bulunuyoruz. Bu, Allah’ın lütfu olan çocukları ve zorla isyana itilen günahsızları öldürme korkusundandır. Biz, Allah’ın bize öğrettiği af ve hoşgörü yoluyla zafere ulaşmak istiyoruz. Bu yüzden şehri terk etmeye karar verdim. Eğer bize itaat ederlerse ne âlâ, aksi halde Allah onlara cezalarını vermeye kadirdir. Bizi gâlip, onları mağlup kılan; bizi destekleyip onları zelil eden yine O’dur.”¹⁴³

Sonunda halk devlete itaat edeceklerini ve rehineleri teslim edeceklerini bildirdiler. Emir II. Abdurrahman’ın ordusu şehrin surlarını yıktı. Ordu çekildikten sonra tekrar inşa

¹³⁹ Nüveyrî, XXII, 46; Ayrıca bkz. İbn İzârî, II, 127;

¹⁴⁰ İbnü’l-Kûtiyye, II, 78; İbnü’l-Esîr, VI, 355-356.

¹⁴¹ İbnü’l-Esîr, VI, 355; Nüveyrî, XXII, 44; Ziyâ Paşa, s. 128.

¹⁴² İbnü’l-Kûtiyye, II, 67; İbnü’l-Esîr, VI, 355; Nüveyrî, XXII, 44.

¹⁴³ Müellifi meçhul, *Ahbâru Mecmûa*, s. 139; ‘Aselî, II, 415.

etmemeleri için taşlar nehre taşındı. Emir II. Abdurrahman, Haris b. Bezîğ'i Mâride valisi olarak tayin etti. Kendisi de Kurtuba'ya geri döndü (213/828).¹⁴⁴

II. Abdurrahman ordusuyla beraber Kurtuba'ya dönünce Mâride halkı Vali Hâris b. Bezîğ'i esir edip yıkılan surları tekrar inşa ettiler. Bunun üzerine II. Abdurrahman, 214/829 yılında yeniden ordunun başına geçip rehineleri de yanına alarak Mâride'ye doğru harekete geçti.¹⁴⁵

II. Abdurrahman'ın ordusuyla üzerlerine geldiğini gören Mârideliler bir elçi gönderdiler. Esir ettikleri Vali Hâris b. Bezîğ ve diğer devlet erkânına karşılık kendi rehinelerini istediler. Emir II. Abdurrahman, bu anlaşma ile rehineleri kurtardı. II. Abdurrahman bir müddet şehri muhasara altında tuttuktan sonra şehri tahrip ederek Kurtuba'ya geri döndü.¹⁴⁶ Bu askerî harekâtta tam bir başarı elde edilememiştir (214/829).

II. Abdurrahman el-Evsat, 217/832 yılında Mâride üzerine bir ordu daha gönderdi. Bu ordu Mâride'yi muhasara altına aldı. Neticede bu ordu da uzun süren muhasaradan sonra Mâride'den ayrıldı.¹⁴⁷

218/833 yılında Emir II. Abdurrahman, Mâride (Merida) üzerine tekrar bir ordu gönderdi. Bu ordunun Mâride'yi fethetmesi üzerine Mahmûd b. Abdülcebbâr, kız kardeşi Cemile Ezrâ bint Abdülcebbâr ve Süleymân b. Martin şehri terk etmek mecburiyetinde kaldılar. Bu sırada Mahmûd b. Abdülcebbâr'ın taraftarlarından bir çok kimse öldürüldü.¹⁴⁸ Mahmûd b. Abdülcebbâr'ın askerlerinin peşine takılan Emevî süvarîleri onları tamamen imha ettiler. Mahmûd b. Abdülcebbâr ve kız kardeşi Cemile Ezrâ bint Abdülcebbâr Monsalut'a (Munte-Salût) gittiler.¹⁴⁹

Emir II. Abdurrahman bu meseleyi ihmal etmeyerek onların üzerine bir ordu daha gönderdi (220/835). Bunun üzerine Mahmûd b. Abdülcebbâr ve taraftarları Monsalut'tan (Munte-Salût) kaçarak Hulkûb'a geldiler. Başka bir rivâyette ise Mahmûd b. Abdülcebbâr, Emir II. Abdurrahman'a yenildikten sonra kardeşi Cemile Ezrâ bint Abdülcebbâr ile birlikte Yâne nehri kenarında bulunan Renkeş ya da Frenkeş kalesine sığındı.¹⁵⁰ İbnü'l-Esîr

¹⁴⁴ İbnü'l-Esîr, VI, 355; Nüveyrî, XXII, 44-47; İbn Haldûn, IV, 128; 'Aselî, II, 415.

¹⁴⁵ İbnü'l-Esîr, VI, 355.

¹⁴⁶ İbnü'l-Esîr, VI, 355; Nasrullah, s. 84; Na'nâî, s. 208.

¹⁴⁷ İbnü'l-Esîr, VI, 355; İbn Haldûn, IV, 128; Nüveyrî, XXII, 44.

¹⁴⁸ İbnü'l-Esîr, VI, 355; İbn İzârî, II, 134; Nüveyrî, XXII, 44; İbn Haldûn, IV, 128; Na'nâî, s. 208; Nasrullah, s. 84.

¹⁴⁹ İbnü'l-Esîr, VI, 355-356; Nüveyrî, XXII, s. 47; İbn Haldûn, IV, 128.

¹⁵⁰ İbnü'l-Esîr, II, 67; Ziyâ Paşa, s.128; Nasrullah, s. 84; 'Aselî, II, 415.

bu konuda şöyle der: “Mahmûd b. Abdülcebbâr Monsalut’tan (Munte-Salût) kaçtıktan sonra Mîne şehrine gelip burayı ele geçirdi. Daha sonra Hıristiyan ülkesi olan Cıllıkiyye’ye (Galicia) gitti.”¹⁵¹

Mahmûd b. Abdülcebbâr, Renkeş kalesini ele geçirdikten sonra etrafta bulunan Batalyus (Bagadus), Ekşunbe (Ocsonba) ve Bâce (Baje) şehirlerini kontrol altına aldı.¹⁵² II. Abdurrahman b. Hakem bu meselenin karmaşık bir hale geldiğini görünce meseleyi halletmek için ordusunun başında yola çıktı. Kurtuba ordusu Bâce şehrine ulaştı. Bâce yakınlarında yapılan büyük savaşta Mahmûd b. Abdülcebbâr yenilgiye uğradı. Fakat Mahmûd b. Abdülcebbâr, kız kardeşi Cemile Ezrâ bint Abdülcebbâr ve yakınları ile Léon kralı II. Alfonso’ya sığınma talebinde bulundu. II. Alfonso, Mahmûd b. Abdülcebbâr’ın sığınma talebini kabul ederek ona Léon şehri etrafında yer verdi.¹⁵³

Diğer bir rivayete göre ise; Mahmûd b. Abdülcebbâr Emir II. Abdurrahman’a yenildikten sonra Cıllıkiyye’de bulunan Menia kalesini ele geçirmiş ve burada beş yıl kalmıştır.¹⁵⁴ İbnü’l-Esir ve Nüveyrî, Mahmûd b. Abdülcebbâr’ın Galicia krallığının elinde bulunan bir kaleyi ele geçirip 5 yıl 3 ay burada kaldığını, ardından Frank kralı Alfonso tarafından muhâsara edilip öldürüldüğünü söylemektedir (225/839).¹⁵⁵ Böylece Nüveyrî, İbnü’l-Esir ve İbn Haldûn’un bilgilerini te’yid etmektedir.

İbn Hayyân ise “Mahmûd b. Abdülcebbâr’ın Galicia kralı Alfonso’ya sığındığını ve onun da kendisini iyi karşılayıp zaman zaman Endülüs’teki İslâm topraklarına saldırılar düzenlemesine yardımcı olduğunu” nakletmektedir.¹⁵⁶ Nitekim Emir II. Abdurrahman’ın Alava (Elbe) bölgesini ele geçirmesine misilleme olarak Mahmûd b. Abdülcebbâr ile birlikte Medînetü Sâlim’e saldırı düzenlediler. II. Abdurrahman’ın emri ile harekete geçen Komutan Fertûn b. Mûsa, Galicia ordusunu Elbe yakınlarında yakaladı. Komutan Fertûn b. Mûsâ bir çok düşmanı öldürerek bir çoğunu da esir alarak büyük bir zafer kazandı. Bundan sonra Galicalılar tarafından Müslümanlar’a karşı kullanılmak üzere inşa edilen Elbe kalesini yıktı.¹⁵⁷

¹⁵¹ İbnü’l-Kûtiyye, II, 67; İbnü’l-Esir, VI, 356; Magribî, I, 48; Nasrullah, s. 84; ‘Aselî, II, 415.

¹⁵² İbnü’l-Kûtiyye, II, 67-68; İbnü’l-Esir, V, 217; Ziyâ Paşa, s. 128; Beydûn, s. 234.

¹⁵³ İbnü’l-Kûtiyye, II, 67-68; İbnü’l-Esir, V, 217; Magribî, I, 48; Ziyâ Paşa, s. 128; Beydûn, s. 232-234; Nasrullah, s. 84.

¹⁵⁴ İbn Haldûn, IV, 128.

¹⁵⁵ İbnü’l-Esir, VI, 356; Nüveyrî, XXII, 44.

¹⁵⁶ İbn Hayyân, s. 292; Ayrıca bkz. İbnü’l-Kûtiyye, II, 67-68.

¹⁵⁷ İbnü’l-Esir, V, 126-127; Magribî, I, 45; İbn Haldûn, IV, 128; Makkarî, I, 345; Beydûn, s. 234; ‘Aselî, II, 415.

Mahmûd b. Abdülcebbâr'ın, kaleyi ele geçirmesinden sonra gerçekleşen olaylarla ilgili olarak İbn Haldûn "Cıllîkiyye (Galicia) kralı, kaleyi kuşatıp geri aldı. Mahmûd b. Abdülcebbâr ve adamları öldürüldü." diyerek bu konuda Nüveyrî ile birleşmektedir.¹⁵⁸

Böylece isyancı Mahmûd b. Abdülcebbâr ile Cıllîkiyye (Galicia) kralı II. Alfonso arasında çıkan ihtilâf bunların birbirleriyle savaşa girişmelerine ve Mahmûd b. Abdülcebbâr'ın yenilerek öldürülmesine sebep olmuştur.¹⁵⁹ Anlaşıldığına göre Mahmûd b. Abdülcebbâr, kendisini Galicia kralı II. Alfonso'nun esiri olarak görmeye başlayınca ve akrabalarından uzakta yaşamaktan bıkınca, Endülüs Emevî Emiri II. Abdurrahman'a mektup yazarak ondan af dilemiş, Kurtuba'ya gelmek istediğini bildirmiştir.¹⁶⁰

Bu durumu öğrenen Galicia kralı II. Alfonso böylesine cesur birinin elinden çıkacağı ve Endülüs Emevî Emiri II. Abdurrahman'la işbirliği yaparak kendisine karşı savaşacağı korkusuyla Mahmûd b. Abdülcebbâr'ın işini bitirmeye karar verdi.

Bir gün evinin Galicia kralı II. Alfonso'nun askerleri tarafından kuşatıldığını gören Mahmûd b. Abdülcebbâr çaresiz, kılıcını çekerek sonuna kadar cesurca savaştı. Uzun bir süre direndikten sonra düşmanın eline düştü ve öldürüldü. Ailesi ve diğer yakınları da esir edildi (225/840).¹⁶¹ Başka bir rivâyete göre ise Mahmûd b. Abdülcebbâr'ın Emir Abdurrahman b. Hakem'le iletişim kurduğunu öğrenen adamlarından Fâris, Mahmûd b. Abdülcebbâr'a isyan etmiş ve onu öldürmüştür.¹⁶²

Mahmûd b. Abdülcebbâr öldükten sonra kardeşi Cemile Ezrâ bint Abdülcebbâr Galicia kralına esir düşmüş, ardından hıristiyanlığa geçmiş ve Galicia soylularından biriyle evlenmiştir. Bu evliliğin sonucunda sonraları Santiago rahibi olacak bir erkek çocuğu dünyaya gelmiştir.¹⁶³

Mahmûd b. Abdülcebbâr ile birlikte isyan ettikten sonra, Mahmûd'un Cıllîkiyye (Galicia)'ye geçmesiyle ondan ayrılan Süleymân b. Martin, tekrar isyan çıkarmak için Mâride'ye geri döndü. Başarılı olamayınca gece Mâride'den kaçmaya çalışırken attan düşerek öldü. Onu bulan birisi başını keserek öldürdüğünü iddia etmişse de daha sonra gerçek ortaya çıkmıştır (220/835).

¹⁵⁸ İbn Haldûn, IV, 128; Ayrıca bkz. Nüveyrî, XXII, 44; İbnü'l-Esîr, V, 356.

¹⁵⁹ İbn İzârî, II, 126-127; Magribî, I, 48; 'Aselî, II, 415.

¹⁶⁰ İbnü'l-Kûtiyye, II, 67-68; İbn İzârî, II, 127; Ziyâ Paşa, s.128; Nasrullah, s. 84.

¹⁶¹ İbnü'l-Kûtiyye, II, 67-68; İbn İzârî, II, 127; Ziyâ Paşa, s. 128-129; Beydûn, s. 234

¹⁶² Magribî, I, 48; 'Aselî, II, 415.

¹⁶³ İbnü'l-Kûtiyye, II, 68; İbn İzârî, II, 126-127; Nasrullah, s. 84-85.

Böylece yıllarca Kurtuba hükümetinin başını ağrıtan Mârîde isyanı Süleymân b. Martin ve Mahmûd b. Abdülcebbâr'ın öldürülmesiyle sona erdi.¹⁶⁴

2. 1. 5. İlbîre (Elvira) İsyanı

Endülüs Emevî hükümdarı I. Hakem er-Rabazî döneminde İlbîre (Elvire) valisi Rebî' b. Abdullah, zimmîlerden Ebnâ isimli bir kişiye zulmetti. Ayrıca halktan bir çok kimsenin malını gasbetti. Bunun üzerine Hakem b. Hişâm, Vali Rebî' b. Abdullah'ı tutuklatıp idam ettirdi. Ardından Hakem b. Hişâm vefat etti. Rebî' b. Abdullah'ın idam edildiğini Hakem b. Hişâm'ın vefatından sonra öğrenen halk, kendilerinden zulmen aldığı mallarını geri istemek üzere her taraftan Kurtuba'ya akın etti. II. Abdurrahman b. Hakem'den haklarını talep ettilerse de iddialarını ispat edemediler. II. Abdurrahman, kumandanlarından Abdülkerim b. Muğis'i meseleyi çözmesi için görevlendirdi. İlbîre halkı durumu kabul etmeyip Abdülkerim b. Muğis'le savaşmaya başladılar. Savaş sonucunda İlbîre halkı hezimete uğradı ve pek çoğu öldürüldü. Kaçanların da çoğu yakalanarak kılıçtan geçirildi.¹⁶⁵ Böylece isyan tehlikeli bir hâl almadan müdahale edilmiş oldu.

Diğer bir rivâyette göre ise I. Hakem er-Rabazî döneminin son yıllarında İlbîre halkı; kendilerine zulmeden, kendilerinden zorla vergi alan Gomez adındaki vergi âmilinden şikayetçiydi. Bunun üzerine Hakem b. Hişâm, vergi âmili Gomez'i idam ettirdi. Ardından vefat etti. Vergi âmili Gomez'in idâm edildiğini öğrenen İlbîre halkı, kendilerinden, haksız yere alınan malların iadesi için Kurtuba'ya akın etti. Fakat Emîr II. Abdurrahman, iddialarını isbât edemeyen halkı geri çevirmek ve bu işi bitmiş kabul etmek istedi.

İlbîre (Elvira) isyancıların çoğunluğunu, haksız yere mallarının alındığını iddia eden grup teşkil etmekteydi. Haklarını alma hususunda da ısrarlarından vazgeçmiyorlardı. Emîr II. Abdurrahman, kumandanlarından Abdülkerim b. Muğis'i görevlendirdi ise de İlbîre halkı ısrarlarından vazgeçemediler. Sonunda iki taraf arasında yapılan savaşta pek çok kayıp veren İlbîre halkı mağlup oldu. Böylece henüz başlangıç safhasındaki bu isyan büyüyüp tehlikeli bir hâl almadan bastırılmış oldu.¹⁶⁶

¹⁶⁴ İbnü'l-Esîr, VI, 356; İbnü'l-Kûtiyye, s. 68; Nasrullah, s. 84-85; 'Aselî, II, 415.

¹⁶⁵ İbnü'l-Esîr, V, 331; Magribî, I, 40; Nasrullah, s. 83; Ebnâ, kaynaklardan öğrendiğimize kadarıyla şahıs ismidir. Yemen'de yerli arabların Farslarla evlilikler ile oluşan etnik gruba ilgisi yoktur.

¹⁶⁶ İbn İzârî, II, 124; Nüveyrî, XXII, 42.

2. 1. 6. Mûsâ b. Mûsâ el-Kasî İsyanı

Endülüs'te ülkenin kuzey ve kuzey doğusunda bulunan sınır bölgeleri (Sağr), ülkenin savunulmasında kullanılıyordu. Bu nedenle bu bölgeler önemli oldukları gibi, coğrafi olarak ülkenin orta kesimlerinde kalan eyaletlere oranla buralardaki devlet görevlilerine daha geniş haklar verilmişti. Buraları yöneten vali ve ikinci derece görevliler bir nevi bağımsız sayılır ve bu şekilde hareket ederlerdi.¹⁶⁷

Mûsâ b. Mûsâ el-Kasî, Tudela şehrinin yöneticisiydi. Kurtuba hükümetine yakın olmasına rağmen komşu hristiyan devletlerin krallarıyla da arası oldukça iyiydi.¹⁶⁸ Mûsâ b. Mûsâ el-Kasî, Emir Abdurrahman'ın oğlu Mutarraf b. Abdurrahman ve Komutan Abdülvâhid el-İskenderânî ile birlikte Frank toprakları olan Sardaigne ve Narbonne bölgelerini ele geçirdi. Franklarla yapılan savaşta büyük kahramanlıklar gösterdi.¹⁶⁹ İbn Haldûn onun için: “Bu seferde Mûsâ b. Mûsâ el-Kasî büyük bir pâyeye ulaştı.” derken¹⁷⁰, Nüveyrî de “Bu seferde onun güzel bir imtihan verdiğini” ifade etmektedir.¹⁷¹ Ne var ki, İslam ordusunun Kurtuba'ya geri dönüş yolculuğu sırasında komutanlar arasında çıkan bazı anlaşmazlıklar bu zaferin parlaklığının bir ölçüde gölgeledi.

Tarihçiler, bu komutanın kim olduğu konusunda ihtilâfa düşmüşlerdir. Nüveyrî, bu komutanın Cerîr b. Muvaffak olduğunu zikrederken¹⁷²; İbn Hayyân, Hazar b. Mü'min olarak kaydetmektedir.¹⁷³

Neticede ismi ne olursa olsun bu komutan, Mûsâ b. Mûsâ'ya karşı sert bir harekette bulunmuş ve onu kızdırarak ordudan ayrılmasına sebep olmuştu. Bu olaydan kısa bir süre sonra Mûsâ b. Mûsâ, düşüncesini uygulamaya koyarak, Emir II. Abdurrahman b. Hakem'in ordusundan ayrılarak Tudela'ya gitti ve Kurtuba hükümetine karşı ayaklandı.¹⁷⁴ Sınır bölgesinde vali olmasından dolayı kendisine verilen geniş yetkilerden yararlanarak 228/842'de Tudela şehri merkez olmak üzere kuzey sınırlarında bağımsızlığını ilan etti.¹⁷⁵

¹⁶⁷ Watt, *A History of Islamic Spain*, trc. Kıyas Şükürov-Cumhur Adıgüzel, İstanbul 2011, s. 42.

¹⁶⁸ Sena Kaplan, *Valilik ve Emirlik Dönemlerinde Endülüs Emevîlerinde İktidar Mücadelesi*, Yüksek Lisans Tezi, SÜSBE, Isparta, 2012, s. 106.

¹⁶⁹ İbn İzârî, II, 128-129; Magribî, I, 50; İbn Haldûn, IV, 129; Makkarî, I, 323.

¹⁷⁰ İbn Haldûn, IV, 129.

¹⁷¹ Nüveyrî, XXII, 47.

¹⁷² Nüveyrî, XXII, 47.

¹⁷³ İbn Hayyân, s. 296; Ayrıca bkz. İbnü'l-Esîr, VII, 13.

¹⁷⁴ İbn Hayyân, s. 296; Nüveyrî, XXII, 48; İbn Haldûn, IV, 129.

¹⁷⁵ Nüveyrî, XXII, 48; İbn Haldûn, IV, 129; ; Watt, s. 42; Kennedy, s.65.

Emir II. Abdurrahman el-Evsat, bu durumu öğrenince Mârîde Valisi Hâris b. Bezîğ'i komutan olarak görevlendirdi (228/842). Mârîde valisi Hâris b. Bezîğ, Mûsâ b. Mûsâ ile Berce (Berja) şehrinde karşılaştı. Yapılan şiddetli savaş sonunda Mûsâ b. Mûsâ Tudela şehrine geri çekilmek zorunda kaldı. Mârîde valisi Hâris b. Bezîğ de Saragossa'ya (Sarakusta) gitti.¹⁷⁶ Fakat Mûsâ b. Mûsâ oğlu Lebb b. Mûsâ'yı Berce şehrine tekrar gönderdi. Bunun üzerine Komutan Hâris b. Bezîğ Berce şehrini muhasara altına aldı. Bir süre sonra şehir fethedildi. Lebb b. Mûsâ el-Kasî de öldürüldü.¹⁷⁷

Komutan Hâris b. Bezîğ bundan sonra Tudela'ya (Tutîle) gitti ve burayı kuşattı. Muhasaradan bir süre sonra iki taraf arasında yapılan görüşmelerde, Mûsâ b. Mûsâ'nın adamlarıyla birlikte başka bir yere gitmelerine izin verilmesine karşılık şehri Hâris b. Bezîğ'e teslim etmesi hususunda anlaşmaya varıldı.¹⁷⁸ Mûsâ b. Mûsâ Arnedo'ya (Arnîta) gitti.¹⁷⁹

Mârîde valisi Hâris b. Bezîğ, bir süre sonra anlaşmayı bozarak Mûsâ b. Mûsâ'yı Arnedo'da (Arnîta) yakalamak için harekete geçti. Mûsâ b. Mûsâ, Navarra kralı Garcia İniguez'den yardım istemiş, o da bunu kabul etmişti.¹⁸⁰ Hâris b. Bezîğ, ordusuyla beraber Arnedo'ya doğru ilerlerken, Mûsâ b. Mûsâ ile müttefiki Navarra kralı Garcia İniguez piyade ve süvâri birlikleri göndererek "Sülme" denilen yerde nehir üzerinde pusu kurdular.¹⁸¹ İbnü'l-Esîr ise; Mûsâ b. Mûsâ el-Kasî ve Garcia İniguez'in "Balamsa" denilen yerde Hâris b. Bezîğ'e pusu kurduklarını nakleder.¹⁸²

Hâris b. Bezîğ ve ordusu nehri geçer geçmez, dört bir yandan pusudaki askerlerin saldırısına uğradılar. Çetin bir mücadeleden sonra Mûsâ b. Mûsâ ve müttefiki Navarra kralı Garcia İniguez savaşı kazanırken, Hâris b. Bezîğ alnından ve gözünden yaralanarak esir edildi.¹⁸³

II. Abdurrahman 229/843 yılında oğlu Muhammed'i Mûsâ b. Mûsâ'yla savaşı için gönderdi. Muhammed Tudela'yı (Tutîle) kuşatınca Mûsâ b. Mûsâ el-Kasî teslim olmak zorunda kaldı. Muhammed b. Abdurrahman, Mûsâ b. Mûsâ'yı affettikten sonra onu tekrar Tudela'ya (Tutîle) vali tayin etti ve Navarra kralı Garcia İniguez'in cezalandırmak üzere onun

¹⁷⁶ İbnü'l-Esîr, VII, 15; Nüveyrî, XXII, 47.

¹⁷⁷ İbn Hayyan, s. 296; İbnü'l-Esîr, VII, 15; Nüveyrî, XXII, 47.

¹⁷⁸ İbnü'l-Esîr, VII, 15; Nüveyrî, XXII, 48; İbn Haldûn, IV, 129.

¹⁷⁹ Nüveyrî, XXII, 48; İbn Haldûn, IV, 129-130.

¹⁸⁰ İbn Hayyân, s. 298; İbnü'l-Esîr, VII, 15.

¹⁸¹ Nüveyrî, XXII, 48-49; İbnü'l-Esîr, VII, 15-16.

¹⁸² İbnü'l-Esîr, VII, 15; Ayrıca bkz. Nüveyrî, XXII, 48.

¹⁸³ İbn Hayyân, s. 300; Nüveyrî, XXII, 48; İbn Haldûn, IV, 129-130; Makkârî, I, 323.

üzerine yürüdü.¹⁸⁴ Pamplona'da (Benblûne) meydana gelen savaşta Navarra ordusu yenilgiye uğradı. Muhammed b. Abdurrahman bu bölgede sukûneti sağladıktan sonra geri döndü.¹⁸⁵

II. Abdurrahman, Mûsâ b. Mûsâ'nın af dilemesi ve tekrar vali tayin edilmesine rağmen hâlâ ondan şüphe ediyordu. Nitekim 229/844 yılında bizzat ordusunun başına geçerek Tudela'ya (Tutîle) doğru sefere çıktı.¹⁸⁶ İki taraf arasında korkunç bir savaş meydana geldi. Emir Abdurrahman bir zafer kazandı. Navarra kralı Garcia ve pek çok asker öldürüldü. Fakat Mûsâ b. Mûsâ yaralı olarak kurtulmayı başardı.¹⁸⁷

Emir II. Abdurrahman b. Hakem yaptığı bu seferi, Mûsâ b. Mûsâ el-Kasî'ye karşı gerçekleştirdiği son sefer olarak düşünüyordu. Ancak böyle olmadı. Mûsâ b. Mûsâ el-Kasî tekrar isyan bayrağını açarken, II. Abdurrahman da onunla savaşmak için tekrar yola çıktı. Bu son seferde karargahını Saragossa'da (Sarakusta) kuran Emir II. Abdurrahman, ordunun başına oğlu Muhammed'i getirdi.¹⁸⁸ Başka bir rivâyette ise ordu komutanının Abbas b. Velîd olduğu zikredilmektedir.¹⁸⁹

Mûsâ b. Mûsâ el-Kasî, Muhammed b. Abdurrahman'ın üzerine geldiğini öğrenince itaat edeceğini bildirdi. Fakat Emir Abdurrahman işi garantiye almak için Mûsâ b. Mûsâ el-Kasî'nin itaatine karşılık bazı şartlar öne sürdü. Buna göre Mûsâ b. Mûsâ itaatine karşılık oğlu İsmail b. Mûsâ'yı rehin bırakacaktı. Bu şartı yerine getirirse Tudela valisi olacaktı.¹⁹⁰ Mûsâ b. Mûsâ şartları kabul edince Tudela valisi oldu.

İsmail b. Mûsâ el-Kasî, rehin tutulduğu Kurtuba'dan kaçıp Tudela'ya (Tutîle) gelince Mûsâ b. Mûsâ el-Kasî son kez isyan etti. 232/848 yılında Muhammed b. Abdurrahman yeniden Mûsâ b. Mûsâ el-Kasî üzerine gitmek amacıyla Kurtuba'dan çıktı. Bunu duyan Mûsâ b. Mûsâ el-Kasî, daha Muhammed b. Abdurrahman Tudela'ya varmadan kararından pişman oldu ve af diledi. Bu son teslimiyetinden sonra Emir II. Abdurrahman b. Hakem döneminde bir daha isyan etmedi. Hatta Mûsâ b. Mûsâ, 235/851 yılında eski müttefiki Navarra kralına karşı Beydâ'da savaşmış, bu savaşın kaznılmasında büyük gayret göstermiştir. Tarihçiler, bu

¹⁸⁴İbnü'l-Kûtîyye, II, 78-79; İbnü'l-Esîr, VII, 15; İbn İzârî, II, 129; Makkarî, I, 324-325; İnân, s. 360; Na'nâî, s. 213; Nasrullah, s. 85-86.

¹⁸⁵İbn İzârî, II, 87; İbnü'l-Esîr, VII, 15; Makkarî, I, 323-325; Na'nâî, s. 213; Nasrullah, s. 85-86.

¹⁸⁶İbn Hayyân, s. 14; İbn İzârî, II, 285; Nüveyrî, XXII, 48; Makkarî, I, 323.

¹⁸⁷Nüveyrî, XXII, 48; İbnü'l-Esîr, VII, 15; İbn Haldûn, IV, 129; Makkarî, I, 323.

¹⁸⁸İbnü'l-Esîr, VII, 15; Nüveyrî, XXII, 50; İbn Haldûn, IV, 129.

¹⁸⁹İbn Hayyân, s. 16.

¹⁹⁰İbn Hayyân, s. 54. İbnü'l-Esîr, VII, 15; Nüveyrî, XXII, 50; İbn Haldûn, IV, 129.

savaşta “Vak’atü’l-Beydâ” olarak bahsetmişlerdir. İbn Hayyân, savaşın yapıldığı yerin Pamplona (Benblûne) bölgesinde Bukayra yakınlarında olduğunu ileri sürmüştür.¹⁹¹

Mûsâ b. Mûsâ, Emir Muhammed b. Abdurrahman döneminde Benî Sâlim Berberîleri tarafından öldürüldü. Fakat Mûsâ b. Mûsâ’nın oğulları Tudela, Huesca ve Sarakusta’da isyan etse de zamanında müdahale edilerek bu sorun tamamen yok edildi.¹⁹²

2. 1. 7. Diğer İsyenlar

2. 1. 7. 1. Berberî Turîl İsyenı

Berberîler, Endülüs Emevî Devleti’nin kuruluşu aşamasında I. Abdurrahman b. Muaviye’ye yardım etmişler, ardından onunla ters düşmüşler, yönetimi ele geçirmek için sürekli isyan etmişlerdi. Ayrıca Kaysî-Yemenî kabilelerin devlette etkin olması, yönetimin Araplara ayrımcılık yapması ve Araplar’la aralarındaki mezhep farklılıklarına sahip olmaları da isyan etmelerine sebep olmuştur.¹⁹³

211/826 yılında Turîl adlı bir berberî Takoronna’da (Tâkerunâ) ya da Ravende’de isyan etti. İbrâhim Beydûn bu isyanın Ağlebî Devleti tarafından desteklendiğini söylemektedir.¹⁹⁴ Bunun üzerine Emîr II. Abdurrahman el-Evsat, komutanlarından İbn Ganîm’i bu isyanı bastırması için görevlendirdi. Meydana gelen savaşta galip gelen İbn Ganîm, Berberî Turîl’i öldürerek isyanı bastırdı.¹⁹⁵

2. 1. 7. 2. Habîb el-Burunsî İsyenı

236/850 yılında Habîb el-Burunsî adlı başka bir Berberî de Cezîretülhadrâ’da (Algeciras) isyan etti. Bir çok çapulcu ve ayak takımı, bu âsinin etrafında toplandı.¹⁹⁶ II. Abdurrahman, oğlu Münzîr’i bu isyanı bastırması için görevlendirdi. Endülüs Emevî ordusu, isyancıların toplandığı yere hücum ederek oradan çıkmaya mecbur etti. İsyancıların çoğu kılıçtan geçirildi, ancak halk arasına karışan isyancıların lideri Habîb el-Burunsî yakalanamadı.¹⁹⁷ Bununla birlikte isyan daha fazla büyümeden kontrol altına alınmıştır.

¹⁹¹ İbn Hayyân, s. 16; Ayrıca bkz. İbnü’l-Esîr, VII, 61; Nüveyrî, XXII, 50; Nasrullah, s.88; ‘Aselî, II, 405.

¹⁹² Senâ Kaplan, s. 107

¹⁹³ Zehebî, s. 245-246; İmâmuddin, s. 77; Özdemir, s. 60; Âl-i Ali, s. 70

¹⁹⁴ İbn İzârî, II, 124; İbnü’l-Esîr, VI, 355; Beydûn, s. 203; Na’nâî, s. 217.

¹⁹⁵ İbn İzârî, II, 133; İbnü’l-Esîr, VI, 355; Na’nâî, s. 207.

¹⁹⁶ İbn İzârî, II, 133-134; İbnü’l-Esîr, VII, 54; Abdullah b. Abdulmûnis, *el-Endelüs*, s. 105; Beydûn, s. 236.

¹⁹⁷ İbn İzârî, II, 134; İbnü’l-Esîr, VII, 54; Abdullah b. Abdulmu’nîs, s. 331; Na’nâî, s. 208.

2. 1. 8. Kurtuba'da Hristiyan İstişâd Hareketi

II. Abdurrahman el-Evsat döneminin en önemli olaylarında biri de başkent Kurtuba'da yaşayan hristiyan musta'riblerin isyanıdır. Bu etnik grup, yerli halk ile burayı fetheden Arapların evliliklerinden oluşmuştur.¹⁹⁸ Musta'rib, Arap dili, edebiyatı, kültür ve geleneklerini taklit eden Hristiyan İspanyollar için kullanılmıştı.¹⁹⁹ Ayrıca sulh yoluyla İslâm egemenliğini kabul ettikleri için Muahedûn olarak da isimlendirilirler. Musta'rib'ten bazıları Müslüman olmuşlar, bazıları ise eski inançları üzerine devam etmişlerdi. Diğer bir ifadeyle Müslüman hâkimiyetini kabul edip dinlerini, mabedlerini, örf ve adetlerini muhafaza hakkına, can ve mal emiyetine sahip bulunuyor, buna karşılık devlete cizye ve haraç ödüyorlardı. Başlarında *Comes* (*Kûmis*) denilen cemaat lideri bulunuyor ve bu lider devlet nezdinde cemaatini temsil ediyordu. Musta'ribler, kendilerine sağlanan din hürriyeti sayesinde kilise işleri, idareleri, toplanmaları ve mahkeme işlerinde serbest oldular. Her şehirde kilise adına Vizigot kanunlarını yürüten *Comes* vardı.²⁰⁰ Bu temsilciler aynı zamanda Hristiyan halkın ödemesi gereken vergileri toplayarak hazineye teslim ediyordu. Müslüman yöneticiler Hristiyan azınlıkların önemini kabul ederek bir kûmislik makamı oluşturdular. Endülüs emirleri *Comesleri* Musta'ribler arasından seçerdi. Musta'ribler, vizigot kanunlarına göre yargılanırlar, Müslüman mahkemesine gelmezlerdi. Ancak bir Müslüman ile Hristiyan arasında dava olursa Müslüman mahkemesine gelirlerdi.²⁰¹ Bu özel statü İşbiliyye (Sevilla), Kurtuba (Cordoba) ve Tuleytula (Toledo) şehirlerinde geçerliydi.

Musta'ribler kendilerine sağlanan özgürlük ve hoşgörü neticesinde ordu, saray ve devlet kademelerinde önemli mevkilere gelmişlerdi. Bunlar arasında en çok göze çarpanlar İbn Mervan ve Nasr el-Hassî'dir. İbn Mervan, II. Abdurrahman döneminde şurta teşkilatında görev almış ve burada önemli hizmetlerde bulunmuştu. Nasr el-Hassî ise Emir II. Abdurrahman'ın en yakınları arasında yer almış, onun danışmanlığını yapmıştı. Ayrıca bazı seferlerde de komutan olarak görevlendirildi.²⁰² Kısacası Endülüs refah ve gelişiminden paylarına düşeni alıyorlardı.

¹⁹⁸ Beydûn, s. 236; Abbâdî, s. 355; İmâmuddin, s. 30; Sâlim, s. 130.

¹⁹⁹ İbn Hayyân, s. 20; Hitti, III, 813; Haccî, s. 284; Mûnis, s. 428; Hasan Mahmûd Münâ, *el-Müslimûn fi'l-Endelüs*, Kahire 1986, s. 85.

²⁰⁰ Sâlim, s. 131; Abdullah b. Mûnis, s. 447; Na'nâî, s. 226; Beydûn, s. 236-237; Erdem Yücel, "Kûmis", *DİA*, XXVI, 372.

²⁰¹ Na'nâî, s. 226; Nasrullah, s. 88; Abbâdî, s. 355; Yücel, XXVI, 372.

²⁰² Âl-i Ali, s. 133; Abbâdî, s. 355; Na'nâî, s. 226.

Dozy; Araplar'ın Hristiyanlara dini özgürlük verdiğini, Hristiyanlar'ın ordu, saray ve diğer devlet kademelerinde önemli mevkilere gelebildiklerini, Hristiyanların Arap kültür ve medeniyetini taklit etmede birbirleriyle yarıştıklarını da söylemiştir.²⁰³ Bu etkilenme öyle bir aşamaya geldi ki Arap isimleri almaya, çocuklarını Müslümanlar gibi sünnet ettirmeye, evlerinde haremlik-selamlık uygulamaya başladılar.²⁰⁴

Bir yandan Kurtuba yönetiminin sağlamış olduğu müreffeh hayat ve ilerlemeler, diğer yandan bu devrin bilim ve kültür dili olan Arap dili ve edebiyatının güzelliği, onları Arap dilini ve kültürünü öğrenmeye teşvik ediyordu; bir çoğu bu dilde konuşuyor, okuyup yazıyor, ölü Latin diliyle yazılmış olan Hristiyan kültür ve edebiyatıyla alay ediyorlardı.²⁰⁵ Bu durum, tarihin ilk devirlerinden günümüze kadar âdetâ umumî kaide haline gelmiş olan “Zayıf ve geri düzeyde bulunan zümreler, hakim kültür ve üstün medeniyetin temsilcileriyle iç içe bulunuyorlarsa ve onların kanunları ile yönetiliyorsa, onları taklitten kendilerini kurtaramazlar” hükmünün bir defa daha tarih sahnesine çıkmasından ibaretti.

Arapça öğrenme işi öyle bir noktaya gelmişti ki Bizans kaynaklarında adı “Juan Hispalense” olarak geçen Said Matran, Hristiyanlığı kolayca öğrenebilmeleri için Muahedûn (Hristiyan İspanyollar) için Kitab-ı Mukaddes'e Arapça bir şerh yazdı. Sonraları ise 435/1049'da tüm kilise kuralları keşiş ve kilise yöneticileri için Arapça olarak düzenlenmeye başlandı. Bu durum Arap dilinin nüfuz ve saygınlığını göstermesi açısından önemlidir. Hristiyan yazar Alvaro Cordubense “İndicalo Luminoso” adlı belgede açık bir şekilde Hristiyan soyluları ve rahiplerini eleştirmektedir. Onları fasih ve belîğ şekilde Arapça konuştukları, yeni çıkan her Arapça kitabı bularak büyük bir şevk ve heyecanla okuduklarından, kendi kültürlerinden utanıp Araplara özendiklerinden dolayı bu gençlerden nefretle bahsetmektedir.²⁰⁶ Hitti de Hristiyan avâm tabakasının, Latin soydan gelen papazların eserlerini okumayıp Müslümanlara ait belagât ve fesâhat eserlerini okuduklarını söylemektedir.²⁰⁷

²⁰³ Abbâdî, s. 355; Na'nâî, s. 226-227; Dozy, *Spanish Islam*, çev. Francis Griffin Stokes, I, Frank Cass and Company, London 1972, s. 261.

²⁰⁴ Dozy, I, 260-261; Na'nâî, s. 205; Lagzeyevî, s. 75-76; Beydûn, s. 236-237.

²⁰⁵ Ziya Paşa, s. 133; Nasrullah, s. 88; Lagzeyevî, s. 75-76; Münâ, s. 202; Abbâdî, s. 355-356.

²⁰⁶ Ziya Paşa, s. 133; Âl-i Ali, s. 133; İmâmuddin, s. 40-41; Dozy, I, 88.

²⁰⁷ Hitti, II, 813; Ayrıca bkz. Münâ, s. 105.

Hristiyan gençlerin kendi kültürlerini bırakıp İslam kültürünü benimsemeleri ve Müslümanlarla barış içinde yaşamaları, bazı rahip ve keşişleri rahatsız etmişti.²⁰⁸ Bu rahip ve keşişlerin üzüntüleri onların dinlerine olan bağlılıklarından kaynaklanıyordu. Ancak şüphesiz ki burada dinî faktöre ek olarak siyasî ve toplumsal diğer etkenler de mevcuttu.

Siyasî açıdan Kuzeydeki Hristiyanlar, sınır bölgelerine saldırı düzenlediklerinde ve başarı elde ettiklerinde Kurtuba'da ve diğer şehirlerde yaşayan fanatik Hristiyanlar, düşmana destek veren gösteriler yaparak onları teşvik ve tahrik ediyorlardı.²⁰⁹

Toplumsal açıdan da Endülüs Müslümanlarının büyük bir gösteriş ve azâmet içinde olmaları, şiir, edebiyat, müzik ve sanat alanında büyük bir ilerleme kaydetmeleri fanatik Hristiyanlar'ın aşağılık kompleksine kapılmalarına ve onları kıskanmalarına yol açıyordu.²¹⁰

Hristiyan gençlerin Arap kültürüne olan bu ilgileri bazı rahip ve keşişlerin tepkisini çekmiş, Hristiyan halkın dinî duygularını tahrik etmek ve onları kendilerine çekmek için tehlikeli bir yol seçmişlerdir.²¹¹ Bu gruplar, Arap kültürüne ve medeniyetine saldırmak yerine İslam inancına saldırmaya başladılar. İslam ile ilgili bâtil ve uydurma bazı haberler çıkarmaya başladılar.²¹²

Kurtuba'da meydana gelen bu hareket, ilk Hristiyan azizlerini örnek aldıklarını söyleyen, onlar gibi dinleri uğruna ölmek isteyen, İslâm'a hakeret etmeyi gâye edinen Hristiyan gençlerden oluşmaktaydı. Bu hareketin öncüleri Eulogio ve Alvaro adında iki papazdı. İslam'a ve Hz. Peygamber'e (s.a.v) hakaret ederek dindarlık ve samimiyetlerini ispat ediyorlardı.²¹³

Bazı kaynaklarda bu problemin çıkış noktası olarak şu olay anlatılır: Kurtuba çarşısında Bir Müslüman ile bir Hristiyan bir konuda tartışırken, Hristiyan sinirlenerek tartışmayı İslam'a hakaret noktasına kadar götürür. Sonrasında her ikisi de kadiya şikayette bulunurlar. Mahkeme sonucunda Hristiyanın idamına karar verilir. İşte bu hâdise, pek çok

²⁰⁸ İbnü'l-Kûtiyye, II, 83; Kemal, s. 428; Dozy, I, 260-261; Abbâdî, s. 344-345; Nasrullah, s. 88; Na'nâî, s. 227; Beydûn, s. 88.

²⁰⁹ Ziya Paşa, s. 134.

²¹⁰ Ziya Paşa, s. 134; Na'nâî, s. 227; Abbâdî, s. 355; Beydûn, s. 236-237

²¹¹ Kemal, s. 135; Nasrullah, s. 88-89; Na'nâî, s. 227; Abbâdî, s. 355; Beydûn, s. 237.

²¹² Nasrullah, s.89; Abbâdî, s.355; Beydûn, s. 237; Na'nâî, s. 227-228.

²¹³ Na'nâî, s. 228; Dozy, s. 263-264; Algül, s. 461.

Hristiyan'ın "Mártir" (şehid) olmalarını sağlamak için, İslâm'a saldırıya kadar varan hareketlerin yayılmasına sebep olmuştur.²¹⁴

Diğer bazı kaynaklarda ise; Kurtuba kilisesinde görevli bir papaz olan Perfectus'un Hz. Muhammed'e (s.a.v) hakaret ettiği, İslam'ı hor görüp sövdüğü gerekçesiyle idam edilmesi bu hareketin başlamasına sebep olmuştur (234/850). Rahip Eulogio'nun Papaz Perfecto'yu aziz ilan etmesi ve bir takım kerametler gösterdiğini söylemesi Hristiyan gençler arasında heyecana sebep olmuş, hareketin gelişmesini sağlamıştır.²¹⁵

Rahip Perfectus olayından kısa bir süre sonra İsaac adında bir papaz, İslam'a geçmek istediği iddiasıyla kadı'nın huzuruna çıkıp Hz. Muhammed'a (s.a.v) küfür ve hakaretler yağdırmaya başladı. Tıpkı Perfectus örneğinde olduğu gibi cezalandırıldı. Hristiyan halk onu aziz ilan etti (235/851).²¹⁶

İdam olaylarından sonra Hristiyanlar galeyâna gelmişler, meydanlarda, çarşılarda, mescidlerde İslâm'a ve Hz. Peygamber'e hakaret ederek idam edilmeyi, bu sayede de azizlik mertebesine ulaşmayı amaçlamışlardı.²¹⁷

Bu intihar akımının en önemli şahıslarından biri de Flora'dır. Aslen Müslüman bir baba ve hristiyan bir anneden olan bu kız, küçük yaşta babasını kaybetmiş, annesi tarafından mutaassıp bir hristiyan olarak yetiştirilmişti.²¹⁸ Müslüman olan abisinin baskılarına dayanamayarak evi terk etmiş, Saint İskulu Kilisesinde rahibe olan arkadaşı Maria'nın yanına sığınmıştı. Daha sonra Eulogio ile görüşerek onun görüşlerini benimsedi. Flora ve Rahibe Maria, Mesih İsa yolunda şehid olma arzusu ile Kurtuba'da bir mahkemeye geldiler. Flora hâkim'e şöyle dedi: "Ben Müslümanzâdeyim, hristiyan oldum ve İsa'ya inanıyorum. Biliyorum ki Hazreti Mesih gerçek tanrıdır ve Muhammed bâtil ve yalancı bir peygamberdir. Maria da hâkimin huzurunda Hazreti İsa'nın gerçek ilah olduğunu ve İslam'ın şeytanın dini olduğunu söylemişti. Hâkim onların haline acıyarak düşüncelerini değiştirebilecekleri ümidiyle zindana atılmalarını emretti.²¹⁹

²¹⁴ Na'nâî, s. 228; Nasrullah, s. 89.

²¹⁵ İbnü'l-Kûtiyye, II, 76-77; İbn Haldûn, IV, 130; Hitti, II, 814; Nasrullah, s. 89; Abbâdî, s. 235; Algül, s. 461; Hasan, s. 50.

²¹⁶ İbnü'l-Kûtiyye, II, 83; Hitti, II, 814; Nasrullah, s. 235; Beydun, s. 355; Na'nâî, s. 235-236; Abbâdî, s. 350; Hasan, s. 50.

²¹⁷ İbnü'l-Kûtiyye, II, 83; Na'nâî, s. 236, Hitti, II, 814-815; Nasrullah, s. 236; Abbâdî, s. 230; Hasan, s. 50-51.

²¹⁸ Hitti, II, 815; Beydun, s. 355.

²¹⁹ İnân, s. 273; Algül, s. 461; Na'nâî, s. 237-238.

Uzun süren zindan hayatı onların kararlılığını kırıp düşüncelerinde değişiklik meydana getirmek üzereyken Eulogio'nun heyecanlı vaazlarının etkisinde kalarak fikirlerinde ısrar ettiler. Nitekim mahkemede bütün nasihat ve öğütlere rağmen eski görüşlerinde direnince hâkim onların idam edilmesine karar verdi.²²⁰ Flora ve Maria, 25 Cemaziyelevvel 237/24 Kasım 851'de idam edildi. İkisinin cesedi Vâdilkebîr nehrine atıldı.

Bu körü körüne inat ve taassup ateşi uzun süre devam etti ve kendi deyimleriyle Mesih yolunda şehit olmaya âşık on bir ölüm gönüllüsü Hıristiyan'ın ölümüne sebep oldu. Bu hareketin başında yer alan Eulogio'ya ise hapis cezası verildi.²²¹ Ancak sonraları 245/859 yılında I. Muhammed b. Abdurrahman zamanında ölüme mahkum edilerek idam edildi.

Kurtuba yönetimi, pek çok vatandaşını idam etmek zorunda bırakan bu hareketten endişeye kapılmış, onu bir nevî isyân olarak kabul etmişti. Zira kendi hallerine bırakılırlarsa daha kötü sonuçlar ortaya çıkabilirdi.

II. Abdurrahman, bu kritik durumda yapılabilecek en doğru hareketin Hıristiyan büyüklerine, kendi aralarında bu hareketi görüşüp bir karara bağlamaları için bir konsil toplamalarını teklif etmek olduğunu düşünüyordu. Zira pek çok hıristiyan bu hareketi desteklemiyor ve kendiler için zararlı sonuçlar doğuracağından endişe ediyordu.²²² Başkanlığına İşbiliyye piskoposu Recarado seçildiği konsilde Kurtuba yönetimini temsilen Başpiskopos Gomes Antonio ve diğer piskoposlar ve papazlar katıldı (237/851). Günlerce süren toplantılardan sonra, bu tür eylem yapmanın ve İslam dini hakkında hakarete varan sözler sarfetmenin tehlikeli bir cürüm olduğuna, bu nifakçı hareketlerde ısrar edenlerin sebebiyet verecekleri olaylardan kendilerinin sorumlu olacaklarına, ayrıca kiliseye de karşı gelmiş sayılacaklarına karar verildi.²²³

Konsil'in kararı, her ne kadar bu saldırıları hafifletmişse de tamamen ortadan kaldıramamıştı. Çünkü aralarında papaz Eulogio'nun da bulunduğu aykırı grup, hapse atılmalarına rağmen saldırgan tutumlarından vazgeçmediler. Kurtuba yönetimi daha fazla infiale sebep olmamak için onları idam etmeyip canlarını bağışladı.²²⁴

²²⁰ Dozy, I, 361; Âl-i Ali, s. 139; Algül, s. 462; Hittî, II, 815; Abbâdî, s. 257; Beydûn, s. 241.

²²¹ Algül, s. 461; Hittî, II, 815; Na'nâî, s. 238; Abbâdî, s.257; Nasrullah, s. 89.

²²² Nasrullah, s. 90; Na'nâî, s. 235-236; Dozy, I, 270; Hasan, s. 50-51.

²²³ Huşenî, s. 111; Beydûn, s. 243; Na'nâî, s. 235-236; Nasrullah, s. 88; Hasan, s. 50; Abbâdî, s. 357.

²²⁴ Na'nâî, s. 238; Ziya Paşa, s. 139; Abbâdî, 357; Beydûn, s. 243; Nasrullah, s. 90.

Nihayet bu hareketler, II. Abdurrahman'ın ardından tahta çıkan oğlu I. Muhammed döneminden sonra kendiliğinden ortadan kalktı. Böylece hayat normale dönerken, Kurtuba yönetimi ile Hristiyan İspanyollar arasındaki ilişkiler de eski seyrine döndü.²²⁵

3. II. Abdurrahman'ın Dış Politikası

II. Abdurrahman, kendinden önceki valiler ve emirlerin Endülüs'te tatbik ettikleri politikaları devam ettirdi. Bu cihad politikasına rağmen I. Hakem (180-206/796-822) hariç, önceki Endülüs emirleri iç isyanlarla uğraştıkları için dış ülkelere çok fazla sefer düzenleyemediler. II. Abdurrahman, emirliği döneminde şartlar elverdiğince Hristiyan devletlerine seferler düzenledi.²²⁶ Bu seferlerin amacı, Hristiyan devletlerin Endülüs topraklarında iç karışıklık çıkarmalarını veya çıkan isyanları desteklemelerini engellemektir.²²⁷ II. Abdurrahman yaptığı bu seferleri cihad politikası kapsamında yapmıştı.²²⁸

Nitekim II. Abdurrahman, tahta geçtiği ilk altı yıl boyunca (206-212/822-828) ya bizzat sefere çıkmış veya ordular göndermişti. Bundan sonraki on yıl boyunca seferleri durduran II. Abdurrahman el-Evsat, bu zaman zarfında hristiyan devletlerle barış andlaşması yapmasının yanı sıra memleketin iç meseleriyle meşgul oldu.²²⁹

3. 1. Hristiyan Devletlerle İlişkiler

3. 1. 1. Franklarla ilişkiler

Franklar, İslam dünyasında Katolik ve Protestan Hristiyanlara verilen isimdir. Aslı Frank olan kelime Türkçe'ye Frenk/Firenk/Firek, Arapçaya Efrenç, Farsça'ya Fereng/ Freng şeklinde geçmiştir.²³⁰ Farsça'da Efrençiyeye ve Türkçe'de Frengistan adı verilmiştir. Müslümanlar Frank (Efrenç, İfrence) adını doğru olarak önce Frank Devleti'nin (Merovenjiyen-Karolenjiyen) halkı için kullanmışlarsa da sonraları özellikle Haçlı seferlerinin başlamasının ardından, Suriye ve Filistin'de kurulan hristiyan devletlerinin kurucuları büyük çoğunlukla Frank olduğu için bu ismi bütün Batı ve Kuzey Avrupa milletlerine (Fransız, İngiliz, Alman, İtalyan) teşmil etmişlerdir. Bu dönemde Katolik

²²⁵ Abbâdî, s. 358; Beydûn, s. 243; Na'nâî, s. 238; Nasrullah, s. 90.

²²⁶ İbnü'l-Esîr, VI, 127-128; İbnü'l-Hatîb, I, 19; Hasan, s. 51.

²²⁷ İbn İzârî, II, 123; Makkarî, I, 345; İnân, s. 88; 'Aseli, II, 401.

²²⁸ İbnü'l-Kûtiyye, II, 77; Beydûn, s. 234.

²²⁹ Makkarî, I, 345; Hasan, s. 51.

²³⁰ İbn Hurdâzbih, s. 90-92; Işın Demirent, "Franklar", *DİA*, XIII, 173-174.

İspanyollar ile Ortodoks kilisesine mensup milletler (Rus, Rum, Bulgar, Sırp vb.) Frank tabiri kapsamının dışında tutulmuştur.²³¹

Franklar, Endülüs'teki İslam devletindeki gelişmeleri dikkatle takip ediyorlardı. Endülüs Emevî Emirliğinin İspanya'da nüfuzun artmasından korkuyorlardı. Müslümanların nüfuzu Galicia'ya (Cıllîkiyye) kadar ulaşmıştı. Emevîlerin güçlenmesinden rahatsız olan Frank kralı Charlemagne (Şarlman), I. Abdurrahman ed-Dâhil döneminde Endülüs Emevî topraklarına bir çok saldırılar düzenledi. I. Abdurrahman iç karışıklıklarla uğraştığı için Frank krallığına karşı herhangi bir sefer düzenleyemedi. Frank topraklarına akınlar ancak I. Hişâm er-Radî döneminde yapılabildi. I. Hişâm, Saragossa ve Septemania bölgelerine akınlar yaptı. Bu akınlardan sonra Frank kralı güney sınırlarını güvence altına almak için güney şehirlerini tahkim ettirdi.²³²

Ayrıca Frank Karolenjiyen kralı, Abbasî devleti ile siyasî ilişkilerini geliştirdi. Çünkü Abbâsî devleti, Endülüs Emevîlerini İslam alemine lider olma yolunda kendisine rakip olarak görüyordu.²³³ Fakat yapılan görüşmelere rağmen ittifak kurulamadı. Zaten biz, Abbâsîlerin Franklarla ittifak kurması gibi bir durumun mümkün olmadığı görüşündeyiz. Zira bir İslam devleti'nin Hıristiyan devletle anlaşması kolay değildir. Ayrıca geçmişteki düşmanlıklara rağmen Emevîler, Abbâsîler ve hilâfetle çatışmayı akıllarından bile geçirmedi. Hatta o dönemde halife ünvanını bile kullanmadılar, Emir demekle yetindiler. İslam dünyasında Abbâsîler ile rekabet edecek olsalardı halife ünvanını kullanırlardı. Bilindiği gibi Endülüs Emevîleri halife ünvanını ancak 312/928 yılında kullandılar.

I. Hakem er-Rabazî, tahta geçtiğinde amcalarının isyanlarıyla uğraştı. Emevîlerin içerisinde bulunduğu karışıklıktan faydalanan Şarlman hükümeti harekete geçti. Bu amaçla Abdullah el-Belensî ile anlaşıp Berşelûne ve Ebro'ya yapacağı saldırılarda kendisine yardım etmesini istedi. Fakat Charlemagne (Şarlman) bu faaliyetlerinde bir sonuç elde edemedi. Şarlman, Fransa'nın güneyini Müslüman saldırılarından korumak için Gerona (Ceyrûne) ve Evzûne isminde iki şehir kurdu. Bu şehirleri Müslümanlarla Franklar arasında bir set olması için kurmuştu (182/798).²³⁴

²³¹ İbn Hurdâzbih, s. 90-92; İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, s. 20; İbn Haldun, IV, 117-118; Işın Demirent, "Franklar", *DİA*, XIII, 173-174.

²³² İbnü'l-Kûtiyye, II, 31-32, 61-63; İbn İzârî, II, 40-45; İbn Haldûn, IV, 124-127; İbnü'l-Ebbâr, s. 33.

²³³ Magribî, I, 144-146; Makkarî, I, 319-321.

²³⁴ Müellifi meçhul, *Ahbâru Mecmû'a*, s. 113; Magribî, I, 144-146; İbn Haldûn, IV, 125-127; Makkarî, I, 319-321.

I. Hakem er-Rabazî, önceki emirlerin cihat politikasını devam ettirmek için başveziri (Hacib) Abdülvâhid b. Muğîs'i Kastilya bölgesindeki Elbe'ye gönderdi (180/796). Abdülvâhid b. Muğîs bu seferden başarıyla döndü. Bu dönemde Franklar'ın tahrikleriyle isyan eden Veşka, Saragossa ve Lâride şehirleri tekrar hakimiyet altına alındı.²³⁵

Frank Karolenjiyen kralı Şarlman, Kurtuba yönetiminin iç karışıklıklarla uğraşmasını fırsat bilerek kuzeydoğuda bulunan Narbonne şehrini ele geçirdi. 185/801'de Şarlman, Barcelona'yı ele geçirmek için oğlu Dindar Ludwig komutasında büyük bir ordu gönderdi. Frank ordusu, şehri kuşatıp gelebilecek yardımları kesti. Barcelona valisi Sa'dûn er-Ruaynî, bu durumda Kurtuba'dan yardım bekledi. Fakat I. Hakem iç isyanlarla uğraştığı için herhangi bir yardım gönderemedi.

Daha sonra Vali Sa'dûn er-Ruaynî, yardım istemek için Kurtuba'ya bizzat gitmeye karar verdi. Fakat Frank kuvvetlerine yakalandı. Vali Sa'dûn er-Ruaynî'nin esir edilmesinden sonra Barcelona daha fazla direnemedi ve kuşatmadan yedi ay sonra teslim oldu. Barcelona'nın 185/801'de Frankların eline geçtiği düşünülürse, ilk akla gelen tarih bu şehre yapılan Frank saldırısının da aynı yıl yapılmış olmasıdır. Fakat bazı tarihçiler Barcelona'nın yedi ay ya da iki yıl direndiğini zikrederler. Bu rivayetler dikkate alınırca 185/801'de değil de 183/799'de saldırmaya başladıklarını kabul etmemiz gerekir. Bu konuda İbn Haldûn, Franklar'ın 185/801'de Barcelona'yı eline geçirdiklerini söylerken²³⁶, Nüveyrî ise Franklar'ın Hakem'in amcası ile mücadelesini fırsat bilip oraya asker topladığını söylemektedir. Nüveyrî ayrıca Kurtuba'dan yola çıkan ordunun Barcelona'ya yardıma gitmek yerine Elbe bölgesindeki bazı kaleleri fethetmekle uğraştığını nakleder. Fakat komutanın kim olduğuyla ilgili bir bilgi vermez.²³⁷

Frank kralı Şarlman, Barcelona'yı büyük bir yığınak ve savunma merkezi haline getirdi. Barcelona, Hıristiyan bir prenslik oldu. Daha sonra bu prenslik Aragon krallığı ile birleşti. Müslümanlar ise Endülüs'teki en korunaklı kalelerini kaybetmiş oldular. Önceden devletin sınırı Pirene dağlarıyken şimdi körfezin yukarısına gerilemiş oldu. Bu olaydan sonra I. Hakem er-Rabazî ile Frank krallığı arasında bir barış anlaşması yapılmış ve böylece bir süre için sınırda sükûnet sağlanmıştı.²³⁸

²³⁵ İbnü'l-Esîr, VI, 49; Magribî, I, 144-146.

²³⁶ İbn Haldûn, IV, 125; Na'nâî, s. 198; Watt, s. 88-89.

²³⁷ Nüveyrî, XXII, 30.

²³⁸ Nüveyrî, XXII, 30; Na'nâî, s. 198-199.

189/805 yılında Müslümanların Tutile şehrini ele geçirmesi üzerine Frank kralı Şarlman, oğlu Louis'i Turtûşe'yi muhasara etmesi için görevlendirdi (191/807). İki ordu Turtûşe yakınlarında karşılaştı. Şiddetli çatışmalardan sonra Frank ordusu hezimete uğradı. Frank ordusu, 193/809'da tekrar Turtûşe'ye saldırdı. Fakat veliahd Abdurrahman b. Hakem'in başarılı bir seferi sonucu bu tehlike bertaraf edildi.²³⁹

199/815'de I. Hakem b. Hişâm, Frank işgalinde olan Barcelona'nın kurtarılması için amcası Abdullah el-Belensî'yi görevlendirdi. Müslümanlar, büyük bir zafer kazanmalarına rağmen Barcelona şehrini kurtaramadılar. Ancak I. Hakem er-Rabazî, kaybetmiş olduğu prestijini bu zaferle tekrar kazandı.²⁴⁰

Franklarla Endülüs Emevîlerinin İspanya'ya hakim olma mücadelesi yıllarca devam etti. Emevî emirleri cihad politikası kapsamında Frank topraklarına saldırılar düzenledi.²⁴¹ Bu saldırılarla onları zayıflatıp kontrol altına almayı planladılar. II. Abdurrahman el-Evsat da atalarının politikasını devam ettirdi. Frankların güçlenip iç işlerine karışmasını ve topraklarına saldırı düzenlemesini engellemeye çalıştı.

II. Abdurrahman, şartlar elverdiğince İspanyol devletlerini ortadan kaldırmak ve Frank topraklarını ele geçirmek amacıyla Kuzey Endülüs bölgelerine seferler düzenlemiştir. Nitekim hükümdarlığının ilk altı yılı boyunca bu bölgelere ya bizzat sefere çıkmış veya ordu göndermişti.²⁴²

II. Abdurrahman'ın emir olduktan sonraki ilk hedefi kuzeydeki Hıristiyan devletleriydi. 208/823 yılı yazında bir ordu hazırlayarak, I. Hakem er-Rabazî döneminde Frank krallığına karşı düzenlenen seferlerde görev almış olan Hâcib Abdülkerim b. Abdülvâhid er-Rûmî'yi kuzeye gönderdi.²⁴³

Léon kralı II. Alfonso, Frankların destek ve teşvikiyle kuzey sınırlarındaki Medinetü Salim (Medinaceli) şehrine saldırdı. Bu saldırıdan cesaret alan Bask kabileleri de Léon kralına destek verdiler.²⁴⁴

²³⁹ Müellifi meçhul, *Ahbâru Mecmû'a*, s. 113; İbnü'l-Esîr, V, 346; İbn Haldûn, IV, 125-127; Makkârî, I, 319-321.

²⁴⁰ İbnü'l-Esîr, V, 370; İbn İzârî, II, 112;; Makkârî, I, 343.

²⁴¹ İbnü'l-Esîr, V, 366; Nüveyrî, XXII, 373; İbn Haldûn, IV, 163; Makkârî, I, 339; Na'nâî, s. 183-184.

²⁴² 'Aselî, II, 399.

²⁴³ İbnü'l-Esîr, VI, 308; İbn İzârî, II, 123; 'Aselî, II, 399-400.

²⁴⁴ İbnü'l-Esîr, VI, 308; İbn İzârî, II, 123; Makkârî, I, 323; İnân, s. 257; Nasrullah, s. 85-86; Emin Paşa, s. 33; 'Aselî, II, 399.

Bu olaydan sonra görevlendirilen Hâcib Abdülkerim b. Abdülvâhid, komutasındaki orduyla Hristiyan güçlerini birkaç yerde yenilgiye uğratarak Elbe (Alava) ve etrafındaki kalelerden çıkardı. Léon şehrinin kale ve surlarını yıktırarak ateşe verdi ve Hristiyanların barış teklifini aşağıdaki şartlarla kabul etti:

1. Tüm Müslüman esirler kayıtsız şartsız derhal serbest bırakılacak.
2. Léon kralı Kurtuba yönetimine cizye vermeyi kabul edecek.
3. Barış anlaşmasının garantisi olarak Lion'nun önde gelen şahsiyetlerinden bazıları İslam ordusuna rehin olarak verilecek.

Şartların kabul edilmesiyle birlikte taraflar arasında anlaşma imzalandı ve Abdülkerim b. Abdülvâhid çok sayıda esir ve ganimetle birlikte Kurtuba'ya döndü.²⁴⁵

Bu yıl gerçekleşen önemli hadiselerden birisi de Pirene dağlarında bulunan Benblûne bölgesinde Frank güçlerinin Bask-Müslüman ortak kuvvetleri tarafından ağır bir yenilgiye uğratılmasıydı.

Frank kralı I. Ludwig (Dindar), I. Hakem er-Rabazî ile imzalamış olduğu barış andlaşmasına rağmen Kont Eznoro ve Kont İbnu komutasındaki bir orduyu güneye ve Bask bölgesine gönderdi. Ordunun görünüşteki hedefi Bask bölgesinin kuzeyine giderek Basklara yardım etmek ve onları Frank devletine bağlanmaya ikna etmektir. Ancak Bask halkı tarih boyunca sürekli olarak Franklarla savaştıkları ve onlardan nefret ettikleri için bölgedeki Müslüman şehirlerden Tutile valisi Mûsâ b. Mûsâ'ya sığındılar ve ondan yardım talebinde bulundular. Benî Mûsâ, Emir II. Abdurrahman'ın onayını alarak Basklarla beraber Frank güçlerine saldırdı ve onları yenilgiye uğrattı. Frank komutanlar Kont Eznoro ve Kont İbnu esir düştüler. Kont Eznoro serbest bırakılırken Kont İbnu bir süre daha zindanda kaldı. Frankların bu yenilgisi 47 yıl önce I. Abdurrahman zamanında meydana gelen Runsva hadisesini tekrar zihinlerde canlandırdı.²⁴⁶

II. Abdurrahman, Franklara karşı 210/825 yılında bir sefer daha düzenledi. II. Abdurrahman el-Evsat bu seferde Ferec b. Müserret'i görevlendirdi. Ferec b. Müserret, Jean

²⁴⁵ İbnü'l-Esîr, VI, 308; İbn İzârî, II, 123; İnân, s. 257; Emin Paşa, s. 33; 'Aselî, II, 399; Beydûn, s. 243.

²⁴⁶ İbnü'l-Esîr, VI, 213; Magribî, I, 344-350; İbn İzârî, II, 123-127; Makkarî, I, 47-51; Nasrullah, s. 85; Ali, s. 127

(Ceyan) bölgesinde bulunan bir çok kaleyi fethettikten sonra muzaffer olarak geri döndü. Bu başarısından dolayı kendisi Jean (Ceyyân) bölgesi valiliği verildi.²⁴⁷

212/827 yılında eski Toulouse Dükü Gyom'un oğlu Dük Bernhart, komutasındaki ordu ile Sağr-ı Âla bölgesine saldırılarda bulundu. Bunun üzerine Emir Abdurrahman b. Hakem amcasının oğlu Ubeydullah b. Abdullah el-Belensîyi görevlendirdi. Komutan Ubeydullah el-Belensî Katalonya (Cataluña) bölgesini alarak Frank güçlerini birkaç noktada yenilgiye uğrattıktan sonra Cerende (Girune) önlerine geldi.²⁴⁸ Burayı da ele geçirdikten sonra 185/801 yılında Franklar'ın eline geçmiş olan Barcelona'yı ele geçirmek için harekete geçti. Endülüs Emevî ordusu 60 gün gibi uzun bir müddet dolaştığı bu topraklarda kayda değer bir mukavemetle karşılaşmadı. Sadece Barcelona teslim olmamak için direndi. Uzun süren kuşatmadan bir sonuç elde edemeyen Ubeydullah b. Abdullah el-Belensî buranın fethini başka bir zamana bırakıp Kurtuba'ya geri döndü. İslam ordusu bu seferde büyük ganimetler elde etti.²⁴⁹ Başka rivayetlerde ise Barcelona'nın kolayca fethedildiği ve Komutan Ubeydullah b. Abdullah el-Belensî'nin iki yıl burada kaldığı geçmektedir.²⁵⁰

Bu seferlerden sonra on bir yıl sürecek olan bir durgunluk yaşandı. 223/838 yılında cihat faaliyetlerine devam edildi. Frank topraklarına yapılacak askeri faaliyetler için büyük bir hazırlık yapıldı. Ordu komutanı Abdülvâhid b. Yezid el-İskenderânî'den başka Emir II. Abdurrahman b. Hakem'in oğlu Mutarraf ile Tufîle valisi Mûsâ b. Mûsâ da yardımcı komutan olarak bu orduya katıldılar.²⁵¹

Yüksek Pirene dağlarını geçen İslam ordusu, Katalonya bölgesini geçerek Bertat dağının doğusunda bulunan Sardaigne'ye saldırdı. Burada başarı elde edildikten sonra Narbonne (Erbune) bölgesine kadar gidildi. İslam ordusu, Franklarla yapılan bir çok savaşı kazandı. Bu arada Sardaigne ile Narbonne arasında bir yerde gece karanlığının bastırdığı bir sırada baskına uğradılar. Gece boyunca devam eden şiddetli çatışmalardan sonra yenilgiye uğrayan düşman sabaha karşı kuzeye doğru kaçtı.²⁵²

²⁴⁷İbnü'l-Esîr, VI, 213; Magribî, I, 344-350; İbn İzârî, II, 213; Makkarî, I, 47-51; 'Aselî, II, 402.

²⁴⁸İbnü'l-Esîr, V, 213-214; İbn İzârî, II, 124; Nüveyrî, XXII, 46; Nasrullah, s. 83-84; 'Aselî, II, 402; Beydûn, s. 243-244.

²⁴⁹Magribî, I, 344-350; İbn İzârî, II, 127; Nüveyrî, XXII, 46; Makkârî, I, 47-51; Emin Paşa, s.150; Na'nâî, s.120; Nasrullah, s. 84.

²⁵⁰İbnü'l-Esîr, VI, 213-214; Magribî, I, 344-350; İbn İzârî, II, 126-128; Makkârî, I, 45-51.

²⁵¹İbnü'l-Esîr, VI, 215; Magribî, I, 344-350; İbn İzârî, II, 129; Nüveyrî, XXII, 47; İbn Haldûn, IV, 129; Makkârî, I, 45-51; 'Aselî, II, 404.

²⁵²İbnü'l-Kûtiyye, II, 78-79; İbnü'l-Esîr, VI, 215; İbn İzârî, II, 129; Nüveyrî, XII, 47; İbn Haldûn, IV, 129; Makkârî, I, 323; 'Aselî, II, 213-214; Emin Paşa, s. 37.

Bu savaşta öncü birliklerine komuta eden Tudela valisi Mûsâ b. Mûsâ düşmanla yapılan savaşlarda ortaya koyduğu üstün başarılarından dolayı, bu seferden bahseden tarihçilerin dikkatini çekmiştir. İbn Haldûn onun için “Bu seferde Mûsâ b. Mûsâ büyük bir pâyeye ulaştı” derken²⁵³, Nüveyrî de “Bu seferde onun güzel bir imtihan verdiğini” ifade etmektedir.²⁵⁴ Ne var ki, İslâm ordusunun Kurtuba’ya geri dönüş yolculuğu sırasında komutanlar arasında çıkan anlaşmazlıklar bu zaferin parlaklığını bir ölçüde gölgelemektedir.

Tarihçiler, Mûsâ b. Mûsâ ile anlaşmazlığa düşen komutanın kim olduğu konusunda ihtilâfa düşmüşlerdir. Nüveyrî, bu komutanın Cerîr b. Muvaffak olduğunu zikrederken;²⁵⁵ İbn Hayyân, Hazar b. Mü’min olarak kaydetmektedir.²⁵⁶

Neticede ismi ne olursa olsun bu komutan, Mûsâ b. Mûsâ’ya karşı sert bir harekette bulunmuş ve onu kızdırarak ordudan ayrılmasına sebep olmuştu. Bu olaydan kısa bir süre sonra Mûsâ b. Mûsâ, Kurtuba ordusundan ayrılarak Tudela’ya gitti. Sınır bölgesinde vali olmasından dolayı kendisine verilen geniş yetkilerden yararlanarak 228/842’de Tudela merkez olmak üzere kuzey sınırlarında bağımsızlığını ilan etti.²⁵⁷

Kurtuba yönetimi ile Franklar arasındaki güç yarışı denizlerde de devam etti. Frank kralı güçlü bir devlet olmak için güçlü bir kara kuvvetlerine sahip olunması gerektiğine inanmaktaydı. Fakat Emir II. Abdurrahman el-Evsat, deniz gücüne sahip olmanın önemini daha önceden kavrayarak Turtuşe ve İşbiliyye şehirleri başta olmak üzere Doğu Endülüs sahili boyunca donanma tesis etti. Bu donanma sayesinde Güney Fransa sahillerine saldırılar düzenledi (223-234/839-850). Bu saldırılarla Marsilya, Aral ve Balear adaları ele geçirildi.²⁵⁸ Endülüs Emevi Devleti’nin Balear adalarıyla ilk teması Emir I. Hakem döneminde olmuştu. Endülüs Emevi donanması 182/798 yılında Balear adalarını yağmaladı. 190-199/ 806-815 yıllarında Korsika’ya ve Karolenjiyen Devleti’nin Akdeniz sahillerine hücum etti. Balear adaları yanında Karolenjiyen donanmasıyla bir deniz savaşı yaptı. Burası ele geçirildiği halde hâlâ Franklarla iş birliği yapmaktaydı.

²⁵³ İbn Haldûn, IV, 129.

²⁵⁴ Nüveyrî, XXII, 47.

²⁵⁵ Nüveyrî, XXII, 47.

²⁵⁶ İbn Hayyân, s. 296.

²⁵⁷ İbn Hayyan, s. 296; Nüveyrî, XXII, 48; İbn Haldûn, IV, 129

²⁵⁸ İbnü’l-Kûtîyye, II, 87-88; İbn Hayyân, s. 296; İbnü’l-Esîr, VI, 285; İbn İzârî, II, 132; Abbâdî, s. 362; Nasrullah, s. 87-88; Fikrî, s. 49-50.

Nitekim 232/848'de Mayorka ve Minorka halkı Müslüman gemilerine saldırı düzenlediler. Daha önceden Müslümanlara saldırmayacaklarına dair söz vermişlerdi. Anlaşmayı bozmaları üzerine Emir II. Abdurrahman b. Hakem, 3000 parça gemi ile Mayorka ve Minorka adalarına saldırı düzenledi. Bu sefer başarıyla sonuçlandı, Mayorka ve Minorka halkı itaat altına alındı ve cizye ödemeyi kabul ettiler. Balear adaları itaat altına alındıktan sonra 286/902 yılına kadar Endülüs Emevi hakimiyetinde kaldı.²⁵⁹

II. Abdurrahman, Barcelona'yı Franklardan kurtarmak için bir ordu hazırlayarak harekete geçti (236/852). İki ordu Barcelona yakınlarında karşılaştı. Şiddetli çatışmalardan sonra Frank ordusu hezimete uğradı. Fakat kazanılan zafere rağmen Barcelona kurtarılamadı.²⁶⁰

3. 1. 2. Normanlarla ilişkiler

Avrupa'nın kuzey bölgelerinden, özellikle İskandinav ülkelerinden kuzey korsanlarına pek çok yeni tarihçi Normanlar veya Normandiyalılar adını verirken; Arap tarihçileri ise Mecusîler veya el-Ardomaniler adını verirler.²⁶¹ Bizce bu son isim Normandiyalılar kelimesinin değiştirilmişinden başka bir şey değildir. Normandiya bölgesi bu günkü İsveç, Norveç ve Danimarka ülkelerinin topraklarını kapsar.²⁶² Başka bir kaynakta ise asıl vatanlarının İskandinav ülkeleri, bu günkü Danimarka ve Almanya'nın kuzey sahilleri olduğu anlatılmaktadır.²⁶³

Batılı tarihçilerse bu insanlara Vikingler adını vermektedir. Vikingler, Kuzeydeki merkezlerinden çıkarak uzak denizlere açılan, vahşilikleriyle tüm dünyada korku uyandırmış, bir millettir.²⁶⁴

Viking korsanları genel olarak, kendilerini savunabilmek için büyük topluluk halinde gezer ve siyah yelken kullanırlardı; böylece gemiler uzaklardan tanınırdı. Bir kısmı sahil köy ve şehirlerine saldırıp yağma ederken, bir kısmı da kıyıdan uzaklara kadar giden yağmacılarını ve gemilerini korumak için nöbet tutarlardı.²⁶⁵ Düşmanlarını korkutmak için

²⁵⁹ İbnü'l-Kûtiyye, II, 87-88; İbn İzârî, II, 132-133; Makkârî, I, 345-346; Emin Paşa, s. 38-39; Na'nâî, s. 224-225; Nasrullah, s. 87-88; Abbâdî, s. 362.

²⁶⁰ İbn Hayyân, s. 296-297; İbnü'l-Esîr, VII, 62-63; İbn İzârî, II, 132; Fikrî, s. 50-51; Emin Paşa, s. 38.

²⁶¹ İbnü'l-Kûtiyye, II, 78-79; İbn Hayyân, s. 185; İbn İzârî, II, 130; Nuveyrî, XXII, 49; Makkarî, I, 323-324; Emin Paşa, s. 36; Beydûn, s. 246.

²⁶² İbn İzârî, II, 132-133; Abbâdî, s. 246; Ziyâ Paşa, s. 427-428.

²⁶³ İbnü'l-Kûtiyye, s. 78-79; İbn Hayyân, s. 185; İbn İzârî, II, 87; Makkârî, I, 324-325; Ali, s. 129; Nasrullah, s.86.

²⁶⁴ İbn İzârî, II, 132-133; Beydûn, s. 246.

²⁶⁵ İbnü'l-Kûtiyye, II, 85-86; Nuveyrî, XXIII, 49; Ziyâ Paşa, s. 427.

ateşli oklar kullanıyorlardı. Bu sebeple Müslümanlar onları, ateşe tapan Mecusîlerden zannediyor ve kaynaklarda onları Mecusî diye isimlendiriyorlardı.²⁶⁶Başka bir rivayette ise onların ehl-i sabii oldukları söylenir.²⁶⁷

Britanya ve Rusya sahillerine saldırılar düzenleyen Normanlar, III/IX. yüzyılın başlarında dikkatlerini Fransa'ya çevirmiş, Loire ve Garonne nehirlerini kullanarak Kuzey Fransa'ya girmiş ve buralarda kendileri için üsler kurmuşlardı. Bu sırada Endülüs'ün sahip olduğu servet ve refah seviyesi Normanlar'ın dikkatini çekmiş ve Endülüs'e saldırarak bu serveti yağmalamaya karar vermişlerdi.²⁶⁸

Bu tarihe kadar Kurtuba yönetimi daha çok iç karışıklıklar, kuzeydeki Léon, Bask ve Frank saldırıları ile uğraşmış, bu tehlikelerden korunmak için Sağr-ı Âla ve Sağr-ı Evsât bölgelerinde kale ve burçlardan oluşan savunma hattı oluşturmuştu. Endülüs sahil şehirlerini korumak için hiçbir zaman bir deniz kuvvetine ihtiyaç duyulmamıştı. Zira güneyi Kuzey Afrika ile yüz yüze, batı sahilleri “Büyük Karanlık Deniz” (Atlas Okyanusu) ile çevrili ve kuzeyde de Bask ve Léon devletleriyle karadan komşu olan Endülüs için herhangi bir deniz tehdidi mevcut değildi.²⁶⁹

Endülüs tarihinde ilk kez 229/843 yılında Normanlar gemilerle Garonne nehrini geçerek Galicia sahillerine çıkartma yaptılar. Galicia kralı Ramiro onların karşısına bir ordu göndererek gemilerinin bazılarını yaktı ve onları Endülüs'ün kuzey sahillerinden sürdü. Kalan gemiler oradan Endülüs'ün batı ve güney kıyılarına doğru harekete geçtiler.²⁷⁰

Normanların İslam topraklarına ilk saldırıları 230/844 yılında şimdiki Portekiz'in başkenti olan Lizbon (Üşbûne) şehrine oldu. Bu saldırıda kullanılan gemiler seksen veya yüz civarındaydı.²⁷¹İbn İzârî, bu iki rakamı da zikrederek:

“Vikingler (Normanlar) sahile kırkdört gemi ve kırk beş kayıkla geldiler. Mecusîler yaklaşık doksan gemiyle geldiler. Deniz sanki siyah kuşlarla dolmuş gibiydi.” demiştir.²⁷²

²⁶⁶ İbnü'l-Kûtiyye, II, 85-86; İbn Hayyân, s. 185; İbn İzârî, II, 87; Nüveyrî, XXII, 49.

²⁶⁷ İbnü'l-Kûtiyye, II, 78-79; İbn İzârî, II, 87; İbn Dahiyî, s. 138; Beydûn, s. 246; Nasrullah, s. 86.

²⁶⁸ İbnü'l-Kûtiyye, II, 78-79; İbn İzârî, II, 87; Algül, s. 129; Beydûn, s. 247; Abbâdî, s. 362; Nasrullah, s. 86.

²⁶⁹ Makkarî, I, 441; Ali, s. 130.

²⁷⁰ İbnü'l-Kûtiyye, II, 79, 88; İbn İzârî, II, 87-88; Makkarî, I, 325; Algül, s. 130.

²⁷¹ İbnü'l-Kûtiyye, II, 79, 88; İbnü'l-Esîr, VII, 21; İbn İzârî, II, 80-81, 87-88, 337-338; Nüveyri, XXII, 49; Makkarî, I, 345; Fikri, s. 49; Algül, s. 230.

²⁷² İbn İzârî, II, 130.

Üşbûne'ye gelen korsanlar şehri yağma ettiler. Halk korsanlara karşı direndi. Şehrin valisi Vehbullah b. Hazm, olayı derhal Emir II. Abdurrahman el-Evsat'a bildirerek ondan yardım istedi. II. Abdurrahman, bu haberi alır almaz, sahil bölgesinde bulunan valilere birer mektup göndererek Norman korsanlarına karşı Üşbûne valisine yardım etmelerini emretti.²⁷³ Korsanlar on üç gün boyunca şehre saldırdılar. Ancak bir sonuç alamayarak şehri terk etmek zorunda kaldılar. Bundan bir sonuç alamayan Vikingler, diğer hedeflere yöneldiler.²⁷⁴

Korsanların yeni hedefleri; Leble (Niebla), Kadis (Cadis) ve Sidonia (Şezûne) idi. Buradan da İşbiliye'ye gitmek için Vâdilkebir'e (Guadalouvir) geçtiler.²⁷⁵

Korsanlar, nehir boyunca ilerlerken, 12 Muharrem 230/29 Eylül 844 tarihinde Kabtel adıyla bilinen nehir adasına uğradılar. Burada üç gün kaldılar.²⁷⁶ Bu arada bazı gemiler nehir boyunca İşbiliye'nin 12 mil uzağında bulunan Kora veya Koris'e²⁷⁷ (Coria del Rio) kadar ilerleyerek burada 7 gün boyunca katliam ve yağma yaptılar.²⁷⁸

Kaptel'de üç gün kalan korsanlar, birkaç gemilerini de Kora'ya gönderdiler. Daha sonra topluca yollarına devam ederek, İşbiliye'nin iki mil uzağında bulunan Tablada'ya kadar ilerlediler. Geceyi burada geçirip ertesi gün el-Fahhârîn olarak bilinen yerde mola verdikten sonra İşbiliye'ye doğru yollarına devam ettiler.²⁷⁹

Birkaç Arap gemisi korsanlara karşı koydusa da başarılı olamadı. Norman korsanlar, İşbiliye'ye geldiler. Şehri işgal edip tahribatta bulunarak yağma ettiler. Şehir halkını çoğu Karmone'ye yakın dağlara kaçtığı için korsanlar bir direnişle karşılaşmıyordu.²⁸⁰ Korsanlar, ihtiyaçları öldürüp kadın ve çocukları esir alıyorlardı. Pek çok kadın ve çocuğu, ellerine geçirdikleri ganimet, yiyecek ve giyeceklerle gemilere taşıdılar.²⁸¹

²⁷³ İbnü'l-Esir, VII, 21; Hâlid es-Sûfî, *Târîhu'l-'Arab fi'l-Endelüs (el-Feth ve 'asrû'l-vülât)*, Külliyyeti'l-edeb, Dârü'l-Yûnus, I, Mısır 1980, s. 100; Fikrî, s. 180.

²⁷⁴ İbnü'l-Esir, VII, 21; Nüveyrî, XXII, 441; Algül, s. 130; es-Sufi, I, 101; Ziyâ Paşa, s. 130

²⁷⁵ İbnü'l-Kûtiyye, II, 84-85; İbnü'l-Esir, VII, 21; Magribî, I, 49; İbn İzârî, II, 130-132; İbn Haldun, IV, 129; Makkarî, I, 323-324; es-Sûfî, I, 101; Emin Paşa, s. 36; Ziyâ Paşa, s.130; Nasrullah, s. 349; 'Aselî, s. 406.

²⁷⁶ İbnü'l-Esîr, VI, 292; İbn İzârî, II, 131-132; Makkarî, I, 345-346; 'Aselî, II, 408.

²⁷⁷ İbnü'l-Esîr, VI, 292; İbn İzârî, II, 130-132; Makkarî, I, 335-336; 'Aselî, II, 408.

²⁷⁸ İbn İzârî, II, 130-132; Nüveyrî, XXIII, 49; Makkarî, I, 335-336; es-Sûfî, I, 101; Algül, s. 130; 'Aselî, II, 408.

²⁷⁹ İbn İzârî, II, 131-132; İbnü'l-Esîr, VII, 22; 'Aselî, II, 408.

²⁸⁰ İbnü'l-Kûtiyye, II, 84; İnân, I,263; , s. 110; Abbâdî, s. 349

²⁸¹ İbn İzârî, II, 131; İbnü'l-Esîr, VII, 22; Magribî, I, 49; 'Aselî, II, 406.

Bu konuda İbnü'l-Kûtiyye, Normanların İşbiliyye karşı saldırılarından bahsederken şehir halkından bazı kimselerin saklandığı bir camiye de saldırdıklarından söz ederek şöyle der:

“İşgalciler, oklarını ateşleyip caminin damına atıyorlardı. Damın bu oklarla yanan kısımları çöküyordu. Camiyi yakamayacaklarını anlayınca da hasır ve ağaçları birbiri üstüne yığarak tavana çıkmak istediler. Fakat mihrab tarafından yukarıya çıkan bir genç, korsanları içeriye sokmadı. Ancak 3 gün süren bir mücadeleden sonra camiye girebildiler”²⁸²

Bu konuda İbn Hayyân da caminin adını vererek: “Daha sonra Şehitler Camii olarak anılacak olan camide pek çok ihtiyarı öldürdüler” demektedir. Normanların diğer grubu da Feris, Lokant ve Murûr’a saldırdı.²⁸³

Bu olaylar bir aya yakın süre böyle devam etti. Nihayet yeterli hazırlığı yapan Emir II. Abdurrahman, bütün bölgelere haberler göndererek pek çok insanın Kurtuba’da toplanmasını emretti. Bu arada Mûsâ b. Mûsâ el-Kasî’yi küçük bir müfreze ile keşif kolu olarak İşbiliyye sınır boylarına gönderdi. Mûsâ el-Kasî, İşbiliyye’de gösterdiği büyük muvaffakiyetlerle zaferin kazanılmasında büyük pay sahibi oldu.²⁸⁴

II. Abdurrahman hazırladığı esas ordunun komutanlığına Nasr el-Hassî’yi getirdi ve ordu yola koyuldu. Ayrıca vakit kazanmak için, Abdullah b. Kuleyb, Abdülvâhid el-İskenderânî, Muhammed b. Rüstem ve Hacib İsâ b. Şehîd komutasındaki süvari birliğini de İşbiliyye’ye hakim bir mevki olan eş-Şeref diye bilinen gönderdi.²⁸⁵

Süvarilerin şehre girişiyle ilk çarpışmalar başladı. Fakat asıl savaş, Nasr el-Hassî’nin ordusu ve Mûsâ b. Mûsâ el-Kasî’nin müfreze birliğinin gelmesinden sonra başlamıştır.²⁸⁶ İlk çarpışmaların, Müslümanların üstünlüğüyle sonuçlandığı savaşı, Nüveyrî şöyle anlatmaktadır:

“Tablada’da Müslümanlarla Mecusîler arasında başlayan savaşta müşriklerden yetmiş kişi öldürüldü. Yenilgiye uğrayan müşrikler gemilerine binerek kaçtılar (25 Safer 230/ 11 Kasım 844). Bunun üzerine Müslümanlar Kurtuba’ya geri dönmeye karar verdi. Bu durum Emir II. Abdurrahman’a bildirilince kaçan düşmanın takip edilmesi talimatını verdi ve takviye

²⁸² İbnü'l-Kûtiyye, II, 87-88.

²⁸³ Makkarî, I, 345-346; Sâlim, s. 4-5.

²⁸⁴ İbn İzârî, II, 130; Sâlim, s. 5; Nasrullah, s.86.

²⁸⁵ İbnü'l-Kûtiyye, II, 85, 157; İbnü'l-Esîr, VII, 22; İbn İzârî, II, 131; es-Sûfî, I, 77; Fikrî, s. 98; Nasrullah, s. 86; Na'nâî, s. 224-225.

²⁸⁶ İbnü'l-Kûtiyye, II, 157; İbnü'l-Esîr, VII, 22; Fikrî, s. 98; Sâlim, s. 5; Na'nâî, s. 224-225; Nasrullah, s. 86.

kuvvetler gönderdi. Bundan sonra Normanlarla şiddetli çatışmalar olmuş, nihayet düşman çekilip gitmişti. Ancak Müslümanlar onları 2 Rebiyülevvel 230/17 Kasım 844’de tekrar yakaladı, bu arada düşman takviye kuvvet alınca çatışmalar daha da şiddetlendi. Bu savaş esnasında Müslümanlar neredeyse hezimate uğrayacaklardı. Fakat Müslümanlar azimle ve kararlılıkla savaşarak Mecusîleri yenilgiye uğrattılar. Bu son çarpışmalarda ise beş yüz kadar korsan öldürülmüş, Norman filosundan dört gemi içindekilerle birlikte ganimet olarak ele geçirildi ve içindeki eşyalar alındıktan sonra yakıldı.” İbn İzârî de öldürülen düşman sayısından Nüveyrî’ye katılmaktadır. Savaşta öldürülen Normanların sayısı hakkında farklı kayıtlar mevcuttur. Fakat bu kayıtlardan çok sayıda Norman’ın öldürüldüğü konusunda tarihçilerin hem fikir oldukları anlaşılmaktadır.²⁸⁷

Müslümanlarla Normanlar arasındaki çatışmalar aralıklarla devam etti. Normanlar yeni takviyeler aldıktan sonra 25 Safer 230/11 Kasım 844 yılında Tablada (Talyata) yakınlarında iki taraf arasında büyük bir savaş meydana geldi. Komutan Muhammed b. Rüstem’in büyük kararlığı ve cesareti sayesinde Normanlar yenilgiye uğratıldı. Aralarında Normanların liderinin de bulunduğu 1000’den fazla Norman ölürken 400 tanesi de Müslümanlara esir düştü. Savaş sırasında Müslümanlar, 30 düşman gemisini yakmayı başardılar. Kalan Normanlar gemilere çekilerek savunma durumuna geçtiler. Müslümanlar, Normanları korkutmak amacıyla gözlerinin önünde esirlerden bazılarını oracıkta hurma ağaçlarına astılar.²⁸⁸

İbnü’l-Kûtiyye’nin ayrıntılı olarak anlattığı bu savaş şöyle cereyan etmiştir: “Mûsâ b. Mûsâ el-Kasî ve ordusu, İşbiliyye’ye yaklaşınca keşif kolları çıkarıp düşman hakkında istihbarata başladı. Bunun sonucunda, şehri işgal eden Normanların her gün şehir çevresine devriyeler çıkardıklarını ve bu devriyelerin de İşbiliyye’nin güneyinde bulunan Cantos köyünde pusuya düşürülebileceğini öğrendiler. Bunun üzerine Mûsâ b. Mûsâ, gece yarısı düşman devriyesinin hareketlerini gözlemesi için buradaki bir kilisenin kulesine gözcüler yerleştirdi. Geceyarısı Norman komutanı bir keşif birliğini Moron’a gönderdi. Emevî gözcüleri, bunu derhal pusudaki arkadaşlarına bildirdiler. Devriye birliğinin şehirden iyice uzaklaşmasından sonra, pusudan çıkarak düşman askerlerine saldırıp büyük bir kısmını öldürdüler.”²⁸⁹

²⁸⁷ Nüveyrî, XXII, 49; Ayrıca bk. İbnü’l-Esîr, VII, 22; İbn İzârî, II, 132; Nasrullah, s. 87; Abbâdî, s. 349-350; Beydûn, s. 347.

²⁸⁸ İbn İzârî, II, 87-88, 337-338; Nüveyrî, XXII, 136; Algül, s. 131; Ali, s. 131; Abbâdî, s. 349-350; Beydûn, s. 347.

²⁸⁹ İbnü’l-Kûtiyye, II, 87; İbnü’l-Esîr, VII, 22; Na’nâî, s. 225

Aynı sabah Normanlar, Lokant ve Kurtuba yönüne de devriyeler çıkardılar. İlk devriyenin pusuya düşürüldüğünü öğrenen bu iki devriye birliği geri dönerek, İşbiliyye'nin yukarısındaki er-Ravak kalesine çıkıp oradaki birliklerine katıldılar ve gemilerine binerek kaçtılar.²⁹⁰

İbnü'l-Esîr ise Normanların ilk önce Leble (Niebla)'ye geldiklerini, burada bir çok esir ve ganimet elde ettikten sonra Kurîs yakınlarındaki bir adaya gittiklerini anlatır. Burada ellerindeki ganimetleri paylaşmakla meşgul oldukları sırada Müslümanlar saldırıya geçmiş, iki ordu arasında şiddetli bir çatışma yaşanmıştı. Yenilgiye uğrayan düşman daha sonra Şezûne'ye gitmiş, burada da yağma ve soykırım yapmıştı.²⁹¹

İbnü'l-Kûtiyye; Normanların, 25 Safer 230/11 Kasım 844'te Müslümanlara yenildikten sonra İşbiliyye'den ayrıldıklarını söylemektedir. Ayrıca bu rivâyetinden Normanların burada 40 gün kaldıklarını öğreniyoruz. Ayrıca şu bilgileri vermektedir:

“Normanlar İşbiliyye'den ayrıldıktan sonra Leble, Bâce ve Üşbûne şehirlerine uğrayarak Endülüs'ten çekildiler. Böylece memleket huzur ve sükûnete kavuştu.”²⁹²

Ayrıca İbnü'l-Kûtiyye, Normandiyalıların İşbiliyye'den ayrıldıktan sonra Narkur'a geçtiklerini, Beni Sâlih kabilesinin başkanını esir aldıklarını, Emir II. Abdurrahman'ın daha sonra fidye vererek Benî Sâlih liderini kurtardığını, Normanların Endülüs sahillerini yağmalayarak yarımadadan ayrıldıklarını zikretmektedir.²⁹³

İbnü'l-Esîr; Normanların, Emir II. Abdurrahman'ın İşbiliyye'ye geldiğini öğrenince İşbiliyye'den ayrılarak Leble'ye gittiklerini, burada yağma ve tahribat yaptıktan sonra Ekşunebe'ye geçtiklerini zikreder. Normanların Bâce'ye uğradıktan sonra nihâyet Üşbûne'ye vardıklarını, oradan da yollarına devam ettiklerini söyler.²⁹⁴

Bazı kaynaklarda ise; Normanların, İşbiliyye'de yenildikten sonra Lebbe, Ekşunebe ve Bâce'ye uğradıkları, bu şehirlerde soykırım ve yağma yaptıktan sonra bütün kuvvetlerin Leşbûne'de toplandıkları ve buradan ülkelerine döndükleri anlatılır.²⁹⁵

²⁹⁰ İbn İzâri, II, 131.

²⁹¹ İbnü'l-Esîr, VII, 22-23; Ayrıca bkz. İbnü'l-Kûtiyye, II, 88; İbn İzâri, II, 133; Abbâdî, s. 349-350; Beydûn, s. 247.

²⁹² İbnü'l-Kûtiyye, II, 86; Ayrıca bkz. Nüveyrî, I, 50; İbn Haldûn, IV, 129; Makkarî, I, 324.

²⁹³ İbnü'l-Kûtiyye, II, 86; Ayrıca bkz. İbn Haldûn, IV, 129-130; Makkarî, I, 324.

²⁹⁴ İbnü'l-Esîr, VII, 23; Ayrıca bkz. İbn İzâri, II, 131; Abbâdî, s. 349.

²⁹⁵ İbnü'l-Kûtiyye, s. 84-85; İbn İzâri, II, 130-132; Makkarî, I, 323-324; Emin Paşa, s.37; İnân, I, 37; Abbâdî, s. 350; es-Sûfi, I, 105.

İbn İzârî ise: “Normandiyalı ölümler arasında onların komutanı da bulunuyordu. Olayı büyük bir zafer olarak kabul eden II. Abdurrahman, bu haberi her tarafa duyurdu. Özellikle Rüstemîlere bir mektup göndererek Allah’ın, Normandiyalıları verdiği felaketi bildirerek başta Norman komutanı olmak üzere iki yüz korsanın başını gönderdi” demektedir.²⁹⁶

Emir II. Abdurrahman, bu olaylardan sonra ileride meydana gelebilecek benzeri saldırılara karşı koymak için gerekli tedbirleri almaya başladı. Bu gaye ile daha önce vezirlerin teklif ettikleri İşbiliyye surlarının yeniden inşa edilmesi için emir verdi. Bunun için Şam’a adam göndererek; gençliğinde tanıdığı Abdullah b. Sinân adındaki ustayı getirmesini istedi. Abdullah b. Sinân’dan surların yapılmasını ve bitirdikten sonra da surların kapısına kendi adının yazılmasını istedi. Ayrıca II. Abdurrahman, liman şehirleri için savunma hattı ve güçlü kale ve hisarlar yaptırdı.²⁹⁷

Norman istilasının ardından Emir II. Abdurrahman, İşbiliyye’de Dârû’s-Sînâ’a (tersane) kurdurdu. Burada savaş gemileri inşa edildi. Düşman gemilerini gözetlemek için Atlas Okyanusu etrafındaki batı ve doğu sahilleri boyunca Ribâtlar ve gözetleme kuleleri kuruldu. Ayrıca bu Ribatlar ışık ve Tala’a denilen aletlerle teçhiz edildi. Burada görev yapan görevliler Simmâr, Murâkib ve Ribbât olarak isimlendirildi. Bu görevliler gece vaktinde minare ve kulelerde ateş yakarlardı. Gündüz ise duman kullanırlardı. Alarm durumunda ise borazan, davul kullanılırdı.²⁹⁸

İşbiliyyenin dışında el-Meriyye, Tâkerunâ, Ceziretülhadrâ, Mâleka, Lokant, Mayorka şehirlerinde tersaneler kuruldu.²⁹⁹ Endülüs sahillerinde gençlere denizcilik eğitimi verilerek deniz kuvvetlerinin güçlenmesi ve deniz filolarının geliştirilmesi sağlandı.³⁰⁰ Makkârî’nin ifadesine göre, korsanların yağmaladıkları şehirleri tamir ettirerek buralardaki askerî birlikleri artırdı.³⁰¹

Normanlar, Endülüste İslam devletinin gücünü, kendini savunma ve karşı koymadaki kararlılığını görerek bundan sonra onlarla münasebetlerini iyileştirme ve sulh yapma gereğini anladılar. Bunun için de iyi münasebetler kurmak maksadıyla bir mektup ve bir takım hediyelerle birlikte elçilerini, II. Abdurrahman b. Hakem’le görüşme yapmak üzere

²⁹⁶ İbn İzârî, II, 132.

²⁹⁷ İbnü’l-Kûtiyye, II, 86-87; İbn Hayyân, s. 324-32; Beydûn, s. 247; Abbâdî, s. 350; Nasrullah, s. 87; Algül, s. 131; es-Sûfi, s. 79.

²⁹⁸ İbnü’l-Kûtiyye, II, 88; İbn Hayyân, s. 324-325; Makkârî, I, 441; Abbâdî, s. 350-351; Nasrullah, s. 87; Na’nâî, s. 225.

²⁹⁹ Sâlim, s. 4-5.

³⁰⁰ İbnü’l-Kûtiyye, II, 88; İnân, s. 279; Abbâdî, s. 363; Hüseyin, s. 55-56.

³⁰¹ Makkârî, I, 324; Emin Paşa, s. 36

Kurtuba'ya gönderdiler.³⁰² Bu görüşmelerden sonra II. Abdurrahman, Kâtip Yahyâ b. Habîb, şair Yahya b. Hakem el-Gazzâl'ın da içinde bulunduğu bir heyeti, gelen heyetle beraber Normanlar'a göndermeye karar verdi.

Yahya b. Hakem el-Gazzâl; hatırı sayılır, zeki, hazır cevap ve tecrübeli bir diplomat olduğundan, Emir II. Abdurrahman onu heyetin başına getirmişti. Yahya el-Gazzâl ve beraberindekiler, Norman kralına, Emir II. Abdurrahman'ın cevabî mektubu ile kıymetli hediyeler götürüyorlardı.³⁰³ Endülüs Emevî heyeti'nin yolculuğu, Norman yol rehberleriyle birlikte Portekiz'in güneybatısında bulunan Şilp (Silves) sahil kasabasından başlamış, Atlas okyanusu yolu ile Danimarka ve etrafındaki adalara kadar devam etmişti. Yolculuk boyunca şiddetli fırtınalar ve azgın dalgalarla mücadele ettiler.

Yahya b. Hakem el-Gazzâl ve heyeti denizdeyken şiddetli bir rüzgar ve ardından bir fırtına çıktı. Yahya el-Gazzâl durumlarını şöyle bir şiirle anlatmıştır:

“Ey Yahya! Dağlar gibi dalgalar arasındayız,

Arkamızda şiddetli kuzey rüzgarı,

Her an ensemblede Azrail soluğu,

Kimsenin bizimle olmadığı yerdeyiz.

Her yanımız derya ve fırtına,

Kurtuluş sadakası verecek kimsemiz de yok...”³⁰⁴

Kafile bu fırtınadan sonra Normandiya adalarına ulaştığında, burada birkaç gün dinlendi. Bu süre zarfında gemilerini tamir ederek tekrar yola çıktılar. Emevi heyetinin adaya geldiği Norman kralı Hewric'e haber verilince, buna çok memnun oldu ve misafirlerinin yanına getirilmesini emretti (230/844 ya da 231/845).

İbn Dâhiyye bu adayı şöyle anlatır: “Okyanusta temiz suları, bahçeleri olan, üç yüz mil genişliğinde büyük bir adadır. Burada pek çok Mecûsî yaşamaktadır. Adanın etrafında da irili ufaklı çok sayıda adacıklar bulunmaktadır.”³⁰⁵

³⁰² Makkarî, I, 476; İbn Dahiyye, s. 139; Ali, s. 131; Na'nâî, s. 216-217.

³⁰³ İbnü'l-Kûtiyye, II, 95; Makkarî, I, 476; İbn Dâhiyye, s. 139-140; Ali, s. 131; Na'nâî, s. 217.

³⁰⁴ İbn Dâhiyye, s. 140; Ali, s. 132.

Normanlar, Kurtuba heyetini şenliklerle karşıladılar. Kral Hewric, misafirleri için özel bir konak hazırlattı ve onları iki gün sonra huzuruna çağırdı. Norman devletinin adetlerine göre kralın huzuruna çıkıldığı zaman eğilirlerdi. Yahya b. Hakem el-Gazzâl bunu bildiği için kralı ziyarete gitmeden önce, ona eğilemeyeceğini, kendisini İslâm'a uymayan herhangi bir davranışa zorlamamalarını istedi ve isteği kabul edildi.

Yahya b. Hakem el-Gazzâl, Kral Hewric'in huzuruna çıkınca şöyle dedi:

“Ey kral! Sana ve huzurundakilere selâm ve saygılarımı sunuyorum. Buradaki saltanatınız, devlet ve bekânız, şerefınız, ahirette hüküm sahibi olan, her şey yok olduğu halde kendisi yok olmayan Allah katında da devam etsin. Son söz ve dönüş yalnız O'nadır.”³⁰⁶

Tercüman bu konuşmayı tercüme edince, Yahya el-Gazzâl'in konuşmasını beğenen Kral Hewric: “Bu zât filozof ve dahidir.” dedi. Daha sonra Emir II. Abdurrahman el-Evsat'ın mektubu takdim edilerek, okunup tercüme edildi. Bu mektupta iki taraf arasında dostluk bağı kurulması ve bir daha Endülüs topraklarına saldırmamaları bahsedilmekteydi. Ayrıca bu görüşmede Emir II. Abdurrahman'ın gönderdiği kıymetli kıyafetler ve kristal tabaklar takdim edildi. Kral Hewric bu hediyelerden ziyadesiyle memnun oldu. Törenin bitiminden sonra, Kurtuba heyeti misafir edildikleri konaklarına geri döndüler.³⁰⁷

Kurtuba heyeti saray halkının da sıcak ilgisine mazhar olmuştu. Nitekim Norman kraliçesi Nud onu saraya davet etmiş, Yahya b. Hakem el-Gazzâl'a ikramlarda bulunmuştu. Kraliçe Nud'un güzelliğine ve zerafetine hayran kalan Yahya b. Hakem el-Gazzâl Kraliçe Nud'a şöyle demiştir: “Güzellik ve zerafeti ancak şairler hakkıyla anlayabilir. Eğer kraliçe; güzellik, soyluluk ve zekasını bizim memleketimizde destan gibi okunacak bir şiirde dile getirmemi uygun görürlerse, bunu severek yaparım”³⁰⁸

“Ey kalbim! Yorucu bir arzuyla yenilmez bir aslanı yenmeye kalkıştın.

Hiç kimsenin gidemeyeceği Allah'ın en uzak memleketinde,

Güzellik güneşinin batmasına engel olan Mecûsî bir kadına kapıldın.

Ey Nud, ey omuzlarından yıldızlar doğan gençlik rüzgarı,

³⁰⁵ İbn Dâhiyye, s. 140.

³⁰⁶ Na'nâî, s. 217-218; Abbâdî, s. 134.

³⁰⁷ Ali, s. 132; Abbâdî, s. 134.

³⁰⁸ Ali, s. 132.

Ey kalbim için kendisinden daha tatlı bir şey bulunmayan şahsiyet,

*Eğer bir gün gözüüm onun bir benzerini görmediğini söylerse, yalan söylemiş olmaz.*³⁰⁹

Kraliçe Nud, şiiri çok beğendi ve Yahya b Hakem el-Gazzâl'a bir hediye verilmesini emretti. Ancak Yahya b. Hakem el-Gazzâl hediye kabul etmedi. Kraliçe Nud bunun sebebini sorunca da: "Sizi görmek en güzel hediyedir" diye cevap verdi. Kraliçe Nud bunun üzerine hediyelerin Yahya el-Gazzâl'ın evine götürülmesini emretti.³¹⁰

Yahya b. Hakem el-Gazzâl, Normandiya'da birkaç ay kaldıktan sonra Kurtuba'ya geri döndü. Dönüşünde, Kastilya kralına, kaynakların muhtevâsından bahsetmedikleri bir mektup götürdü. İspanyollarca önemli olan Santiago şehrine giderek mektubu krala verdi. Burada iki ay kaldıktan sonra yola çıkarak önce Tuleytula'ya ardından Kurtuba'ya geldi.

Başka bir kaynakta ise; Kral Hewric'ten Emir II. Abdurrahman'a bir teşekkür mektubu ve Léon kralı II. Alfonso için Kurtuba heyetinin Léon topraklarından Endülüs topraklarına geçiş izni vermesi için tavsiye mektubu ile Norman ülkesi'nden ayrılarak aylar süren görevinden sonra 232/846'da Léon şehrinden geçerek önce Tuleytula'ya, daha sonra Kurtuba'ya geldiği anlatılmaktadır.³¹¹

Bu elçilik heyetinin faaliyetleri kısmen başarılı olmuş, Normanlar yeniden Endülüs'e saldırmalarını geciktirmiştir. Zira Normanların Endülüs'e bundan sonraki saldırıları, ilk saldırıdan ancak on üç yıl sonra olmuştur.³¹²

3. 1. 3. Kuzey İspanya Devletleriyle İlişkiler

II. Abdurrahman tahta geçtiğinde Endülüs'ün kuzeyinde Léon, Galicia, Navarra, Asturias, Aragon Krallıkları vardı. Emir II. Abdurrahman el-Evsat, atalarının cihat politikasını devam ettirerek kuzeydeki bu krallıklara karşı akınlara devam etti. Hatta daha da ileri giderek Frank topraklarına ulaştı. İslam kaynakları, Kurtuba hükümdarlarının kuzeydeki düşman bölgelerine tertipledikleri gazalarından bahsederken muğlak ifadeler kullanmışlardır. Bu ya

³⁰⁹ İbnü'l-Kûtiyye, II, 83; Ali, s. 132.

³¹⁰ Ali, s. 132.

³¹¹ Ali, s. 132; Ahmed Mekki, *Dirâsât Endelüsiyye fi'l-edeb ve't-târîh ve'l-felsefe*, Dârü'l-ma'arif, Kahire 1980, s. 26.

³¹² İbnü'l-Kûtiyye, II, 83; Hüseyin, s. 57.

yeterli bilgi bulunmamasından ya da bu bölgedeki isimlerin şahıs ismi mi yoksa yer ismi mi olduğunu kestirmenin zorluğundan gelmektedir.

Kuzeye yapılan seferlerin amacı, Hristiyan devletleri tehdit unsuru olmaktan çıkarma, Endülüs topraklarında iç karışıklık çıkarmalarını ve isyanları desteklemelerini engellemektir.³¹³ Yaptığı bu seferleri cihat politikası kapsamında yapmıştır.³¹⁴

Nitekim Emir II. Abdurrahman, tahta geçtiği ilk altı yıl boyunca (206-212/822-828) bu bölgelere ya bizzat sefere çıkmış veya ordular göndermiştir. Bundan sonraki on yıl boyunca seferleri durduran Abdurrahman b. Hakem, bu zaman zarfında İspanyol devletleriyle barış andlaşması yapmasının yanı sıra memleketin iç işleriyle de meşgul olmuştur.³¹⁵

Emir II. Abdurrahman el-Evsat'ın ilk hedefi kuzeydeki Hristiyan güçlerin bastırılmasıydı. 208/823 yılı yazında bir ordu seferber ederek, daha önce I. Hakem er-Rabazî zamanında da birkaç kez İslam ordularının Frank güçleriyle olan savaşlarında komutanlığını üstlenmiş olan Hâcib Abdülkerim b. Abdülvâhid er-Rumî yönetiminde kuzeye gönderdi.

Léon kralı II. Alfonso, Frankların destek ve teşvikiyle kuzey sınırlarındaki Medinetü Salim (Medinaceli) şehrine saldırmış ve yapılan bu saldırıdan cesaret alan dağda yaşayan bazı Bask kabileleri de Léon kralına destek vermişlerdi.³¹⁶

Hâcib Abdülkerim b. Abdülvâhid, komutasındaki orduyla Hristiyan güçlerini birkaç yerde yenilgiye uğratarak onları Elbe(Alava) ve etrafındaki kalelerden çıkardı. Léon şehrinin kale ve surlarını yıktırarak ateşe verdi ve Hristiyanların barış teklifini aşağıdaki şartlarla kabul etti:

1. Tüm Müslüman esirler kayıtsız şartsız derhal serbest bırakılacak.
2. Léon kralı, Kurtuba yönetimine cizye vermeyi kabul edecek.
3. Barış anlaşmasının garantisi olarak Léon'nun önde gelen şahsiyetlerinden bazıları İslam ordusuna rehin olarak verilecek.

³¹³ 'Aselî, II, 401.

³¹⁴ İbnü'l-Kûtiyye, II, 83; İbn İzârî, II, 123; Makkarî, I, 323; Na'nâî, s. 210; Nasrullah, s. 83.

³¹⁵ İbn İzârî, II, 123; Makkarî, I, 323; Na'nâî, s. 210.

³¹⁶ İbn İzârî, II, 80; Makkarî, I, 323; Nasrullah, s. 84.

Şartların kabul edilmesiyle birlikte taraflar arasında anlaşma imzalandı ve Abdülkerim b. Abdülvâhid çok sayıda esir ve ganimetle birlikte Kurtuba'ya döndü.³¹⁷

207/823 yılında Elbe (Alava) bölgesindeki kalelere karşı yapılan bu seferde komutan olan Hâcib Abdülkerim b. Abdülvâhid sınıra geldiğinde, burada birkaç gün konakladı. Orduyu son defa gözden geçiren Abdülkerim b. Abdülvâhid, Asturias olarak bilinen bölgenin bir parçası olan Elbe'ye doğru harekete geçti. Ordunun bölgeye girişi İbnü'l Hatîb'in, Cernio Boğazı³¹⁸ İbn İzari'nin de Cernik Boğazı³¹⁹ diye adlandırdıkları boğaz yoluyla gerçekleşti. Bazı kaynaklarda ise bu yer Guernica olarak geçer.³²⁰

Hâcib Abdülkerim b. Abdülvâhid, Kaştâle kalesini ele geçirdikten sonran bir çok kale ve sığınakları da etkisiz hale getirdi.³²¹ Abdülkerim b. Abdülvâhid, düşman liderleriyle cizye vermeleri, esir aldıkları Müslümanları serbest bırakmayı kabul etmeleri şartlarıyla anlaşmalar yaparak Kurtuba'ya geri döndü.³²²

Öte yandan, İslam ordusu bir yıl sonra 209/824 yılında yeniden kuzeye doğru sefere çıktı. Her ne kadar Endülüs topraklarının dışına çıkmadığı için bir sefer kabul edilmese de bazı tarihçiler bu harekattan bir sefer olarak bahsetmişlerdi. Hâcib Abdülkerim, o sene düşmana karşı harekete geçmek için hazırlıklarını sürdürürken hastalandı ve öldü. II. Abdurrahman, bunun üzerine ordunun başına Ümeyye b. Muâviye b. Hişâm'ı getirdi. Ümeyye b. Muâviye, ordunun başında Santaver ve Tudmir'e kadar ilerledi. Böylece İslâm devletinin sınırlarının içinde gerçekleştirdiği bu dahilî hareketi sonuçlandırmış oldu.³²³

İbn Hayyân'ın naklettiğine göre, aynı yıl bir başka İslâm ordusu Elbe bölgesine bir sefer yaptı. Cebelu'l-Mecûs denen yerde düşmanla yapılan çetin savaşta büyük bir zafer kazanıldı. Öyle ki; burada kazanılan başarıdan dolayı, tarihçiler bu seferden “Fetih Seferi” olarak bahsetmeye başladı.³²⁴

³¹⁷ İbn İzârî, II, 135; Makkarî, I, 323; Emin Paşa, s. 33; İnân, s. 133; Na'nâî, s. 211.

³¹⁸ İbnü'l-Hatîb, I, 19; Na'nâî, s. 211.

³¹⁹ İbn İzârî, II, 123; Makkarî, I, 345; 'Aselî, II, 400; İnân, s. 88.

³²⁰ Sâlim, s. 4-5; Emin Paşa, s. 33; Nasrullah, s. 83; Beydûn, s. 233

³²¹ İbn İzârî, II, 123; İbnü'l-Hatib, I, 20; Beydûn, s. 233; Fikri, s. 106; Na'nâî, s. 211.

³²² İbn Haldun, 130; Magribî, I, 349-350; İbn İzârî, II, 126-127.

³²³ İbnü'l-Esîr, VII, 10; Magribî, I, 344-350; İbn İzari, II, 124-127; Makkarî, I, 47-51; 'Aselî, II, 402.

³²⁴ Magribî, I, 348-350; İbn İzârî, II, 126-127; 'Aselî, II, 402-403.

210/825 yılında Emir Abdurrahman b. Hakem, amca oğlu Ubeydullah b. Abdullah el-Belensî'yi Galicia ülkesine gönderdi. Ubeydullah el-Belensî'nin yanında Mâlik b. Abdullah görevlendirildi. Aynı yılın kış ayında ise önemli komutanlardan Ferec b. Meserre Asturias bölgesine gönderildi. Bu seferlerde istenilen başarı elde edilmiş, düşmanlar hezimete uğratılmıştır.³²⁵

211/826 yılında Saife³²⁶ komutanı Ubeydullah b. Abdullah el-Belensî, Galicia ülkesine ve Kaştâle bölgesine saldırı düzenledi. Bu seferden de büyük bir zafer kazanılarak Kurtuba'ya muzaffer olarak döndü.³²⁷

Aynı yıl Asturias krallığı ile şiddetli savaşlar yapıldı. Asturias kuvvetleri yenilip Felûle ve Galicia'ya doğru kaçtılar. Daha sonra İslâm ordusu Neblune'ye doğru harekete geçti. Burada da Asturias kuvvetleri yenilgiye uğratıldı.³²⁸ Bu başarılarından sonra Asturias kralı anlaşma imzalamak zorunda kaldı. Bu anlaşmaya göre Asturias krallığı on yıl boyunca İslam topraklarına saldırmayacak, İslâm Devleti'nin aleyhine ittifaka girmeyecekti.³²⁹

Ard arda yapılan bu seferleri sonra on bir yıl sürecek olan askerî durgunluk dönemi takip etti. Hakkında bilgi edinilen bir sonraki sefer 223/838 yılında yapılabilmisti. II. Abdurrahman bu zaman zarfında iç meselelerle ilgilenmiştir.

223/ 838 yılında Emir II. Abdurrahman, kardeşi Velid'i ordunun başına geçirerek Asturias'a gönderdi. Bölgeye batı tarafından giren Velid b. Hakem, burada yaptığı savaşlarda pek çok kale fethetti.³³⁰ Bu seferden söz eden Nüveyrî, İslam ordusunun seferinde, el-Karabe adında bir kaleyi de kuşatarak fethettiğini ve pek çok ganimet elde ederek çok sayıda düşmanı öldürdüğünü anlatır.³³¹

Başka bir rivayette ise Emir II. Abdurrahman'ın 3 ordu teçhiz ettiğini, bu ordulara amca oğlu Ubeydullah el-Belensî, kardeşi Said ve diğer kardeşi Ümeyye'yi görevlendirdiğini, bu orduların Asturias ve Kaştâle bölgelerine sefer yaptıklarını öğreniyoruz.³³²

³²⁵ Magribî, I, 344-350; İbn İzârî, II, 132; Makkarî, I, 47-51; Fikrî, s. 105; 'Aselî, II, 402.

³²⁶ Saife; Eğer ordu yaz aylarında sefere çıkarsa bu isimle adlandırıldı.

³²⁷ İbnü'l-Esîr, VII, 15; Magribî, I, 344-350; İbn İzârî, II, 132; Makkarî, I, 47-51; Fikri, s. 105; 'Aselî, II, 402.

³²⁸ İbnü'l-Esîr, VII, 15; İbn İzârî, II, 132; Makkarî, I, 47-51; Na'nâî, s. 210; Beydûn, s. 243-244; 'Aselî, II, 402.

³²⁹ İbn İzârî, II, 127; Fikrî, s. 106.

³³⁰ İbnü'l-Esîr, VII, 15; Magribî, I, 50-51; İbn İzârî, II, 127; Makkârî, I, 324-325; 'Aselî, II, 403.

³³¹ Nüveyrî, XXII, 46.

³³² Fikrî, s. 106.

Ertesi yıl 225/839 yılında Emir II. Abdurrahman, amca oğlu Ubeydullah el-Belensî komutasındaki bir orduyu yine Asturias bölgesindeki Elbe üzerine gönderdi. İbnü'l-Esîr, İbn İzârî ve Makkarî, eserlerinde bu olayın 224/838 yılında gerçekleştiğini zikretmektedir.³³³ İslam ordusu burada yaptığı savaşta pek çok düşmanı kılıçtan geçirdi ve büyük bir zafer kazandı. Bu durum karşısında Asturias kralı, İslam ordusuna karşı harekete geçerek Medinetü Salîm şehrine saldırdı. II. Abdurrahman emri üzerine bu orduyla karşılaşan Fertûn b. Mûsâ pek çok düşmanı kılıçtan geçirerek bir çoğunu da esir alarak düşmanı mağlub etti. Bundan sonra Galicialıların sınırda Müslümanlara karşı kullanmak üzere inşa ettikleri bir kaleyi fethederek yıktı.³³⁴

İbn İzârî'nin naklettiğine göre II. Abdurrahman, kardeşi Velid b. Hakem'i Sarakusta'ya gönderdi. Kaynaklarda burası Hristiyan toprağı olduğu için Dârü'l-Harb denilmekteydi. Velid b. Hakem Sağr-ı Âlâ bölgesini geçerek Sarakusta'da faaliyetlerde bulundu. Ayrıca Sâife ordusu Ubeydullah b. Abdullah yönetiminde Akdes bölgesine girdi.³³⁵ Başka bir rivayette ise oğlu Mutarraf b. Abdurrahman'ı görevlendirdiği ve Mutarraf'ın bir çok zafer kazandıktan sonra Kurtuba'ya döndüğü anlatılmaktadır.³³⁶

Bir yıl sonra da 226/840'da Endülüs'te Müslümanların en güçlü rakibi, hatta düzenli büyük ordulara karşı çıkabilen tek güç kabul edilen, Asturias krallığına karşı yapılan sefere, Emir II. Abdurrahman'ın bizzat çıktığını görüyoruz. II. Abdurrahman bu seferde bir çok kaleyi fethedip, pek çok ganimet ve esir aldıktan sonra Kurtuba'ya dönmüştür.³³⁷

İbn İzârî, Emir II. Abdurrahman'ın bu seferde çok yorulduğunu, hatta bazı geceler fazlasıyla sıkıldığından şair Abdullah b. Şimr'i huzuruna çağırarak ondan Kurtuba ve halkını dile getiren şiir okumasını istediğini zikretmektedir.³³⁸

Başka bir rivayette ise, Emir II. Abdurrahman'ın Galicia bölgesine sefere gittiği, bir çok ganimet ve esirle geri döndüğü anlatılmaktadır. Ahmed Fikrî ise 225/840 yılında Emir II. Abdurrahman'ın oğlu Mutarraf'ın ve Abdülvâhid b. Yezid el-İskenderânî'nin Galicia bölgesine gittiklerini nakletmektedir.³³⁹

³³³ İbn İzârî, II, 128; İbnü'l-Esîr, VII, 15-16; Makkarî, I, 324

³³⁴ Magribî, I, 50-51; Nüveyrî, XXII, 46; İbn Haldûn, IV, 129; 'Aselî, II, 403.

³³⁵ İbn İzârî, II, 129; Na'nâî, s. 212; Fikrî, s. 35.

³³⁶ Na'nâî, s. 212; Emin Paşa, s. 35; Fikrî, s. 37.

³³⁷ İbnü'l-Esîr, VII, 23; İbn İzârî, II, 128-129; Makkarî, I, 345; Na'nâî, s. 212; 'Aselî, II, 404.

³³⁸ İbn İzârî, II, 200.

³³⁹ İbnü'l-Esîr, VII, 23; Magribî, I, 49-51; İbn İzârî, II, 129-130; Makkarî, I, 348-350; Fikrî, s. 110; 'Aselî, II, 403-404.

Neblûne şehri I. Hakem er-Rabazî döneminde Aragon krallığının eline geçmişti. Bu sebepten dolayı Emir II. Abdurrahman ve oğlu Muhammed, Asturias krallığına doğru harekete geçti. Beşeknas'ta Aragon kuvvetleriyle karşılaştı. İslam ordusu, Aragon kuvvetlerini yenilgiye uğrattıktan sonra Neblûne'ye saldırı düzenleyip ele geçirdi (228/842).³⁴⁰ Bazı rivayetlerde ise, Emir II. Abdurrahman bu savaşta oğulları Münzir, Muhammed ve Mutarraf'a görev verdi. Münzir babasının yanında yer alırken, ordunun sağ cenahında Muhammed, sol cenahında ise Mutarraf yer aldı.³⁴¹ Emir II. Abdurrahman, Aragon kuvvetlerini yenilgiye uğrattı ve Neblûne'yi ele geçirdi. Ardından Zehâfe'ye doğru ilerledi. Hatta başka bir muhkem kale olan Sahratü'l-Kays'ı ele geçirdi.³⁴²

Daha önce belirttiğimiz gibi 227/841 yılında Franklar'a bir sefer düzenlenmiş, bu seferde Abdülvâhid b. Yezid el-İskenderânî, II. Abdurrahman'ın oğlu Mutarraf ve Mûsâ b. Mûsâ görevlendirilmişti. Bu komutanların gayretleriyle Frank ordusu, Sardaigne ve Narbonne (Arbûne) bölgelerinde yenilgiye uğratıldı. İslam ordusunun Kurtuba'ya dönüşünde bazı komutanlarla anlaşmazlık yaşayan ve Kurtuba yönetimine düşman olan Mûsâ b. Mûsâ, Berja ve Tudela'da İslam ordusuna karşı savaştıktan sonra yenilgiye uğramış, ardından Arnedo'ya kaçmıştı.³⁴³

Hâris b. Bezîğ, Mûsâ b. Mûsâ'yı Arnedo'da yakalamak için harekete geçti. Eski Tudela valisi Mûsâ b. Mûsâ, Navarra kralı Garcia İñiguez'den yardım istemiş, o da bunu kabul etmişti. İki tarafın ordusu birleştiler.³⁴⁴ Hâris b. Bezîğ, ordusuyla Arnedo'ya doğru ilerlerken, Mûsâ b. Mûsâ ile müttefiki Navarra kralı Garcia İñiguez de piyade ve süvari birlikleri göndererek "Sülme" denen yerde, nehir üzerinde pusu kurdular. Hâris b. Bezîğ ve ordusu nehri geçer geçmez, dört bir yandan pusudaki askerlerin saldırısına uğradılar. Çetin bir mücadeleden sonra Mûsâ b. Mûsâ ve müttefiki Garcia İñiguez savaşı kazanırken, Hâris b. Bezîğ alnından ve bir gözünden yara alarak esir alındı.³⁴⁵

Bu duruma canı sıkılan Emir II. Abdurrahman, meseleyi halletmek için oğlu Muhammed'i 228/843'te büyük bir ordu ile Mûsâ b. Mûsâ üzerine gönderdi. Muhammed b.

³⁴⁰ İbn İzârî, II, 130; İnân, s. 260; Na'nâî, s. 214; Emin Paşa, s. 36; Beydûn, s. 244.

³⁴¹ İbnü'l-Esîr, VII, 23-24; Magribî, s. 49-51; Makkarî, I, 345; 'Aselî, II, 404; Na'nâî, s. 213; Nasrullah, s. 85.

³⁴² İbnü'l-Esîr, VII, 23-24; Fikrî, s. 111; Âyetî, Muhammed İbrahim, Târîhu'l-hükûmeti'l-Müslimîn, Dârü'l-ma'rifeti'l-cem'iyye, Mısır 1985.

³⁴³ İbn Hayyân, s. 296; Nüveyrî, XXII, 47-48; İbn Haldûn, IV, 129-130; Fikrî, s. 49.

³⁴⁴ İbnü'l-Esîr, VII, 14-15; İbn İzârî, II, 130; İbn Haldûn, IV, 129; Makkarî, I, 345-346; Nasrullah, s.85-86.

³⁴⁵ İbn Hayyân, s. 296; İbnü'l-Esîr, VII, 15; İbn İzârî, II, 130; Nüveyrî, XXII, 48; İbn Haldûn, IV, 129-130; Makkarî, 345-346; Na'nâî, s. 213.

Abdurrahman, Mûsâ b. Mûsâ'yı Tudela'da kuşattı. Sonunda onu barış yapmaya mecbur bıraktıktan sonra Pamplona'ya geçti. Bu bölgede sükûneti sağlayıp geri döndü.³⁴⁶

Emir II. Abdurrahman, Mûsâ b. Mûsâ'nın af dilemesi ve tekrar vali tayin edilmesine rağmen hâlâ ondan şüphe ediyordu. Nitekim 229/844 yılında bizzat ordusunun başına geçerek Tudela (Tutîle)'ya doğru sefere çıktı.³⁴⁷ İki taraf arasında korkunç bir savaş meydana geldi. Emir Abdurrahman b. Hakem büyük bir zafer kazandı. Fakat Mûsâ b. Mûsâ yaralı olarak kurtulmayı başardı.³⁴⁸

Emir II. Abdurrahman'ın yaptığı bu sefer, Mûsâ b. Mûsâ el-Kasî'ye karşı gerçekleştirdiği son sefer olarak düşünülüyordu. Ancak böyle olmadı. Mûsâ b. Mûsâ el-Kasî tekrar isyan bayrağını açarken, II. Abdurrahman da onunla savaşmak için tekrar yola çıktı. Bu son seferde karagahını Saragossa (Sarakusta)'da kuran Emir Abdurrahman, ordunun başına oğlu Muhammed'i getirdi.³⁴⁹

Mûsâ b. Mûsâ el-Kasî, Muhammed b. Abdurrahman'ın üzerine geldiğini öğrenince itaat edeceğini bildirdi. Fakat Emir Abdurrahman işini garantiye almak için Mûsâ b. Mûsâ el-Kasî'nin itaatine karşılık bazı şartlar öne sürdü. Buna göre Mûsâ b. Mûsâ itaatine karşılık oğlu İsmail b. Mûsâ'yı rehin bırakacaktı. Bu şartı yerine getirirse Tudela valisi olacaktı.³⁵⁰

Norman saldırıları bertaraf edildikten sonra kuzeye doğru yapılan seferlere 213/846 yılında yeniden başladı. Bu tarihte Galicia taraflarına doğru çıkılan seferde İslam ordusu Léon şehrine kadar ilerledi. Burayı muhasara edip surlarını mancınıkla dövdü. Dehşete kapılan halk, şehri terk etiler. Burada pek çok ganimet elde eden İslam askerleri, surları yıkmak istedilerse de on yedi arşın kalınlığında olan bu surları yıkamadılar. Bunun üzerine surları bir çok yerinden deldikten sonra geri döndüler.³⁵¹

³⁴⁶İbnü'l-Kûtiyye, II, 78-79; İbnü'l-Esîr, VII, 15; İbn İzârî, II, 128-129; Makkarî, I, 345-346; Na'nâî, s. 213; Nasrullah, s. 86.

³⁴⁷İbn Hayyân, s. 301; Nüveyrî, XXII, 48; Makkarî, I, 323,345; Kaplan, s. 107; Nasrullah, s. 88.

³⁴⁸İbnü'l-Esîr, VII, 15; İbn İzârî, II, 131; Nüveyrî, XXII, 48; İbn Haldûn, IV, 129.

³⁴⁹İbnü'l-Esîr, VII, 15; İbn İzârî, II, 131; Nüveyrî, XXII, 50; İbn Haldûn, IV, 129.

³⁵⁰İbnü'l-Esîr, VII, 15; Nüveyrî, XXII, 50; İbn Haldûn, IV, 129; Fikrî, s. 112; Senâ Kaplan, s.107.

³⁵¹İbn Hayyân, s. 300; İbnü'l-Esîr, VII, 23; İbn İzârî, II, 131; Nüveyrî, s. 50; İbn Haldûn, IV, 129; Makkarî, I, 345-346; Nasrullah, s. 87; 'Aselî, II, 404; Na'nâî, s. 213-214.

234/850 yılında Emir II. Abdurrahman el-Evsat, oğlu Münzir b. Abdurrahman'ı ordunun başına geçirerek sefere çıkardı. Elbe bölgesine doğru hareket eden İslam ordusu, bu bölgelerde bazı kaleleri fethederek büyük ganimetlerle geri döndü.³⁵²

Emir II. Abdurrahman'ın son seferi ölümünden bir yıl önce 235/851'de gerçekleşti. Tarihçiler daha sonra "Vak'atü'l-Beyza" olarak bilinen bu savaşın büyük bir savaş olduğunu ve İslam ordusunun bu seferden zaferle döndüğünü zikretmektedir.³⁵³ Bu seferin tafsilatını veren tarihçi İbn Hayyân konuyla ilgili şunları kaydetmektedir:

"Savaşın ilk günü İslam ordusu önemli kayıplar verdi. Bu savaşta, daha önce İslam ordusuyla birleşen Mûsâ b. Mûsâ el-Kasî, otuz beş yerinden yaralandı. İkinci gün Müslümanlar büyük bir kahramanlık örneği verdiler. Mûsâ b. Mûsâ, yaralarına aldırmadan ordunun önünde savaştı. Bu gayretler sonucunda Galicalılar büyük bir yenilgiye uğradılar. Savaş meydanı düşman cesetleriyle dolmuştu."³⁵⁴

3. 1. 4. Bizans İmparatorluğu ile İlişkiler

II. Abdurrahman'ın Hristiyan devletlerle ilişkileri daima düşmanlık ve savaş üzerine olmadı. Bazı zamanlar karşılıklı anlaşma ve barış dönemleri de oldu.³⁵⁵ II. Abdurrahman el-Evsat'ın gücü ve etkinliğinin artması iki İslam devleti arasında kalan (doğuda Abbâsîler, batıda Endülüs Emevîleri) Bizans İmparatorluğunun dikkatini çekmiş, Endülüs Emevîleriyle ittifak kurmayı düşünmüştür.³⁵⁶

IX. asırda Bizans İmparatorluğu, Abbâsîler ve Ağlebîlere karşı mücadele etti. Nitekim Abbâsî halifesi Me'mûn (198-218/813-833), hilafetinin son yıllarında Bizans İmparatorluğu'na karşı 215-218/830-833 yılları arasında bizzat kendisinin de katıldığı üç sefer düzenlemişti. Bundan sonra 223/838 yılında büyük bir ordu ile Anadolu'ya giren Halife Muta'sım (218-227/833-842) Ankara üzerinden yürüyüp bu günkü Afyon yakınlarında bulunan ve o zamanın en büyük şehirlerinden biri olan Ammûriyye'yi (Amorion) muhasara ederek zaptetmişti. Bunun yanında Abbâsîlere bağlı olan Ağlebîler, Bizans'a ait Sardunya, Sicilya, Güney İtalya, Korsika, Palermo, Messina ve Selanik'i ele geçirmişti.³⁵⁷ Bunlara

³⁵² İbn Hayyân, s. 306; İbnü'l-Esîr, VII, 49; İbn İzârî, II, 132; Nüveyrî, XXII, 50; Na'nâî, s. 215.

³⁵³ İbn Hayyân, s. 306; İbnü'l-Esîr, VII, 61-62; Nüveyrî, XXII, 50; Emin Paşa, s. 36; es-Sûfî, I, 200; Nasrullah, s. 88; 'Aselî, II, 404-405.

³⁵⁴ İbnü'l-Esîr, VII, 61-62; İbn Hayyân, s. 306-307; 'Aselî, II, 404-405; Nasrullah, s. 88; Emin Paşa, s. 38.

³⁵⁵ Makkarî, I, 346; Ziya Paşa, s. 143; Na'nâî, s. 215.

³⁵⁶ Makkarî, I, 346; Na'nâî, s. 215-216; Nasrullah, s. 91; Abbâdî, s. 351.

³⁵⁷ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân* (trc. Mustafa Fayda), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987, s. 334-337; İbn İzârî, II, 105-106; Hittî, III, 708-711; Abdülkerim Özaydın, "Ağlebîler", *DİA*, I, 477; es-Sûfî, I, 120.

karşılık Bizans İmparatorluğu da Abbâsîlerin Hamdanîlerle savaşını fırsat bilerek İslam hududundaki Zapetra şehrine saldırı düzenledi. Bu saldırı Bizans-Abbâsî düşmanlığını daha da artırmıştır.³⁵⁸

Yaklaşan Abbâsî tehlikesini fark eden İmparator Teophilos, onlara karşı durabilmek için bazı devletlerle ittifak kurmaya çalıştı. Frank Karolenjiyen krallığı ile ittifak kurmaya çalışsa da mümkün olmadı. Karolenjiyen krallığı'nda taht ve verâset kavgalarında dolayı iç savaş yaşanmaktaydı. Ayrıca Bizans İmparatorluğu, bu ittifak ile kiliseleri arasındaki itikadî farklılıkları ortadan kaldırmayı amaçlamaktaydılar. Fakat başarılı olunamadı. Bu gibi sebepler Bizans'ı Endülüs Emevîlerine yönlendirdi. Zira Endülüs Emevîleri o zamanın en büyük devletleri arasında görülüyordu. Ayrıca Abbasîler ile Endülüs Emevîleri arasında geçmişten gelen düşmanlık vardı.³⁵⁹

Başka bir rivayette ise Abbasî Halifesi Harun er-Reşid (169-193/786-809) ile Frank kralı Charlemagne arasında başlayan dostâne münasebetlerin, torunu Charles döneminde de devam ettiği anlatılmaktadır. Bu dostane münasebetler her iki tarafın da karşılıklı menfaatlerinden kaynaklanıyordu. Frank kralı Charlemagne, Abbasîleri kendi düşmanı Bizans'a karşı muhtemel bir müttefik olarak düşünüyor, Abbasi halifesi de İspanya'da kudretli ve müferreh bir devlet kurmaya muvaffak olan rakibi Endülüs Emevîlerine karşı kullanmak istiyordu. Bu gaye ile başlayan münasebetler, Batılı tarihçilere göre, karşılıklı gönderilen elçiler ve hediyelerle geliştirilmiştir.³⁶⁰

Bizans İmparatoru Theophilos 225/840 yılında Cartius'u elçi olarak Kurtuba'ya göndermiş ve bu elçi Kurtuba'da sıcak bir ilgiyle karşılanmıştı. II. Abdurrahman, elçi Cartius'u samimiyetle ağırlamış ve İmparator Theophilos'un hediyeleri karşısında memnuyetini dile getirmişti.³⁶¹

İmparator Theophilos mektubunda Endülüs hükümdarları ile Bizans arasındaki iyi ilişkilere değinerek bu ilişkilerin takviye edilip güçlendirilmesi arzusunda bulunuyor, Abbasîleri şiddetle eleştiriyordu. İmparator Theophilos, cariyeden olma Me'mun ve Muta'sım'a annelerinin adlarıyla İbn Mercîl ve İbn Marde olarak bahsediyor, kendi ülkesinin

³⁵⁸ İbn İzârî, II, 105-106; Makkarî, I, 346; Hakkı Dursun Yıldız, "Abbasîler", *DİA*, I, 36; Abbâdî, s. 152; Na'nâî, s. 215-216; Abbâdî, s. 351-352.

³⁵⁹ İbn İzârî, II, 105-106; Makkarî, I, 346; Na'nâî, s. 202; Abbâdî, s. 253.

³⁶⁰ İbn Haldûn, IV, 117-118; Mâcid Haddûrî, *es-Silâtü'd-diblûmâtîkiyye beyne Hârûn er-Reşid ve Şârlmân*, Bağdad 1939; Hakkı Dursun Yıldız, "Abbasiler", *DİA*, I, 37; Abbâdî, s. 152.

³⁶¹ Makkarî, I, 346; Abbâdî, s.153; es-Sûfî, I, 125; Na'nâî, s. 215-216; Beydûn, s. 249-250.

topraklarına el uzattıkları için onları kınıyordu.³⁶² Ayrıca Endülüs donanması komutanlarından Ebû Hafs Ömer b. İsâ el-Endelüsî 211/827 yılında Girit'e gelip Bizans'a ait bu önemli stratejik adayı ele geçirmiş, Kandiye (Rabaz el-Hendek) şehrini kurmuştu³⁶³. İmparator Theophilos da bu olaydan dolayı şikayette bulunuyordu. Endülüs Emiri II. Abdurrahman'la dostluk anlaşması imzalamak istediğini bildiren İmparator Theophilos, ona atalarının esas yurtlarını tekrar ele geçirmek için harekete geçmesini tavsiye ediyor, II. Abdurrahman el-Evsat'a Abbasî hilafeti'nin çöküşünün yakın olduğunu bildirerek gereken her türlü yardımı yapacağına dair güvence veriyordu.³⁶⁴ Ayrıca Abbâsîlerle müttefik olan Ağlebîlere karşı ortak hareket etme teklif ediliyordu.³⁶⁵

3. 1. 4. 1. Yahyâ b. Hakem el-Gazzâl'ın Konstantiniyye Elçiliği

Emir Abdurrahman b. Hakem, Bizans elçilik heyetine mukabil olarak şâir, edip, muhaddîs ve yakın dostu Yahya b. Hakem el-Gazzâl ve astrolog, müneccim Yahya b. Habîb'i mektub ve değerli hediyelerle beraber gönderdi.³⁶⁶

Yahya b. Hakem el-Gazzâl ve Kurtuba heyeti, Bizans elçisi Cartius ile birlikte Tudmir liman şehrinden deniz yoluyla Konstantiniyye'ye hareket etti. İmparator Theophilos, elçileri hoşgörölü ve güzel bir şekilde karşıladı. Yahya b. Yahya el-Gazzâl, Emir Abdurrahman'ın hediyelerini ve mektubunu teslim etti. Abdurrahman b. Hakem, doğudaki Emevî taraftarlarının iş birliğiyle Endülüs Emevî güçlerinin Allah'ın da yardımıyla Abbasî hilafetinin işini bitireceğini yazıyordu.³⁶⁷

Diğer yandan Konstantiniyye'de bulunduğu sırada şiirleri ve hoş diliyle İmparatoriçe ve oğlu Mihail'in sempatisini kazanmıştı. Yahya b. Hakem el-Gazzâl'ın İmparatoriçe'nin güzelliği ve iyiliklerine hayran olmuş, onun için de bir şiir yazmıştı.³⁶⁸

İbn Hayyân, kitabında II. Abdurrahman'ın İmparator Theophilos'a yazdığı mektubun içeriğinden bahsetmektedir. Bu mektupta ortak düşmanlarına karşı ortak hareket etmeleri

³⁶² Makkârî, I, 346-347; es-Sûfî, I, 204; Na'nâî, s. 203; Nasrullah, s. 91; Ali, s. 143.

³⁶³ İbnü'l-Esîr, VII, 58-59; Belâzürî, s. 244-245; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb (Meynard)*, II, 15-17; Nebi Bozkurt, "Bahriye", *DİA*, IV, 498; Ali, s. 143; Emin Tîbî, s. 210; Seyyid Abdülazîz Sâlim - Ahmed Muhtâr el-Abbâdî, *Târîhu'l-bahriyyeti'l-İslâmiyye fi'l-Magrib ve'l-Endelüs*, Beyrut 1969, s. 114-118.

³⁶⁴ Makkârî, I, 346-347; Ziya Paşa, s. 143; Na'nâî, s. 215-216; Abbâdî, s. 253; Ali, s. 143-144.

³⁶⁵ Abbâdî, s. 253; Mekkî, s. 27.

³⁶⁶ Makkârî, I, 347; Na'nâî, s. 205; Ali, s. 143; Nasrullah, s. 91; Mekkî, s. 27-28; Beydûn, s. 249-250.

³⁶⁷ Makkârî, I, 347; İbn Dâhiyye, s. 296; İnân, s. 279; Ziya Paşa, s. 143-144; Abbâdî, s. 354-355; Nasrullah, s. 91; Na'nâî, s. 215-216; Beydûn, s. 249-250.

³⁶⁸ Ali, s. 144; Beydûn, s. 250.

gerektiğinden bahsedilmiştir.³⁶⁹ Bu siyasetten memnun olmayanlar da vardı. Kureyt valisi Ebû Hafs Ömer b. Îsâ el-Endelüsî Kurtuba yönetimiyle aynı fikirde değildi. Bir İslâm devletine karşı Hristiyan bir devletle birlikte hareket edilmesini doğru bulmuyordu.³⁷⁰

Birkaç ay süren görevini tamamlayan Kurtuba heyeti Kurtuba'ya geri döndü. Bundan sonra da Kurtuba ve Konstantiniyye arasındaki karşılıklı elçi göndermeler devam etti.³⁷¹ Fakat bu görüşmelerden istenildiği gibi bir sonuç elde edilemedi. Bu görüşmeler, karşılıklı verilen vaatler olmaktan öteye geçmedi.

3. 2. Müslüman Devletlerle İlişkiler

3. 2. 1. Rüstemî Devleti ile İlişkiler

Cezayir'de 160-196/777-909 yılları arasında hüküm süren Rüstemîler ile Endülüs Emevî Devleti arasındaki dostluk ve anlaşmaya dayalı güçlü ilişkiler çok erken bir dönemde başlamıştır. Bu ilişkilerin siyasî, askerî, iktisadî ve medeniyet alanlarında olduğu göze çarpmaktadır. Zira Endülüs Emevî Devleti'nin kurucusu olan Abdurrahman b. Muâviye, Abbâsîlerden kaçtığı sırada Magribu'l-Evsât'a sığınmıştı. Tâhert'te bulunan Rüstemîler ona sahip çıkıp onu her türlü tehlikeden korumuşlardı. Makkarî'nin ifadesinden anlaşıldığına göre Rüstemîler devletini destekleyen bazı kabilelelerin I. Abdurrahman ed-Dâhil'i korudukları anlaşılmaktadır.³⁷²

Yakın Mağrib'de Ağlebîlerin, Mağrib-i Aksâ'da İdrisîlerin devlet kurmalarından sonra Endülüs Emevî Devletine Doğu kapıları neredeyse kapanacaktı. Doğu ile sadece Mağrib-i Evsat ile bağlantı kurulabiliyordu. Bu yüzden de Endülüs'teki Emevîler, Tahert'teki Rüstemîler ile iyi ilişkiler kurmaya çalıştı. Bu ilişkiler ile bir yandan düşmanı olan İdrisîleri zayıflatmak diğer yandan Endülüs'ün doğu ile ilişkisini sürdürmek istiyordu.³⁷³ Bunun yanında Abbasîler her iki devletin ortak düşmanı olduğundan her iki devlet Abbasîler'e karşı birleşerek birbirleriyle dostâne ilişkiler geliştirmek zorundaydılar.

³⁶⁹ İbn Hayyân, s. 301; İbn Dahiyî, s. 296; Abbâdî, s. 352; Beydûn, s. 250.

³⁷⁰ İbnü'l-Esir, VII, 48-49; Belâzürî, II, 244-245; Na'nâî, s. 216; Sâlim -Abbâdî, *Târihu'l-Bahriyye*, s. 114-118.

³⁷¹ Ali, s. 144-145; Abbâdî, s. 353; Na'nâî, s. 216; Beydûn, s. 250.

³⁷² İbn İzârî, II, 81; İbn Haldûn, IV, 228; Makkarî, I, 30; Abdülkâdir Bûbâye, "*Alâkatü'r-Rüstemiyyîn bi'l-imâreti'l-Ümeviyye fi'l-Endelüs*", Dimaşk 2005, s. 381-392; Mehmet Salih Arı, *Haricilerin kurduğu devlet: Rüstemiler*, s. 188-189; Reşid Abdullah el-Cümeylî, "*er-Rüstemiyyûn fi Tâhert 162-297: İntişârü'l-İbâziyye fi'l-Mağrib ve eşeruhû fi kıyâmi'd-devleti'r-Rüstemiyye*", Bağdad 1987, s. 186-200; Nadir Özkuyumcu, "Rüstemîler", *DİA*, XV, 294; Sabri Hizmetli, "Abdurrahman b. Rüstem", *DİA*, I, 170-171.

³⁷³ İbn Haldûn, IV, 429; Abdülaziz Sâlim, *Târihu Magribi'l-Kebîr*, II, 569; Bûbâye, s.381-392; Arı, s.188-189; Cümeylî, s.186-200; Özkuyumcu, s. 295.

Bu siyasî düşünceden hareketle Endülüs Emevîleri ile Tahert'teki Rüstemîler arasında sevgi ve sadakate dayalı ilişkiler gelişti. Bu ilişkilerin ekonomik alanda etkileri görülmeye başlandı. Endülüs Emevîleri ile ticari mal takası konusunda Furûh limanı önemli bir rol oynamıştır.³⁷⁴ Bu ticari seferler Furûh limanından Cezîretülhadrâ, Bicâne, Şâtıbe ve diğer Endülüs limanlarına doğru yapılmaktaydı.³⁷⁵ Ayrıca Endülüs gemileri de, Rüstemî devletinde bulunan Tenes, Müsteğanîm ve Vehrân limanları arasında dolaşarak Endülüs'ten getirilen altın, ince kıyafet, ipek kumaş, pamuk, Kitap, bal, meyve, tuz; Vadilkebir, İşbiliyye, Beyre'de üretilen keten ve pamuk satarak karşılığında Rüstemî devletinden şeker, pirinç, buğday, yünlü dokumaları, küçük baş hayvan, büyük baş hayvan (özellikle inek ve deve) ucuz et; Sudan'dan getirilen deri ve fildişi gibi cazip ticaret eşyasını alıyorlardı. Bu ticareti yapanlara vergi indirimi uygulandı.³⁷⁶

Bu nedenle bazı tarihçiler Rüstemîler devletinin kuruluşunu Endülüs Emevî Devleti'nin gelişmesi ve kökleşmesinin en önemli faktörü olarak göstermektedirler. Rüstemîler Devleti, Endülüs Emevîleri ile Mısır, Sudan ve Doğu'daki diğer ülkeler arasında aracılık ediyordu.³⁷⁷

Endülüs Emevîleri ile Rüstemîler arasındaki dostâne ilişkilerin bir göstergesi olarak her iki devlet birbirlerine elçiler gönderiyorlardı. Bu yüzden Tâhert'te Endülüs elçileri çoğalmıştı. Abdurrahman b. Rüstem imam olarak seçildikten sonra İmran b. Mervan el-Endülüî ve Mes'ûd el-Endelüsî'yi elçi olarak seçmişti.³⁷⁸ İbn Haldûn, rivâyetinde Rüstemî hükümdarı Abdurrahman b. Rüstem'in Saîd b. Muhammed b. Rüstem'i Endülüs'e gönderdiğin zikretmektedir. Saîd b. Muhammed, Abdurrahman b. Hakem'le bağlantı kurmuş, onun yakın adamı olmuştu. Abdurrahman b. Hakem o zaman Şezûne şehrinde babası I. Hakem'in nâibiydi.

Abdurrahman b. Hakem emir olduğu zaman Saîd b. Muhammed'i vezâret ve ordu komutanlığı görevlerine getirdi. 213/829 yılında Sağr-ı Ednâ (Tuleytula) valiliğine getirildi. Hâşim ed-Darrâb, bu bölgede isyan etmişti, Muhammed b Saîd isyanın bastırılmasında önemli rol oynadı. Aynı zamanda Norman saldırılarının bertaraf edilmesinde etkili oldu. Bazı

³⁷⁴ İbnü'l-Kûtiyye, II, 91-92; İbn Haldûn, IV, 429; Arı, s. 188-189; Sâlim, *Târihu Magribi'l-Kebîr*, II, 569; Cümeylî, s. 186-200; Özkuyumcu, s. 295.

³⁷⁵ Sâlim, *Târihu Magribi'l-Kebîr*, II, 577; Arı, s. 189; Cümeylî, s. 186-200; Özkuyumcu, s. 296.

³⁷⁶ İbnü'l-Kûtiyye, II, 91-92; Sâlim, *Târihu Magribi'l-Kebîr*, II, 577; Cümeylî, s. 195; Bûbâye, s. 381-392; Arı, s. 189-190; Özkuyumcu, s. 296.

³⁷⁷ Sâlim, *Târihu Magribi'l-Kebîr*, II, 570; Cümeylî, s. 196; Özkuyumcu, s. 296; Arı, s. 189-190.

³⁷⁸ İbnü'l-Kûtiyye, II, 91-92; Arı, s. 190; Sâlim, *Târihu Magribi'l-Kebîr*, II, 484.

rivayetlerde emir II. Abdurrahman'ın Muhammed b. Rüstem adındaki bir komutandan bazı idarî ve askerî konularda yardım aldığı kaydedilmektedir.³⁷⁹

Bunun gibi Rüstemî ailesinden bazı kişiler II. Abdurrahman döneminde vezir, hâcib ve komutan olarak önemli görevler üstlenmişlerdi.³⁸⁰ Bunların arasında en önemli kişi Abdurrahman b. Rüstem'di. Abdurrahman b. Rüstem Kurtuba sarayında Hâciblik görevinde bulundu. Ondan sonra Muhammed b. Saîd b. Abdurrahman Hâciblik makamında bulundu. Rüstemîlerin Şurâ meclisinde de Endülüs Emevî temsilcileri bulunmaktaydı. Bu kişiler Ümrân b. Mervân el-Endelüsî ve Mes'ûd el-Endelüsî'dir.

İbn Saîd el-Mağribî, İmam Abdülvehhâb b. Abdurrahman'ın çocuklarının 206/822 yılında Endülüs'ü ziyaret ettiğini ve Emir Abdurrahman b. Hakem'in onlar için bir milyon dinar harcadığını kaydetmektedir.³⁸¹ Başka bir kaynakta ise oğullarının isimlerini Abdulganî b. Abdülvehhâb, Dilyûn b. Abdülvehhâb ve Behrâm b. Abdülvehhâb olarak zikretmektedir. Bu elçilerin Endülüs'e gidiş tarihi hatırlanmaya değer önemli günler arasında anılmıştır.³⁸²

II. Abdurrahman, Norman saldırıları bertaraf edip zafer elde ettikten sonra İmam Eflâh b. Abdurrahman'a elçiler göndermiş, kazanılan zaferi haber vermişti. Bu Endülüs Emevîlerin Kuzey Afrikadaki nüfuzunu gösterir.³⁸³

Rüstemîlerin Endülüs Emevî Devletine ne kadar önem atfettiğini gösteren diğer gösterge ise Tâhert şehrinin dört kapısından birinin adının Endülüs Kapısı olmasıdır.³⁸⁴ Tâhertte Endülüslü azınlıklar vardı. Endülüs Emevîlerine isyan eden kişileri ise barındırmıyordu.³⁸⁵

Rüstemîler bir çok önemli görevde Endülüs tarzını benimsemişlerdi. Barûnî, Eflâh b. Abdülvehhab'ın Endülüs emirleri ile sevgiye dayalı ilişki içerisinde olduğunu, bu emirlerle

³⁷⁹ İbnü'l-Kûtiyye, II, 91-92; Magribî, I, 48; İbnü'l-Ebbâr, s.372; Cümeylî, s.195-196; Sâlim, *Târihu Magribi'l-Kebîr*, II, 570; Arı, s. 190; Muhammed İsa Harîrî, *ed-Devletü'r-rüstemiyye bi'l-magribi'l-İslâmî: hadaretuha ve alâkâtuha el-hariciyye bi-Magrib ve'l-Endelüs (160-296)*, Kuveyt 1987, s. 216-217.

³⁸⁰ İbnü'l-Kûtiyye, II, 91-92; Magribî, I, 48; İbnü'l-Ebbâr, s.372; Cümeylî, s. 195-196; Arı, s. 190; Muhammed İsa Harîrî, *ed-Devletü'r-rüstemiyye bi'l-magribi'l-İslâmî : hadaretuha ve alâkâtuha el-hariciyye bi-Magrib ve'l-Endelüs (160-296)*, Kuveyt 1987, s. 216-217.

³⁸¹ Mağribî, I, 48.

³⁸² Harîrî, s. 217.

³⁸³ İbn İzârî, II, 132.

³⁸⁴ İbn İzârî, I, 25.

³⁸⁵ Sâlim, *Târihu Magribi'l-Kebîr*, II, 570; Arı, s. 190-191; Cümeylî, s. 196.

zaman zaman karşılıklı olarak birbirlerine kıymetli eşyalar göndererek hediyeleştiklerini kaydetmektedir.³⁸⁶

Ağlebî hükümdarı Muhammed b. Ağleb 239/853 yılında Tâhert civarında Abbâsiyye adında bir şehir kurduğunda Eflâh b. Abdülvehhâb bu şehri yakmış ve durumu bir mektupla Endülüs emirine bildirmişti. Bunun üzerine I. Muhammed de yaptığı bu harekete mükafat olarak ona yüz bin dirhem göndermişti.³⁸⁷

Rüstemî hükümdarı Ebü'l Yakzân döneminde Endülüs Emevî Devleti ile Rüstemîler arasındaki ilişkiler en iyi dönemini yaşadı. Zira Ebü'l-Yakzân ile Muhammed b. Abdurrahman b. Hakem arasında çok güçlü ve sağlam irtibatlar vardı. İbn İzârî'nin belirttiğine göre Ebü'l Yakzân neredeyse bütün işlerini I. Muhammed'e danışmadan bir karara bağlamazdı.³⁸⁸

3. 2. 2. Abbasî Devleti ile ilişkiler

Endülüs Emevî devletinin Abbasî Devletiyle geçmişten gelen bir husûmeti olsa da kültürel ve ticarî alanda etkileşim olmuştu. Abbasîlerle Endülüs Emevîlerin ilk temasları tüccarlar aracılığıyla olmuştur. Yapılan bu ticaretler sonucunda Abbasî kıyafetleri, takıları ve alet-edevatları benimsenmeye başlanmıştı.³⁸⁹

İlim, fen ve edebiyat adamlarını Endülüs'e davet etme politikası I. Hakem er-Rabazî döneminde başlamış, Emir II. Abdurrahman döneminde zirveye ulaşmıştı. Nitekim I. Hakem'in emirliğinin son yıllarında Cezîretülhadrâ'ya gelen Ziryâb Ali b. Nâfi, Hakem b. Hişâm'ın vefat ettiğini öğrenince geri dönmeye karar verdi. Fakat II. Abdurrahman hemen ona mektup yazıp onu Kurtuba'ya davet etmiş ve ona maaş bağlamıştı.³⁹⁰ Ayrıca II. Abdurrahman, Şair Abbas b. Nâsih'i Bağdat'a göndererek bazı kitapları getirmesini emretti. Bu kitaplardan en önemli olanı *SindiHind* adlı eserdir. Bu eser hesap ve sayılarla ilgilidir.³⁹¹

³⁸⁶ Süleymân b. Şeyh Abdullah el-Barûnî, *el-Ezhârü'r-riyâziyye fî eimme ve mülûki'l-İbâziyye*, Dâru Buselâme, Tunus 1986, s.186; Cümeylî, s.196; Arı, s.191; Salim, *Târihu Magribi'l-Kebîr*, II, 464.

³⁸⁷ İbnü'l-Esîr, VI, 519; İbn Haldûn, IV, 200; Cümeylî, s. 196-197; Arı, s.191

³⁸⁸ İbn İzârî, II, 108,136; Sâlim, *Târihu Magribi'l-Kebîr*, II, 571.

³⁸⁹ İbn Hayyân, s.197; İbn İzârî, II, 108,136; Abbâdî, s. 156.

³⁹⁰ İbnü'l-Kûtiyye, II, 83-85; Makkarî, I, 323; İbn Haldûn, IV, 357; Ahmed Heykel, *el-Edebü'l-Endelüsî mine'l-feth ilâ sükûti'l-hilâfe*, Dârü'l-ma'arif, Kahire 1994, s. 120-121; İhsan Abbâs, *Tarihu'l-edebi'l-Endelüs*, I, Dârü's-sekâfe, s. 59; Mustafa es-Sek'a, *el-Edebü'l-Endelüsî: mevzuatuhû ve funûnühû*, Dârü'l-ilm li'l-melâyin, Beyrut 1983; s. 58; Dozy, I, 264; Ali, s. 149-150.

³⁹¹ Magribî, II, 45; Abdülvahid Zunnûn Tâhâ, *Dirâsât fî hadârati'l-Endelüs ve târîhiha*, Trablus 2004, s. 47; Na'nâî, s. 247.

Endülüs'e gelen ilim adamlarının arasında en önemli olanı şüphesiz Ziryâb Ali b. Nâfi'dir. Ziryab Irak medeniyetinin Endülüs'e taşınmasında önemli çalışmalarda bulundu. Ziryab, Kurtuba'da yeni bir müzik okulu kurmuş ve burada öğrenciler yetiştirmiştir. Bu okul zamanla Hicaz müzik okulunu geçti.³⁹² Ziryâb, Endülüs toplumunun dönüşümünü sağladı. Müzik alanındaki devrimlerinin yanı sıra sofra düzeni, saç stilleri, kıyafet stilleri, merasimler ve süsleme sanatında yenilikler yaptı. Bağdat ilim ve kültürünü buraya taşıdı.³⁹³

İlim adamlarının Endülüs'e davet edilmesi ile Doğu mirası ve Endülüs arasında kültürel bir bağ kuruldu. Zamanla Endülüs kültür ve medeniyette Bağdatla yarışmaya başladı.³⁹⁴ Bu aşamaya gelmede Emirlerin tutumları da oldukça önemlidir. Özellikle II. Abdurrahman el-Evsat emirliği döneminde ilim ve edebiyat erbâbını etrafında toplamış, onlara maaş bağlamış, çalışmalarında destek olmuştur. İslam dünyasında siyasî olarak çekişmeler içerisinde olursa da ilim ve fende olumlu bir rekâbet yaşanmıştı.

4. II. Abdurrahman'ın Vefatı ve Şahsiyeti

4. 1. II. Abdurrahman'ın Vefatı

Emir Abdurrahman b. Hakem, hayatının son yıllarında oğlu Muhammed b. Abdurrahman'ı veliahd tayin etti.³⁹⁵ Fakat Kurtuba ileri gelenleri arasında II. Abdurrahman'ın diğer oğullarının veliahd olmasını isteyenler de vardı. Bu adaylar arasında II. Abdurrahman'ın çok sevip değer verdiği cariyesi Tarûb'un oğlu Abdullah b. Abdurrahman da bulunuyordu.³⁹⁶

Diğer taraftan cariye Tarûb, Emir Abdurrahman b. Hakem'i öldürterek ondan kurtulmayı ve veliahd konusundaki vasiyetini iptal ettirerek, yerine kendi oğlu Abdullah b. Abdurrahman'ı emir yapmayı tasarlıyordu. Bu hedefine ulaşmak için elinden geleni esirgemeyen Tarûb, Emir Abdurrahman'a bir komplo hazırladı.³⁹⁷ İbn Haldûn'un naklettiği rivayetten anlaşıldığına göre cariye Tarûb; Emir Abdurrahman'ın hizmetinde bulunan, veliahd

³⁹² İbnü'l-Kûtiyye, II, 83-87; İbn İzârî, II, 136; Makkarî, II, 87; Abbâdî, s. 156; Şek'a, s. 87; Heykel, s. 121; Adıgüzel, s. 76; Ali, s. 150-152; Sâlim, s. 153-154; Hittî, s. 812.

³⁹³ İbnü'l-Kûtiyye, II, 83-87; Makkarî, II, 87; Abbâdî, s. 157; Abdullah, s. 130; Sâlim, *Târihu Magribi'l-Kebîr*, II, 153; Ali, s. 150-152; Hittî, III, 812.

³⁹⁴ İbn İzârî, II, 135; Makkarî, I, 347; Na'nâî, s. 240; Abdullah, s. 130.

³⁹⁵ İbnü'l-Esîr, VI, 117; İbn Haldûn, IV, 130; Hittî, III, 703.

³⁹⁶ İbn Haldûn, IV, 130; Hittî, III, 703; Hasan, s. 51.

³⁹⁷ İbnü'l-Kûtiyye, II, 97.

tayin edilen Muhammed b. Abdurrahman'a düşman olan ve Abdullah b. Abdurrahman'ın emir olmasını isteyen Nasr ile bir plan hazırladı.³⁹⁸

Başka bir rivayette ise olay şu şekilde anlatılmaktadır: Nasr, Emir Abdurrahman b. Hakem'e karşı hazırlanan komploju gerçekleştirmek için sarayın doktoruna müracaat ederek ondan öldürücü bir zehir hazırlamasını istedi ve buna karşılık bin dinar verdi. Saray doktoru bu teklifi kabul ederek onun istediği zehiri hazırladı. Böylece Tarûb, Nasr ve doktor, Emir Abdurrahman'ı öldürmek için ittifak ettiler.³⁹⁹

II. Abdurrahman, bazı rahatsızlıklardan dolayı ara sıra bir takım ilaçlar alıyordu. Zehiri ilaca karıştırıp içmesi için önüne koydular. Fakat Abdurrahman b. Hakem'e bağlı olduğu halde kendi hayatından korktuğu için zehir yapmayı kabul eden ancak efendisini böyle öldürmeye gönlü razı olmayan doktor, Fahr adında bir cariye durumu bildirerek Emir Abdurrahman'ı bu durumdan haberdar etmesini istedi. Komploju öğrenen II. Abdurrahman önüne getirilen ilacı içmemiş, böylece suikasttan kurtulmuş oldu.⁴⁰⁰

Ertesi sabah, Nasr durumu öğrenmek için erkenden saraya gitti. Emir II. Abdurrahman'ın ilacı içmediğini görünce telaşlandı. Emir II. Abdurrahman da ilacı içmesini emredince içmek zorunda kaldı. Çünkü içmezse durumunun ortaya çıkacağını biliyordu. Nasr ilacı içtikten sonra aceleyle saraydan ayrılarak panzehir almaya gitti. Saray doktorundan yardım istedi. Ancak doktor ona yardım etmeyi reddetti. Bunun sonucunda Nasr öldü. Nasr öldükten sonra Abdullah b. Abdurrahman'ı tahta geçirme planları da boşa gitmiş oldu.⁴⁰¹

Başka bir rivayete göre ise doktor, Emir II. Abdurrahman'a ilacı verirken bunun mucizevi bir ilaç olduğunu belirtmiş ve içmesi konusunda ısrar etmişti. Emir II. Abdurrahman da bu ısrardan şüphelenerek ilacı içmekten vazgeçmişti.⁴⁰²

II. Abdurrahman, Tarûb'un bu komploja katıldığını, hatta bu işin öncülüğünü yaptığını bilmesine rağmen, onu öldürtmedi. Bu davranışında onu hala sevmesi veya oğulları Abdullah b. Abdurrahman'ı üzmemesi gibi sebepler söz konusu olabilir. Komplodan

³⁹⁸ İbn Haldûn, IV, 130; Makkarî, I, 345.

³⁹⁹ İbnü'l-Kûtiyye, II, 97; Kaplan, s.154.

⁴⁰⁰ İbn Haldûn, IV, 130; Kaplan, s.154.

⁴⁰¹ İbnü'l-Kûtiyye, II, 98.

⁴⁰² Hittî, III, 703; Kaplan, s. 136; Kennedy, s. 63-64.

her hangi bir zarar görmeden kurtulmasından sonra cezalandırmaya lüzum görmemiş olması da muhtemeldir.⁴⁰³

II. Abdurrahman kendisine yapılan komplodan kurtulduktan bir süre sonra hastalandı ve 3 Rebûlâhir 238/ 22 Eylül 852 Perşembe günü vefat etti.⁴⁰⁴ Vefat ettiği haberi halktan gizlenerek saray kapıları kapatıldı. Emirın hizmetiyle görevli olan personel ve saray erkânı bir karar vermek için toplantıya çağrıldı.⁴⁰⁵ Herkes toplanınca içlerinden biri çıkıp şöyle dedi:

“Arkadaşlar, küçük büyük hepimizin başına gelmesi mukadder olma ilahi emir tahakkuk etmiştir. Efendimiz, vefat etti, başınız sağ olsun.” Daha sonra içlerinden biri yeni emirin kim olacağını tartışmaları gerektiğini söyledi. Toplantıya katılanlar, Tarûb’un oğlu Abdullah b. Abdurrahman’ın emir olmasını istiyorlardı.⁴⁰⁶

Toplantı devam ederken Abdullah’ın emir olması için hazırlıklara başlandı. Emir II. Abdurrahman’ın cesedi Tarûb’un emriyle bir odaya kilitlendi ve yeni Emir için çalışmalar başladı.⁴⁰⁷

Bu arada sözü dinlenir bir devlet büyüğü olarak bilinen İbn Müferrec söz alarak şöyle dedi: “Şunu iyi bilirsiniz ki, ben de sizin gibi düşünüyorum ve Tarûb hanımefendimize bana olan iyiliklerinden ötürü teşekkür ediyorum. Fakat bu işin mesuliyeti çok ağırdır. Sonra dışarı çıkıp halk arasına karıştığımızda, hayırlı olanı bırakıp şer olanı seçtiğimiz için lanet okuyabilirler. Sizler, Abdullah b. Abdurrahman’ı ve arkasındakileri çok iyi biliyorsunuz. Şayet bu zat başımıza geçecek olursa bunda hayır olmayacaktır. Allah(c.c) sizden bunun hesabını mutlaka soracaktır.”⁴⁰⁸ Sonuçta da kendi adayının II. Abdurrahman’ın veliahd olarak belirlediği oğlu Muhammed b. Abdurrahman olduğunu ifade etti.⁴⁰⁹

Toplantıda bulunan devlet erkânından bazıları, Muhammed’in sert ve cimri olduğunu söyleyerek onun emir olmasına itiraz ettiler. İbn Müferrec de bu itirazlara, onun emir olduğunu

⁴⁰³ İbnü’l-Kûtiyye, II, 97-98; İbn Haldûn, IV, 131.

⁴⁰⁴ İbnü’l-Kûtiyye, II, 95; İbn Hayyân, s. 17; İbnü’l-Esir, VII, 141; İbn İzârî, II, 133; İbnü’l-Ebbâr, I, 325; Nasrullah, s. 92; Ali, s. 153; Hasan, III, 51; Fikri, s. 51; Kennedy, s. 63-64; Emin Paşa, s. 38.

⁴⁰⁵ İbnü’l-Kûtiyye, II, 97-98; İbn Haldûn, IV, 131; Kaplan, s. 146-147.

⁴⁰⁶ İbnü’l-Kûtiyye, II, 97-98; Kaplan, s. 146; Kennedy, s. 64.

⁴⁰⁷ İbnü’l-Kûtiyye, II, 97-98; Kaplan, s.146-147.

⁴⁰⁸ İbnü’l-Kûtiyye, II, 98; Kennedy, s. 64.

⁴⁰⁹ İbnü’l-Kûtiyye, II, 98; Kennedy, s.64;

zaman cömertleşeceği yanıtıyla karşılık verdi. Bunun ardından, toplantıda, Muhammed'i yeni emir ilan etme konusunda fikir birliğine varıldı.⁴¹⁰

Muhammed ve Abdullah şehre yakın iki ayrı evde yaşıyorlardı. İbn Müferrec, Sadûn adındaki bir köle vasıtasıyla Muhammed'e babasının öldüğünü haber verdi. Daha sonra Muhammed b. Abdurrahman, vezirleri ve devlet erkanını huzuruna kabul etti. Onlardan biat aldı. Bütün devlet erkanına ihsanlarda ve övgülerde bulundu.⁴¹¹

4. 2. Şahsiyeti

Abdurrahman b. Hakem, uzun boylu, esmer, çıkık burunlu, siyah gözlü ve gür sakallıydı.⁴¹² Adaletli ve insafli olmakla beraber düşmanlarına karşı çok sert ve katı idi. II. Abdurrahman b. Hakem'in karakterinden bahseden tarihçiler, onun cömert, hoşgörü sahibi, kadınlara karşı zaafı olan, şair ve edipleri seven bir kimse olduğunu kaydederler. Yakınlarına ve maiyetine verdiği kıymetli hediyelerle onların gönlünü alırdı. Bir gün hizmetçilerinden birisinin ona ait, çok kıymetli bir eşyayı çaldığını gördü. Buna rağmen ona herhangi bir ceza vermedi. Ayrıca kendisini öldürmek isteyen cariyesi Tarûb'a herhangi bir ceza vermemiş ve onu affetmişti. Bu gibi örnekler II. Abdurrahman'ın ne kadar hoşgörülü ve merhametli bir insan olduğunu göstermesi açısından önemlidir.⁴¹³

Öte yandan Abdurrahman b. Hakem'in şiir ve edebî konuşmaları dinlemeyi seven bir şahsiyete sahip olduğunu, ilim ve edebiyat erbabına değer verdiğini nakleden tarihçiler, onun Yahyâ el-Gazzâl ve Abbâs b. Firnâs gibi alimleri, Abbâs b. Nâsîh ve Abdullah b. Şimr gibi şairleri maiyetine aldığını zikretmektedirler. Ayrıca musikişinâslara değer verdiği, Bağdattan getirtilen ve büyük iltifatlara mazhar olan Ali b. Nâfi ve pek çok isimden söz edilir.⁴¹⁴

İlim adamlarına saygı gösterir, onlara bol ihsanlarda bulunurdu. Abdullah b. Şimr ve Yahya b. Yahya el-Gazzâl'a 20'şer dinar aylık verilirdi. Ayrıca bayramlarda alimlere 1000 dinar, Nevruz'da ise 500 dinar atıyye verilirdi. Ziryâb Ali b. Nafi'ye ise 1000 dinar aylık

⁴¹⁰ Kaplan, s.146; Kennedy, s.64.

⁴¹¹ İbnü'l-Kûtiyye, II, 98; Kennedy, s. 64-65.

⁴¹² İbn İzârî, II, 135; Nüveyrî, XXII, 51; Nasrullah, s. 82; Feylâlî, s. 98; Sâlim, s. 353-354.

⁴¹³ Ahbâru Mecmû'a, s. 71; İbn İzârî, II, 136-137; Hitti, II, 703-704.

⁴¹⁴ Nüveyrî, XXII, 41; İbn Haldûn, IV, 127; İbn Abdürabbih, VII, 30; Abbâdî, s. 362; Beydûn, s. 252; İnân, s. 280; Ali, 147-148.

verilirdi. Emir'in sarayında alimlere özel daireler tahsis edilir, sürekli ilim halkaları kurulurdu.⁴¹⁵ Ayrıca Ziryâb'a kendi özel arazisinden arsalar bağışlamıştı.

Öte yandan II. Abdurrahman'ın kadınlara karşı zaafı olduğunu, cariyesi Tarûb'a ayrıcalık tanıdığını ve bir dediğini iki etmediğini kaydeden tarihçiler, şöyle bir olay naklederler:

“Bir gün Emir Abdurrahman cariyesi Tarûb'la tartışmış, cariyesi de uzun süre Emir Abdurrahman'la görüşmemişti. Daha sonra Abdurrahman, ona kıymetli hediyeler ve çok kıymetli mücevherler vererek gönlünü almıştı. II. Abdurrahman'ın bu cariyeye olan bağlılığı oğlu Abdullah b. Abdurrahman'ı dünyaya getirmesiyle daha da arttı. Daha sonraki yıllarda görülebileceği gibi Tarub'un oğlu Abdullah'ı tahta geçirme hevesini körükleyecek ve efendisi Emir II. Abdurrahman'ı öldürüp, veliahd adayı olan Muhammed b. Abdurrahman'ın yerine kendi oğlu Abdullah'ı getirmek için komploya teşebbüs edecek, ancak başarılı olamayacaktır.”⁴¹⁶

Tarihçiler, II. Abdurrahman döneminden övgü ile bahsetmekte ve onun bir çok gazâ ve fetihler gerçekleştirdiğini, büyük ordularla seferler yapıp düşmanlarını perişan ettiğini nakletmektedir.⁴¹⁷

II. Abdurrahman'ın emirlik dönemi, Endülüs Emevi döneminin en parlak dönemlerinden biri olarak kabul edilir. Sarayların süslenmesi, şehir surlarının düzenlenmesi, limanların yapımı, dokumacılık alanında gelişme, büyük camilerin yapımı ve kendi adına para bastırma onun zamanında gerçekleşti.⁴¹⁸

Öte yandan II. Abdurrahman döneminde Endülüs'te tarihî ve antik eşyaların toplandığı, bu eşyaların da Halife Me'mûn ile Emin arasındaki anlaşmazlıklar sırasında bazı kimseler tarafından Bağdat ve diğer şehirlerden alınıp, Endülüs'e getirilmiş oldukları kaydedilmektedir. Ayrıca II. Abdurrahman, Endülüs'te ilk ipekli dokuma atölyesini kurduran kimsedir.⁴¹⁹

⁴¹⁵ Nüveyrî, XXII, 41; İbn Haldûn, IV, 127.

⁴¹⁶ Nüveyrî, XXII, 41; İbn Haldûn, IV, 127.

⁴¹⁷ Makkârî, I, 325; İbn Haldûn, IV, 130; Ali, s. 147-149; İnân, s. 280.

⁴¹⁸ İbnü'l-Kûtiyye, II, 83; İbn İzârî, II, 136; İnân, s. 280; Ali, s. 147-149.

⁴¹⁹ Makkârî, I, 325; Hakkı Dursun Yıldız, “Abdurrahman II”, *DİA*, IV, 151.

Tarihçiler, bu dönemde devlet gelirlerinin arttığını, daha önce altı yüz bini aşmayan vergi gelirlerinin yıllık bir milyon dinarı bulduğunu kaydetmektedirler.⁴²⁰

Bu dönemi tarihçiler, Endülüs Emevi Devleti'nin en müreffeh dönemlerinden biri olarak kabul etmişlerdi.⁴²¹ Bu konuda Endülüslü tarihçi İbnü'l-Hatîb şunları söylemektedir:

“II. Abdurrahman döneminde, Endülüs Emevî devleti parlak bir devir yaşadı. Yönetiminden memnun olan halk, bu dönemden övgüyle bahsetmiş ve onu örnek göstermiştir. Şehre su getirilmesi, Bağdat hazinelerden getirilen tarihî eşyaların korunması ve tırâz atölyelerin kurulması onun zamanında olmuştur.”⁴²²

4. 3. Edebî Şahsiyeti

II. Abdurrahman, tahtta bulunduğu sürece edebiyatçı ve şairlere ihsanda bulunmuş, onların maddî ve manevî ihtiyaçlarını karşılamıştı. Emir Abdurrahman'dan bu desteği gören edip ve şairler de sahalalarının en güzel örneklerini vermişlerdi. Bu durumu Abdurrahman'ın edebiyatçı, şair ve kültürlü bir devlet adamı olmasına bağlamak gerekir.

Tarihî kaynaklarda onun yazdığı pek çok şiir ve nesir örneklerine rastlamak mümkündür. Mevaliden birinin iş isteği ile ilgili mektubuna Abdurrahman b. Hakem'in cevabî mektubu şöyledir:

*“Yazmış olduğun mektuptaki belâgât ve güzel sözler dışında, seni ön plana çıkarmamızı ve sözüne ettiğin göreve tayin etmemizi haklı kılacak bir tecrübe ve başarına bu güne kadar vakıf olmuş değiliz. Eğer o yazıları gerçekten sen yazmış isen, güzel yazmışsın. Şayet üstün himmetin ve devlete bağlılığın sebebiyle bu görevi istiyorsan, bu özelliklerinden dolayı ön plana alınacaksın. Biz de, ilmine ve hizmetine karşılık taltif edilmeni isteriz. İyi hizmet yapacağını umarak seni istediğin göreve getirmiş bulunuyoruz. Hakkındaki bu kanaatimizi doğrula. Şunu bil ki, en küçük bir hizmetin karşılıksız kalmayacaktır. İyi ve düzenli çalışırsan, en güzel neticeyi elde edersin.”*⁴²³

II. Abdurrahman, bir memurun, üstesinden gelemeyeceği bilinen bir görev isteği ile yazdığı dilekçesine şu notu eklemiştir:

⁴²⁰ İbn İzârî, II, 136.

⁴²¹ Müellifi meçhul, *Ahbâru Mecmû'a*, s. 135.

⁴²² İbnü'l-Hatîb, II, 20.

⁴²³ İbnü'l-Hatîb, II, 19.

“Kişi layık olmadığı bir şeyi isterse, onu elde edememesi tabiidir”⁴²⁴

Öte yandan Abdurrahman b. Hakem, Mâride şehrinin muhasarası sırasında içeride kadınların ve çocukların ağladıklarını duyunca, vezir ve komutanlarını toplayarak onlara şu belîğ konuşmayı yapmıştır:

“Adamlarımızın, kendi kendilerine zulmetmiş olan zalimlere karşı kazandığı bir zaferi görüyorsunuz. Şu anda onları bağışlamış bulunuyoruz. Bu, Allah’ın lütfu olan çocukları ve zorla isyana itilen günahsızları öldürme korkusundan dolayıdır. Biz, Allahın bize öğrettiği af ve hoşgörü yoluyla zafere ulaşmak stiyoruz. Bu yüzden şehri terk etmeye karar verdim. Eğer bize itaat ederlerse ne ala, aksi halde Allah onlara cezalarını vermeye kadirdir. Bizi galip, onları mağlup kılan; bizi destekleyip onları zelil eden yine O’dur.” Bu konuşmadan kısa bir süre sonra Marideliler devlete itaat edeceklerine dair bir elçi göndermişledi.⁴²⁵

Emir II. Abdurrahman, emirliğe geçtiği ilk gün devlet erkanını ve ailesini toplayarak onlara şöyle hitap etmiştir:

“Ölümü kesin bir ferman kılan, her şeyi dilediği gibi yapan, yegâne hâkim ve bâki olan, mahlûkata boyun eğdiren yüce Allah (c.c)’a hamd olsun. Salât ve selâm O’nun peygamberi Hz. Muhammed (s.a.v)’e olsun. Emirimizin ölümünden duyduğumuz acı pek büyük oldu. Allah (c.c) bizlere sabır versin ve ecir lütfetsin. Kendisi sizlerin yararını düşünerek, sizi bize emanet etti. Biz ona verdiğimiz sözden cayacak değiliz. Hatta onun vasiyetlerinde belirttiklerinden daha fazlasını sizlere sunacağız inşallah.”⁴²⁶

Ayrıca, cariyesi Tarûb’a hediye ettiği kıymetli mücevherleri fazla bulanlara söylediği şu sözler de önemlidir:

“Onu takınan, ondan daha kıymetli ve değerlidir. Onun güzelliği şu taştan daha ince, görünüşü daha büyüleyici, zerafeti gözleri kamaştıran, akıllı, zeki ve nâdide bir varlıktır. Allah(c.c.) onun yüzüne güzellik ve sevimliliğin en mükemmelini vermiştir.”⁴²⁷ Emir Abdurrahman bu sözleri söyledikten sonra, o sırada yanında bulunan Şair Abdullah b. Şimr’e dönerek, onun da bir şeyler söylemesini isteyince, şair Abdullah b. Şimr:

“Yakut ve inci taneleri, güneş ve ay’dan daha üstün olana güzel gelir mi?

⁴²⁴ Müellifi meçhul, *Ahbâru Mecmû* ‘a, s. 72; İbnü’l-Hatib, II, 19.

⁴²⁵ Müellifi meçhul, *Ahbâru Mecmû* ‘a, s. 139; ‘Aselî, II, 414-415.

⁴²⁶ İbn İzârî, II, 137; Makkarî, I, 345.

⁴²⁷ İbn İzârî, II, 137; Makkarî, I, 345.

Allah kudretiyle onu ne güzel yaratmış, ondan başka hiçbir şeyi öyle düzgün yaratmamıştır.

Kara ve denizlerin cevherlerinden üstün olan bu ilahi cevher, ne kadar değerlidir!

Allah gökte ve yerdekileri sadece onun için yaratmıştır” diye karşılık verdi.

Abdurrahman b. Hakem bunun üzerine şöyle dedi:

“Ey İbn Şimr! Mısralarını beğendim. Şiirin, hayal gücün, düşünce ve anlayışın takdirlerin üzerindedir.

Büyüleyici sözlerin kulakları okşadığında, namelerin sihirli ahengi gönülleri coşturuyor.

Allah yeryüzünde böyle bir bakire güzellik daha yaratmış mıdır?

Onun yanağı çiçeklerle bezenmiş bahçedeki yasemin üzerine konmuş bir gül gibidir.”⁴²⁸

Ayrıca şu şiir de Emir Abdurrahman b. Hakem’e aittir:

“Aşkınla beni öldürdün, senden başkasını sevmedim

Senin sihirli kirpiklerin gibisini ben nereden bulayım

Beyaz yüzünü çevreleyen kırmızı yanaklarının benzeri nerede

Biraz olsun bana acı ve sevginle beni yaşat ki

Artık yalnızca seni gören birisini görmeye bile razı oldum”⁴²⁹

Emir Abdurrahman b. Hakem Galicia savaşını, karşılaştığı zorlukları da şu beyitlerle anlatır:

“Onlara büyük bir ordu ile gelmiş olmam, yüzen dağlar gibi beni senden ayırdı.

Nice çöller aştım, yorgunluk üstüne yorgunluk tattım.

⁴²⁸ Makkarî, I, 345.

⁴²⁹ İnân, s. 280; Âl-i Ali, s. 149; Dozy, I, 264.

Çakıl taşlarını bile eritecek gün ortasının kavurucu sıcakını benliğimde hissettim.

Tozları yüzüme zırh yapıp, beyaz yüzümü soluk bir elbise ile örttüm.

Ben hep harplerden harplere koşan Hişamların oğluyum

Büyük bir süvari birliğiyle avını yakaladım, dağ ve ovaları onunla doldurdum.”⁴³⁰

Emir II. Abdurrahman, bir gün huzurunda bulunan herkese mevkiine göre çeşitli hediyelerle ihsanda bulunmuştu. O gün şanssızlık eseri orada bulunmayan meşhur edîp Ubeydullah b. Karlman bir mektup yazarak şöyle demişti:

“Ey hükümdar, şerefın bağıını çöz ve ihsanını umumî kıl.

Şifa için davetlileri topladığın gün, davetine kavuşanlara ne mutlu.

Fırtınalı da olsa, o gün Cennet diyarından daha güzeldir.

O zaman bu makama cimrilik eden bir dedeyi görmem bana mani oldu.

Sen, en uğursuz maymunun bile kendisine bağladığı mücahidin cihadını canlandır.

Yakın ve uzakta olan herkes için umumi ihsanıyla bukağını çöz!”⁴³¹

Bu mısraları okuyan Emir Abdurrahman b. Hakem el-Evsat, altına şu cümleyi yazıp geri dönderdi:

“Devamlı yatmayı tercih eden, payına düşen uykuya razı olmalıdır” Ubeydullah b. Karlman ise şöyle yazdı:

“Efendimiz, eğer ihsanınızdan mahrum kalırsam artık bir daha uyuyamam, artık bu musibetten sonra asla uykuyu tadamam.

Eğer Firdevs cennetinden bir gün kalabilirsem karşılıksız olan günün mahremiyetine karşı gelirim.

Sizi tanımak!.. Onu başaramadım. Sadece bir lahza gördüm.

Sadece umduğum gülden nasıl mahrum edebilirim?

⁴³⁰ Magribî, II, 50-51; Makkarî, I, 345.

⁴³¹ İbn İzzârî, II, 127-128; Makkarî, I, 345.

Ümidim üstünde şarap yankı yaparken...”

Bunun üzerine kendisinin, Kurtuba’ya gelmesi için bir emir yazdıran Emir II. Abdurrahman, fermanın altına şu mısraları yazdı:

“Eğer uyku veren bir ilaç almışsan, memnu ve mahrum olduğundan ümidini kes!

Hiç kimse zorluklara göğüs germedikçe, umduğu affa nail olamaz.

Sen de gül umudu üzerinde ısrar ettiğin için, umduğun ihsanımıza nail oldun.”⁴³²

Ayrıca şu veciz sözler de Emir Abdurrahman b. Hakem’e aittir:

“Yaşlılar tecrübeleriyle başarılı olurlar. Bir milletin ileri görüşlülüğü, onların zindeliğine bağlıdır.”

‘İnsanlar emirleri ortaya atarlar, Teyfik-i İlahi onları doğrudan yana çeker’⁴³³

Bu gibi örnekler II. Abdurrahman’ın edebî kişiliğini ve bu alandaki bilgisini göstermesi açısından oldukça önemlidir. Sarayında ilim ve fen adamları olduğu gibi Abdullah b. Şimr, Ubeydullah b. Karlman ve Yahyâ b. Yahyâ el- Gazzel gibi şairler de bulunmaktaydı. Onlara her zaman iltifat etmiş, ihsanlarda bulunmuştur.⁴³⁴

4. 4. Dinî ve Ahlakî Özellikleri

II. Abdurrahman, yüksek himmet sahibi, merhametli, hoşgörülü, dinî değerlere bağlı, affedici, adaletli, âlimlerin görüşlerine önem veren bir kimseydi.

Nitekim Mâride kuşatması sırasında kaledeki kadın ve çocukların bağırıışlarını ve ağlayışlarını duyunca komutanlarını ve vezirlerini toplayıp onlara konuşma yapmış, daha sonra da kuşatmayı kaldırmıştı. Zaten komutan ve vezirlerine yaptığı konuşmayı incelersek ne kadar dindar ve merhametli olduğunu görürüz.⁴³⁵

Ayrıca Endülüs emirleri içerisinde en çok cihatla meşgul olanlardan biridir. Târihçiler, II. Abdurrahman el-Evsat döneminden övgü ile bahsetmekte ve onun bir çok gazâ ve fetihler

⁴³² Makkarî, I, 345.

⁴³³ Makkarî, I, 345; Fikrî, s. 96.

⁴³⁴ İbn İzârî, II, 97; Makkarî, I, 348; Na’nâî, s. 209; İnân, s. 162; Fikrî, s. 95; Ali, s. 146-147.

⁴³⁵ Müellifi meçhul, *Ahbâru Mecmû’a*, s. 139; ‘Aselî, II, 414.

gerçekleştirdiğini, büyük ordularla seferler yapıp düşmanlarını perişan ettiğini nakletmektedir.⁴³⁶ Hükümdarlığının on yılı hariç sürekli cihatla meşgul olmuştu.

Bunun yanında saray hizmetlilerinin birinin değerli bir elması çaldığını gördüğü halde ses çıkarmamış ve onu affetmişti. Ayrıca cariyesi ve gözdesi Tarûb kendisini öldürmeye kalkmış ve buna rağmen Tarub'u cezalandırmamış ve affetmişti.⁴³⁷

Emir Abdurrahman b. Hakem, şer'i ilimler ve felsefe alanında bilgi sahibiydi. İlme olan sevgisinden dolayı sürekli etrafında ilim adamlarını bulundurmuş, onlara sürekli ihsanlarda bulunmuştu.⁴³⁸ Her bir alime mevkiisine göre maaş bağlamış, kendi özel arazisinden onlara arazi hibe etmişti. Ayrıca Yahyâ b. Yahya el-Leysî ve Yahyâ b. Hakem el-Gazzâl gibi büyük fakihleri sarayında ağırlamıştı.

Endülüs Emevîlerinde kadıların tâyin ve azilleri hükümdar tarafından ya doğrudan ya da onun bilgisi dahilinde gerçekleştirilmekteydi. Emir II. Abdurrahman, çoğu kere, başkadı seçerken görüşlerine değer verdiği fâkihlerin; taşra kadılarını seçerken baş kadının görüş ve tavsiyelerini almayı ihmal etmezdi.⁴³⁹ Emir Abdurrahman b. Hakem'in bu davranışı bu hususa güzel bir örnek teşkil etmektedir. Tarihçi İbn Kûtiyye ondan söz ederken aynen şu ifadeyi kullanmaktadır: "Fâkih Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî'ye bir oğlun babasına gösterebileceği hürmetten daha fazlasını gösterirdi. Onun görüşünü almadan kadı tayin etmezdi."⁴⁴⁰

Emir II. Abdurrahman el-Evsat; ince ruhlu, duygulu ve mazlumlara sahip çıkan bir insandı. Nitekim cihad amacıyla Galicia ülkesine gittiği sırada canı çok sıkıldığı zaman şair Abdullah b. Şimr'i yanına çağırır. Ondan şiir okumasını isterdi. II. Abdurrahman'ın kendisi de şiir yazardı.⁴⁴¹

Normanlar, İşbiliyye ve bir çok İslam şehrinde yıkım ve soykırım yaptıklarında Abdurrahman b. Hakem bu duruma çok üzülmüş, komutanlarını görevlendirip bu sorunu halletmelerini istemişti.⁴⁴² Halkına karşı merhametli ve sevecen, düşmanlarına karşı azimli, güçlüydü. Fakat düşmanları eman dilerse onları affederdi. Nitekim kendisine isyan eden

⁴³⁶ Nüveyrî, XXII, 51; İbn Haldûn, IV, 130; Makkârî, I, 325.

⁴³⁷ İbn İzârî, II, 135; Makkârî, I, 347.

⁴³⁸ İbn İzârî, II, 135; Makkârî, I, 347; Na'nâî, s. 240.

⁴³⁹ İbn İzârî, II, 80; Huşenî, Muhammed b. Hâris, *Kudâtu Kurtuba*, (thk. İbrahim el-Ebyârî), Dârü'l-kütübi'l-Mısri, Kahire 1989, s. 104; Özdemir, II, s. 140; Adigüzel, s. 57.

⁴⁴⁰ İbnü'l-Kûtiyye, II, 75; İbn İzârî, II, 80; Huşenî, s. 104-105; Özdemir, s. 140; Adigüzel, s. 57-58.

⁴⁴¹ Magribî, IV, 50-51; İbn İzârî, II, 129; Makkârî, IV, 345;

⁴⁴² İbnü'l-Kûtiyye, II, 85; İbnü'l-Esîr, VII, 22; İbn İzârî, II, 131; Nüveyrî, XXII, 49; Nasrullah, s. 86; Fikri, s. 98; Na'nâî, s. 224-225.

Musâ b. Musâ el-Kasî, yenildikten sonra Emir II. Abdurrahman'dan af dilemiş, Emir Abdurrahman da onu affedip tekrar Tudela valisi yapmıştı.⁴⁴³

Başka bir örnek verecek olursak amcası Abdullah b. Abdurrahman el-Belensî hükümdarlığının ilk yıllarında isyan etmiş, fakat Emir Abdurrahman'dan af dilemiş, Abdurrahman b. Hakem de onu affetmişti.⁴⁴⁴

4. 5. Siyasî ve Askerî Özellikleri

II. Abdurrahman, babası I. Hakem er-Rabazî gibi sert değil, dengeli bir politika izlemişti. Târihçiler onun sert ile yumuşak arasında bir siyaset izlediğini söylemişlerdi.⁴⁴⁵ Politikasında daima halkın menfaat ve mutluluğunu önemsemiştir.

Emir II. Abdurrahman b. Hakem'in en önemli özelliklerinden birisi de daha önceki emirlerden daha çok cihada ve askerî seferlere önem vermiş olmasıdır. II. Abdurrahman, devlet adamı olarak kararlı, azimli, adaletten zerre kadar ayrılmayan bir karaktere sahipti.

Onun döneminde Endülüs Emevîleri atılım gerçekleştirmiş, devlet kurumlarında bazı düzenlemeler yapmış, bazı kurumları yeniden kurmuştu. Bu kurumlardan birisi sâhibu'l-medîne'dir. Bu kurum görevlerini *vilâyetü's-Sûk* adlı kuruma verdi. Şehrin emniyetinden sorumlu olan polis teşkilatını (*eş-Şurta*), *eş-Şurtatü'l-ulyâ* ve *eş-Şurtatü's-suğrâ* olarak ikiye ayırdı.⁴⁴⁶ Ayrıca idâre kurumlarından olan vezâret sistemi yeniden düzenleyip vezirlerin sayısını dokuza çıkardı. Bundan başka Hâciblik kurumunun yetkilerini artırdı.⁴⁴⁷

Güçlü bir devletin güçlü bir ekonomi ile olacağını bildiği için hazine'de düzenlemeler yapmıştır. Ayrıca Darphane'de bazı düzenlemeler yapmış, gümüş dinarın yanı sıra altın dinar bastırmıştı. Endülüs'te kendi adına para bastıran ilk emirdir. Kendi dönemine kadar ihmal edilmiş olan donanmaya büyük önem vermiş, yeni tersaneler kurdurmuştu.

⁴⁴³ İbnü'l-Esîr, VII, 61; Nüveyrî, XXII, 50; İbn Haldûn, IV, 129; 'Aselî, II, 61.

⁴⁴⁴ İbn İzârî, II, 123; Nüveyrî, XXII, 41; İbn Haldûn, IV, 127; Nasrullah, s. 82-83; Na'nâî, s. 211.

⁴⁴⁵ Sâlim, s. 100; Fikri, s. 30; Feylâlî, s. 95; Na'nâî, s. 205.

⁴⁴⁶ Magribî, II, 46; İbn İzârî, II, 82; Makkarî, I, 325; Abbâdî, s. 361; Adıgüzel, s. 63; Feylâlî, s. 95; Na'nâî, s. 241; Özdemir, III, 147.

⁴⁴⁷ Magribî, II, 46; İbn İzârî, II, 82; Makkarî, I, 325; Abbâdî, s. 361; Adıgüzel, s. 63; Feylâlî, s. 95; Na'nâî, s. 241.

Dönemindeki gelişme ve ilerlemelere dayanarak tarihçiler, bu dönemi “Eyyâmü’l-Arûs” olarak adlandırmıştı. Bu isimden de anlaşılabilceğine göre Endülüs halkının, Emevî yaşadığı en müreffeh dönemlerden biri kabul etmişlerdi.⁴⁴⁸

Bu konuda Endülüslü tarihçi İbnü’l-Hatîb şunları söylemektedir:

“II. Abdurrahman el-Evsat döneminde, Endülüs Emevî devleti parlak bir devir yaşamıştır. Yönetiminden memnun olan halk, bu dönemden övgüyle söz etmiş ve onu örnek göstermiştir. Şehre su getirilmesi, Bağdat hazinelerden getirilen tarihî eşyaların korunması ve tıraz atölyelerin kurulması onun zamanında olmuştur.”⁴⁴⁹

Endülüs emirlerinin arasında cesurluk, yiğitlik ve atılganlık bakımından en önde gelenlerdendi. Nitekim daha veliahdlığı döneminde kendisine Tuleytula isyanının bastırılması ve Barcelona şehrinin alınması için yapılan askerî harekatta görevlendirilmişti. Emirliği döneminde Asturias ve Galicia ülkelerine yapılan seferlerde İslâm ordusuna bizzat komuta etmişti.⁴⁵⁰

⁴⁴⁸ İbn İzârî, II, 136; İbnü’l-Hatîb, I, 20; Makkarî, I, 325.

⁴⁴⁹ İbnü’l-Hatîb, I, 20; Ayrıca bkz. Makkarî, I, 325;

⁴⁵⁰ İbnü’l-Kûtiyye, s. 83-85; İbnü’l-Esîr, V, 345; İbn İzârî, II, 126-130; Nüveyrî, XXII, 48-50; İbn Haldûn, IV, 126-130; Makkarî, I, 323-325; Na‘nâî, s. 233; Ali, s. 115, Hitti, II, 809-810

İKİNCİ BÖLÜM

II. ABDURRAHMAN DÖNEMİNDE ENDÜLÜS KÜLTÜR VE MEDENİYETİ

1. Endülüs Kültürü

II. Abdurrahman döneminde siyâsî alandaki başarıların yanı sıra ilim ve kültür alanında da ilerleme sağlandı. Bunda Emir II. Abdurrahman'ın ilim aşığı olması ve ilim adamlarını himaye etmesi etkili olmuştur. Bu dönemin en önemli alimleri arasında Abbâs b. Firnâs, Ziryâb Ali b. Nâfi, Yahya b. Hakem el-Gazzâl, Yahya b. Yahya el-Leysî, Abdülmelik b. Habîb, İsâ b. Dinar, Yahya b. Habîb ve Abdülvâhid b. İshâk gösterilebilir.⁴⁵¹ Bu ilim adamlarının arasında şüphesiz ki en önemlisi Ziryâb Ali b. Nâfi'dir. Ziryâb, müzik, kıyafet, sofrâ düzeni, merasim ve diğer alanlarda yaptığı yeniliklerle Endülüs toplumunda dönüşüm gerçekleştirdi. Abbâs b. Firnâs da felsefe, astronomi, kimya ve edebiyat alanında yaptığı çalışmalarla bilim dünyasına bir çok katkıda bulundu. Makkarî'nin aktardığına göre Abbâs b. Firnâs, Endülüs'te mûsikî sanatını ilk icra eden kişidir. Yahyâ b. Hakem el-Gazzâl ise yazdığı muhteşem şiirlerle dönemine damgasını vurmuştu.⁴⁵²

Bu dönemde Endülüs kültür ve medeniyeti o kadar etkili oldu ki, yabancı unsurlar dahi Arap kültür ve medeniyetini benimsemeye başlamışlardı. Bu durum Hristiyanlar arasında hoşnutsuzluğa sebep olmuş, musta'ribûn hareketlerinin başlamasına yol açmıştır.⁴⁵³

1. 1. İlim, Fen ve Edebiyat

1. 1. 1. Astronomi

Entellektüel cazibesinin ötesinde kible ve namaz vakitlerinin tespiti, kara ve deniz yönü tayini, elverişli zaman seçimi, ziraî faaliyetlerin zamanlanması gibi pratik faydaları sebebiyle astronomi, Doğuda olduğu gibi Endülüs'te de rağbet edilen ilim dalı olmuştur.⁴⁵⁴

⁴⁵¹ Nüveyrî, XXIII, 41; İbn Haldûn, I, 127; Makkarî, I, 344; Sâlim, s. 15; Nasrullah, s. 82, 90; Algül, s. 459; İnân, I, 252.

⁴⁵² İbnü'l-Esir, VII, 69; İbn Haldûn, IV, 127; Makkarî, I, 345; Ziya Paşa, s. 151; Feylâlî, s. 48; Ali, s. 151-153.

⁴⁵³ İbnü'l-Kûtiyye, II, 83; Kemal, s. 428; Dozy, I, 260-261; Abbâdî, s. 344-345; Nasrullah, s. 88; Na'nâî, s. 227; Beydûn, s. 88.

Emir II. Abdurrahman el-Evsat döneminin en önemli astronomi alimlerinden biri Abbâs b. Firnâs'tı (ö. 274/887). Meraklı ve araştırmacı bir karaktere sahip olan Abbâs b. Firnâs, uzayı temsil eden bir gök küresi kurdu. Daha sonra Avrupa'da astronominin gelişmesinde tesiri olan *Sindhind* adlı eserin tablolarının çizimlerini yaptı.⁴⁵⁵ Bu haritada, yıldızlar ve bulutların yerleri gösteriliyordu. Makkarî, Mü'min b. Sa'd'ın şöyle dediğini nakleder: “*Ebu'l-Kâsım Abbâs b. Firnâs'ın yaptığı uzay resminin güzelliği insanı hayran bırakır*”.⁴⁵⁶ Abbâs b. Firnâs, *menkâle* veya *mikâte* denilen bir alet icat etmiş, bunu vakit tayininde kullanmıştı.⁴⁵⁷

Ayrıca Yahyâ b. Habîb, Abdullah b. Şimr ve Abdülvâhid b. İshâk ed-Dabbî gibi ilim adamları matematik ve astronomi ilimlerindeki çalışmalarıyla ünlüdürler. Yahyâ b. Habîb su saatini icat etmiştir.⁴⁵⁸

Endülüs'te astronomi alanındaki çalışmalara temel teşkil eden en önemli eser, II. Abdurrahman döneminde Endülüs'e getirildiği bilinen ve Endülüslülerce *SindiHind*⁴⁵⁹ şeklinde isimlendirilen Hint menşeli eserdi.⁴⁶⁰

Kurtuba, Gırnata ve İşbiliyye kütüphaneleri astronomi ve matematik üzerine hazırlanmış büyük bir koleksiyona sahiptir.

1. 1. 2. Kimya

Büyük İslam kimyageri Abbâs b. Firnâs (ö. 274/887), İşbiliyye ve Kurtuba'da yaşamış ve sülfirik nitrik, nitro hidrolik asitlerini keşfetmiş, ayrıca bir çok kimyasal maddeyi de tanımlamıştı. Modern kimyagerler, Ortaçağda Müslümanların sahip olduğu kimya bilgilerinden hala takdirle söz ederler. Abbâs b. Firnâs, evinde bir kimya laboratuvarı oluşturmuş ve burada deneyler yapmıştır. Bununla birlikte evinde ateş yakması ve evinden kan renginde sular akması onun zındıklıkla suçlanmasına sebep olmuştur.⁴⁶¹

⁴⁵⁴ Hitti, III, 384, 570.

⁴⁵⁵ Mağribî, I, 333; Makkarî, III, 374-375; Kasım Kırbıyık, “Abbas b. Firnas”, *DİA*, I, 24.

⁴⁵⁶ Makkarî, IV, 118.

⁴⁵⁷ İnân, I, 252; Nasrullah, s. 82.

⁴⁵⁸ İnân, I, 280; Ali, s. 148.

⁴⁵⁹ Bu eser, 154/770 yılında Brahmagupta tarafında yazılmış, Abbâsî halifesi Mansur'un emriyle İbrâhim b. Habîb el-Fezârî tarafından Arapça'ya tercüme edilmiştir. Daha sonra Emir Abdurrahman b. Hakem, bu kitabı Endülüs'e getirmesi için Abbâs b. Nasih'i görevlendirdi.

⁴⁶⁰ Mağribî, II, 45; Abdülvahid Zunnûn Taha, *Dirâsât fî hadârati'l-Endelüs ve târihiha*, Trablus 2004, s. 47; Na'nâî, s. 247; Adıgüzel, s. 98.

⁴⁶¹ İbn Hayyân, s. 197; İnân, I, 252-253; Abbâdî, s. 362; Nasrullah, s. 92.

Dönemin Müslüman kimyagerlerinin damıtım, süblümasyon, yüksek sıcaklıkta kurutma (kalsinasyon) ve toz haline getirme gibi kimyasal işlemleri çok iyi bildikleri ve tatbik ettikleri bilinmektedir.⁴⁶²

1. 1. 3. Botanik ve Zooloji

Botanik ve Zooloji, çok erken tarihlerden Endülüs'te itibaren ilgi duyulan, üzerinde çalışmalar yapılan ve eser kaleme alınan iki alan olmuştur. Öncelikle ana vatana olan hasretin de tesiriyle, daha I. Abdurrahman döneminde, Doğu'dan başta hurma olmak üzere bir çok bitki türü getirtilerek, Kurtuba'da inşa edilen Rusâfe kasrının bahçesine dikilmiş ve yetiştirilmiştir.

II. Abdurrahman, bitki ve hayvan örnekleri toplamaları için, Doğu'nun muhtelif bölgelerine araştırmacılar göndermiştir. Bu uygulamayı ondan sonraki diğer emirler ve halifeler de devam ettirdi. Bu çalışmalar sayesinde Endülüs'te çok zengin botanik ve zooloji bahçeleri oluşturuldu.⁴⁶³

1.1.4. Müzik

Mûsiki, Doğu'da olduğu gibi Endülüs'te de din bilginleri tarafından meşruluğu tartışma konusu yapılmış olmakla birlikte günlük hayatın ayrılmaz bir parçası olarak varlığını korumuştur. Hükümdarların saraylarında tertib edilen eğlence meclisleri, düğünler, sünnet merasimleri ve diğer eğlence türleri hep müzik ile iç içe olmuştur.⁴⁶⁴

Emir II. Abdurrahman'ın eşi Tarûb, Hicaz ve Şam ekolünün Endülüs'e taşınması için çok gayret sarfetmişti. Endülüs Emevîlerinde Kaysî ve Yemenî Arapları bu alanda önemli çalışmalarda bulunmuşlardı. Fakat bu alanda asıl atılım Ziryâb Ali b. Nâfi sayesinde gerçekleştirilmiştir.⁴⁶⁵ Diğer Endülüs emirleri gibi II. Abdurrahman da sanata ve ilme düşküncüydü. Maiyetinde bir çok alim ve sanatkar bulunmaktaydı. Bunların arasında en önemlisi Ziryâb Ali b. Nafi idi. Ziryâb Ali b. Nafi, Hârûn er-Reşid'in sarayında ünlü sanatçı ve mûsikişinas İshâk el-Mevsîlî'nin öğrencilerindendi.⁴⁶⁶ Ancak bir süre sonra Ziryâb Ali b. Nafi

⁴⁶² Mağribî, I, 333; Mûnis, s. 14-15; Kırbıyık, I, 24.

⁴⁶³ İbn Hayyân, s. 229; Özdemir, II, 76; Öz, s. 285.

⁴⁶⁴ Özdemir, III, 116.

⁴⁶⁵ İbn Haldûn, IV, 428; Kemal Seyyid Ebû Mustafa, *Tarihu medineti Belensiyeti'l-Endelüsiyye*, Târihu'l-İskenderiyye li'l-küttâb, İskenderiyye, 1984, s. 212-213; Abdurrahman el-Haccî, *Târihu'l-mûsikıyyi'l-Endelüs*, Dârü'l-irşâd, Beyrut 1969, s. 29-30.

⁴⁶⁶ İbnü'l-Kûtiyye, II, 83-85; Makkarî, IV, 118; İbn Abdürabbih, VII, 30; Ali, s. 149; Nasrullah, s.90-91; Dozy, I, 263; Beydûn, s. 252

beste ve ahenk konusunda üstadı İshâk'ı geçerek Halife Hârûn er-Reşid'in beğenisi ve rağbetini kazanmış ve bu durum İshâk el-Mevsîlî'nin sinirlenmesine ve kıskançlığına sebep olmuştu.⁴⁶⁷

Endülüs Emevi devletindeki refah ve güven ortamı ile yöneticilerinin sanatkar ve bilginlere ilgisinden haberdar olan Ziryâb Ali b. Nâfi, Emir I. Hakem'e mektup yazarak Endülüs'e gelmek ve sanatını orada icra edebilmek için izin istedi.⁴⁶⁸ Hakem b. Hişâm, Ebu'l-Hasan Ali b. Nafi'nin mektubuna olumlu cevap vererek onu Endülüs'e davet etti. Endülüs'e doğru hareket eden Ziryâb Ali b. Nafi Cezîretülhadrâ'ya geldiğinde Emir I. Hakem'in öldüğü haberini aldı. Ziryâb'ın Cezîretülhadrâ'da olduğunu öğrenen Emir II. Abdurrahman derhal saray sanatçısı ve mugannî Yahudi asıllı Mansur el-Mehdi'yi göndererek onu Kurtuba'ya davet etti.⁴⁶⁹ Ziryâb, Endülüs'e geldikten sonra Emir II. Abdurrahman'la ilk görüşmesinde Emir, Ziryâb'tan bir şeyler çalıp okumasını istedi. Biraz ud çalan ve birkaç şarkı okuyan Ziryâb Emir Abdurrahman'ı öylesine etkilemişti ki, Emir bir daha başka hiçbir şarkıcıyı dinlemeyeceğine yemin etti.⁴⁷⁰

Ziryâb Ali b. Nâfi, yalnızca İran kökenli doğu müziğini Endülüs'e getirmekle kalmamış, başka bir çok tekniği de Endülüs'e taşıyarak burada yeni bir çığır açmıştı. Böylece Endülüs'te temsil edilen müzik, teori ve icrasıyla İran-Arap müziği niteliği taşımaktaydı. Ziryâb Ali b. Nâfi, Emir Abdurrahman'ı sanatıyla öyle bir etkiledi ki kısa sürede Emir'in yakınlarından olmayı başardı. II. Abdurrahman onu hususî toplantılara davet ediyor, onunla şiir, edebiyat, sanat, tarih ve çeşitli ilimler konusunda sohbet ediyordu.⁴⁷¹ Hatta sarayında ona özel bir yer tahsis eden Emir Abdurrahman, zaman zaman onu çağırıp şarkılarını dinlerdi.⁴⁷²

II. Abdurrahman, etrafındaki âlim ve sanatkarlara bol bol ihsanlarda bulunurdu. Nitekim bazı kaynaklardan Ziryâb'ın, aylık 200 altın dinar, bayramlarda 1000 altın dinar, çocukları Abdurrahman, Cafer, Ubeydullah ve Yahya'ya her ay yirmişer dinar, Mührican ve Nevruz bayramlarında beş yüzer dinar, ayrıca üçte ikisi arpa, üçte biri de buğday olmak üzere üç yüz ölçek hububât aldığını, kendisine 40.000 dinar değerinde bir köyün, ev ve bahçeleriyle

⁴⁶⁷ İbn Haldûn, IV, 357; Makkarî, IV, 118; Abbâdî, s. 362-363; Nasrullah, s. 90-91; Na'nâî, s. 230; Beydûn, s. 253; Hitti, III, 811.

⁴⁶⁸ Makkarî, IV, 118-119; Beydûn, s. 253; Ali, s. 149; Dozy, I, 264.

⁴⁶⁹ İbnü'l-Kûtiyye, II, 98; İbn Haldûn, IV, 357; Makkarî, IV, 118-119; Hitti, III, 811; Ali, s. 150; Dozy, I, 264.

⁴⁷⁰ İbn Dâhiyye, s. 147-148; Ali, s. 149-150; Dozy, I, 264-265.

⁴⁷¹ Ali, s. 150; Dozy, I, 265.

⁴⁷² Makkarî, II, 254-255; İbn Dâhiyye, s. 147-148; Hitti, III, 952.

birlikte hediye edildiğini öğreniyoruz.⁴⁷³ Başka bir rivayette ise her ay 1000 dinar atıyye verildiği aktarılmaktadır.⁴⁷⁴

Ziryâb, 206/822 yılında Kurtuba'ya geldikten sonra müzik sahasında köklü değişiklikler gerçekleştirdi. Kurtuba'da Endülüs müziğinin konservatuarı sayılabilecek bir okul açmıştı. Bunu İşbiliyye, Tuleytula, Valencia ve Gırnata'da açılan diğer okullar takip etmiştir.⁴⁷⁵

Ziryâb Ali b. Nâfi, 10.000'den fazla söz ve beste biliyordu. Kendisi de farklı müzik makamları icat etti. Ses ve notalarda farklı çekimler kullanarak yeni besteler yaptı.⁴⁷⁶

Ziryâb, ud'da da yeniliklerde bulundu. Aslında 4 tel olan ud'u 5 tel'e çıkardı. Ortadaki teli, Dumû'l-Ahmer olarak adlandırdı. Altına iki tane, üstüne üç tane tel yerleştirdi. Bunlardan birini sarı renge boyadı. Buna Zîr denildi. Müsennâ olarak adlandırılan teli ise kırmızıya boyadı. Elbem olarak adlandırılan 4. tel ise siyaha boyadı. Atıl durumda olan teli ise beyaza boyadı. Bu sayede daha latif ve tam bir ses elde etti. Ud için nesir kudumundan mızrap icat etti.⁴⁷⁷ Mızrap için ince tahta kullanmak yerine yumuşak kartal tüyü kullanmayı tercih etti.⁴⁷⁸ Ayrıca döneminde büyük bir şarkı mecmuası hazırladı.⁴⁷⁹ Öğrencileriyle müzik toplulukları oluşturup Emir II. Abdurrahman'ın huzurunda müziklerini icra etti.⁴⁸⁰

Ziryab, müzik icrasında ise önce bir taksim yapma, ardından basit şarkı ve makamlar söyleme ve en sonunda da hareketli parçalar icra etme prensibini getirmiştir.⁴⁸¹ Ayrıca müzik dersi almak isteyen öğrenciyi, önce ses deneyinden geçirirdi. Sesinde istediği özellikleri bulursa, onun iyi bir müzisyen olacağına hükmederek, öğrenci olarak kabul eder, aksi halde onu bırakırdı.⁴⁸²

Ziryâb'ın, 243/857 yılında ölümüne kadar yaptığı çalışmalarla Doğu'daki mûsikî birikiminin Endülüs'e taşınmasına büyük katkısı oldu. Onun Endülüs'e gelişinin tek somut

⁴⁷³ İbnü'l-Kûtiyye, II, 68; İbn Abdürabbih, VI, 34; İbn İzârî, III, 125; Makkarî, II, 87; Ali, s. 150; Na'nâî, s. 246-247; Hitti, III, 812.

⁴⁷⁴ İbn İzârî, III, 125; İbn Abdürabbih, VI, 34; Na'nâî, s. 246-247; Hitti, III, 812.

⁴⁷⁵ Makkarî, II, 254; Heykel, s. 121; Ali, s. 150; Dozy, s. 263; Hitti, III, 951.

⁴⁷⁶ İbnü'l-Kûtiyye, II, 86; İbnü'l-Esir, VII, 69; İbn Haldûn, IV, 127; Makkarî, II, 87; İbn Dahiyye, s. 147-148; Hitti, III, 812.

⁴⁷⁷ İbnü'l-Kûtiyye, II, 89; İbn Abdürabbih, VII, 30; İbn İzârî, I, 125; Ali, s. 151; Mûnis, s. 52-53; Nasrullah, s. 90; Na'nâî, s. 246; Beydûn, s. 252.

⁴⁷⁸ İbn İzârî, 126; Makkarî, II, 254; Mûnis, s. 52-53; Na'nâî, s. 246.

⁴⁷⁹ İbn Dahiyye, s. 148.

⁴⁸⁰ İbnü'l-Kûtiyye, II, 68; Makkarî, II, 87; Mûnis, s. 53-54.

⁴⁸¹ İbn Dahiyye, s. 148; Ali, s. 151; Dozy, II, 75.

⁴⁸² İbn İzârî, II, 126; İbn Dahiyye, s. 147; Na'nâî, s. 247.

göstergesi Abbâsî sarayındaki mûsikî meclislerinin benzerlerinin Endülüs sarayında devam ettirilmesi değildi. Bundan başka Endülüs'te sadece mûsikî öğretimi veren bir okul kurmuştu. Endülüslülerin büyük ilgi gösterdikleri bu okul, özgün bir mûsikî anlayışının oluşturulduğu ilk yer olarak görülebilir. Çünkü Ziryâb bu okulda, Endülüs'e taşınmış İslâm coğrafyasının çeşitli şehirlerine ait usûlleri taklit etmemiş, yeni müzik usûlleri kullanmıştı.⁴⁸³

Ziryâb Ali b. Nâfi'nin kurmuş olduğu müzik okulu, öğrencileri ve çocukları aracılığıyla devam ettirildi. Özellikle cariyeleri Musâbih ve Mevlâhe, şair Amr b. Abdürabbih bu konuda çok gayret sarfettiler.

Bu dönemde mûsikî öğrenimi veren bir okul inşa edilmesini Ziryâb'ın Endülüs'e gelişinin bir sonucu olarak görmek yerinde olacaktır. Bu okulun tesisi, Endülüs'e taşınan Doğu mûsikî birikiminin kalıcı olması ve geliştirilmesini sağlaması bakımından oldukça önemlidir. Ziryâb'ın bu alanda yaptığı çalışmalarla müzik kültürüne ait önemli ürünler verilmeye başlandı. Hatta Ziryâb'ın şarkılarının toplandığı kitaplar oluşturulmaya başlandı.⁴⁸⁴ İşbîliye'de Ahmed b. Küleyb en-Nahvî ve Eslem b. Ahmed b. Said bu kitaba sahip olan kişilerdendi.⁴⁸⁵

Ziyab'ın müzik okulu, Yahya b. Yahya el-Leysî ve diğer fakihlerin şarkıcıları ve şarkı söylemeyi hoş görmemeleri, eleştirmeleri ve engellemeye çalışmalarına rağmen Emir II. Abdurrahman'ın destek ve teşvikiyle çalışmalarına devam etti.

Endülüs'te Ziryâb dışında bir çok müzisyen de mevcuttu. Bunlar arasında şair, astronom ve kimyager Abbâs b. Firnâs, Şair Abdülvehhâb b. Hüseyin ve Ebu Ca'fer el-Vaksî isimleri zikredilebilir.

Abbas b. Firnâs, döneminin en önemli âlimlerindendi. Hatta kendisine “Endülüs Filozofu” ünvanı verilmişti.⁴⁸⁶ Makkarî'nin ifade ettiğine göre Abbâs b. Firnâs mûsikî sanatının Endülüs'te yaygınlaşmasını sağlayan kimsedir. Bu, Abbâs b. Firnâs'ın bir çok alanda söz sahibi olduğu gibi müzik sahasında da söz sahibi olduğunu ortaya koymaktadır.⁴⁸⁷

Ziryâb, Abbâs b. Firnâs'ın şiirlerinden birinin iki beytini besteleyerek okumuştur ki, bu beyitler şunlardır:

⁴⁸³ Makkarî, II, 87-88; Hitti, III, 812; Heykel, s. 121; Şek'a, s. 87; Beydûn, s. 253.

⁴⁸⁴ Humeydî, s. 226-227; Şek'a, s. 87-88; Adıgüzel, s. 76.

⁴⁸⁵ Humeydî, s. 226-227; Şek'a, s. 87-88; Adıgüzel, s. 76.

⁴⁸⁶ İbn Dahîyye, s. 148; Ali, s. 151; Mûnis, s. 54.

⁴⁸⁷ İbn İzârî, II, 127; Makkarî, II, 345; Mûnis, s. 54.

“Göçüp gidenler bana ağır gelmese bile, etrafıma konmasına alıştığım güvercinlerin ötüşü çok ağır gelir.

Onlar öttüler ve sevdalı kimseyi acımasız ağıtçıların ağılattığı gibi ağılattılar”⁴⁸⁸

Tuleytula valilerinden Ebû Ca’fer el-Vaksî de müzik alanında çalışmalarda bulunmuştur. Kendisi mızrab olmadan çalınabilecek bir ud icat etmiştir. Önemli şairlerden olan Abdülvehhâb b. Hüseyin b. Ca’fer de sık sık evinde mûsikî cemiyetleri düzenleyip dostlarıyla bir araya gelirdi.⁴⁸⁹

1. 1. 5. Tıp ve Eczacılık

Müslümanlar, Endülüs’e yerleştiklerinde tıp alanında ciddi bir bilgi birikimine sahip değillerdi. II/VIII. ve III/IX. Yüzyılın ilk yarısı boyunca, bu alanda daha ziyade gayri müslimler söz sahibi oldular. Mesela Emir II. Abdurrahman döneminde hekimlik yapmış olan Cevâd en-Nasrânî ve Hâlid b. Yezîd en-Nasrânî, isimlerinden de anlaşıldığı üzere hristiyanlardı. Yalnız öyle anlaşıyor ki, gayri Müslim hekimler, tıbbın iki otorite ismi olarak kabul edilen Hipokrat ve Galen’i bile bilmiyorlardı. Dolayısıyla tıbbî bilgileri çok köklü değildi. Bu sebeple onların Endülüs Tıbbına katkıları son derece sınırlıydı.⁴⁹⁰

Endülüslü müslümanların kimya ve diğer tabiat ilimleriyle ilgilenmeleri tıp ilminin gelişmesine katkı sağladı. Bu bilgiler ışığında tahlil etme ve fizyolojide önemli çalışmalar yaptılar. Elde ettikleri bu bilgilerle Doğulu ve Batılı meslektaşlarını geride bıraktılar.⁴⁹¹

Endülüslü alimler fizyoloji alanında inceleme yapmak için Afrika’dan maymun iskeletleri getirttiler. Bundan başka ameliyatta kullanılan aletleri gösteren ve açıklayan eserler yazdılar. Hiç şüphesiz bu gibi çalışmalar modern tıp ilminin çok şey borçlu olduğu büyük yeniliklerdi.⁴⁹²

Yine de Endülüs tıbbını besleyen aslı kaynak, diğer alanlarda olduğu gibi, yine Doğuydu. Doğu’da, bu alanda II/VIII. ve özellikle de III/IX. yüzyılda önemli adımlar atıldı. Tercüme faaliyetleri neticesinde artık Hipokrat, Galen ve Dioscorides’in eserleri ve görüşleri biliniyordu. Aynı dönemde Yuhanna b. Mâseveyh, Huneyn b. İshâk gibi büyük alimler

⁴⁸⁸ Makkarî, IV, 118-119.

⁴⁸⁹ Mûnis, s. 53.

⁴⁹⁰ Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları-II(İlim ve Kültür Tarihi)*, TDV, Ankara 1997, s. 65; İmâmuddin, s. 19.

⁴⁹¹ Özdemir, II, s. 53; Öz, s. 284.

⁴⁹² Özdemir, II, 66-67; Öz, s. 284.

yetişmişti. Endölüslü hekimler, öncelikle Doğu'daki gelişmeleri takip ettiler. Buna kendi tecrübe ve buluşlarını ilave ettiler. İşte Endölüs tıbbının gelişimi esas itibariyle bu şekilde oldu.⁴⁹³

Endölüs'te III/IX. yüzyılda isimlerini duyurmuş Hamdeyn b. Ebân, Ahmed b. İyâs, Abdülmelik b. Habîb ve el-Harranî gibi Müslüman hekimlerin varlığı bilinmekle beraber, bu alandaki asıl ciddi adımlar, IV/X. Yüzyılda atılmıştır.⁴⁹⁴

I. Hakem'in son dönemi ve II. Abdurrahman'ın ilk dönemlerinde saray doktorluğu yapmış olan ve aslen Harranlı olan Ahmed ve Ömer isimli iki kardeş, Bağdat'ta Sabit b. Kurrâ'nın öğrencisi oldular. Burada ayrıca tıp tahsili gördüler. Daha sonra Endölüs'e gittiler. I. Hakem'in son dönemi ve Emir II. Abdurrahman'ın ilk dönemlerinde saray doktorluğu yaptılar. Bu kardeşlerden Ahmed, aynı zamanda fakirlerin barındığı ve tedavi edildiğı bir dispanserin sorumlusuydu. Bu iki kardeşten başka Muhammed b. Abdûn ilim tahsili için Doğu'ya gitti. Bir süre Kahire ve Basra'da kaldı. Hatta Kahire'de kaldığı sırada bir hastahanenin yöneticiliğini üstlendi. Daha sonra Endölüs'e döndü ve saray doktoru oldu. Ayrıca kırıklar hakkında bir eser kaleme aldı.⁴⁹⁵

Dönemin önemli hekimlerinden biri de Abdurrahman b. Şüheyd'dir. Abdurrahman b. Şüheyd; Aristo, Galen ve diğer Yunan filozoflarının görüşlerinden haberdar olması yanında, kendine has tedavi metotlarıyla şöhret yapmış bir hekimdi. Ayrıca eczacılık alanında da söz sahibi bir alimdi. O, bazı hastalıkların tedavisinde perhizi dener, bu yetersiz kalırsa tek hammaddeden elde edilen basit ilaçları, ileri derecedeki vak'alarda ise birden fazla hammadde elde edilen mürekkep ilaçları kullanırdı.⁴⁹⁶

⁴⁹³ Özdemir, II, 67; Öz, s. 284.

⁴⁹⁴ Özdemir, II, 67; Öz, s. 284; Hakkı Dursun Yıldız, "Abbasîler", *DİA*, I, 36.

⁴⁹⁵ Özdemir, II, 68.

⁴⁹⁶ Özdemir, II, 68.

1. 1. 6. Kitaplar

İlim ve edebiyatın gelişmesiyle, kitaplara karşı talep ve arzu da arttı. Pamuk ve ketenden yapılan kağıdın yaygınlaşması ve bunun papirüs ve parşömenden ucuz olması, edebî faaliyetleri büyük ölçüde hızlandırdı.⁴⁹⁷

Yunan ve Roma kültürünün temel unsurlarından olan tiyatroların bulunmaması, Müslümanlar için kitapları en önemli bilgi edinme kaynağı haline getirmişti. Eğitim görmüş insanların sayısının artmasıyla birlikte, yavaş yavaş yeni kitapların da sayısı artıyordu.⁴⁹⁸ Arap diline ve geleneklerine alaka duyan Musta'ribler, Arapça kitapları kendi dilleri olan İspanyolca'ya ve kendi kitaplarını da Arapça'ya çevirdiler. Yalnızca Yunanca ve Latince'den önemli kitapları çevirmekle kalmadılar; Farsça, İbranice ve Yunanca'daki kaynak eserlerden orijinal eserler meydana getirmek için faydalandılar.

Ayrıca bazı kaynaklarda adı “Juantlipalens” olarak geçen Said Matran, Muahedûn'un (Hristiyan İspanyollar) Hristiyanlığı kolayca öğrenebilmelerini sağlamak için Kitab-ı Mukaddes'e Arapça bir şerh yazdı. Hatta daha sonraki zamanlarda tüm kilise teamülleri Arapça olarak düzenlenmeye başlamıştı.⁴⁹⁹

Endülüs Emevîlerinde emirler, kitap koleksiyonuna büyük önem verdiler. Özellikle II. Abdurrahman, emirliği döneminde İskenderiyye, Dımaşk ve Bağdat'a gönderdiği araştırmacıları vasıtasıyla değerli kitapları Endülüs'e getirtti. Getirilen bu kitaplar arasında en değerli olanı, Abbâs b. Nâsîh'in Bağdat'tan getirdiği *SindiHind* adlı eserdir. Daha sonraki dönemlerde de bu uygulama devam etti ve böylece toplanan kitapların sayısı 400.000 cilde ulaştı.⁵⁰⁰

Kitap koleksiyonu yapmak, yalnızca idareci sınıfın değil, herkesin tutkusu olmuştu. Makkarî, kütüphanesindeki boşluğu süsleyecek olan bir kitap için, yüzlerce dinar vermeye hazır olan bir adamdan bahseder. Endülüs'te Doğu'da olduğu gibi kitap toplama tutkusu her sınıf için yaygın bir alışkanlıktı. Kadınlar ve köleler bile bu merakın dışında kalmıyordu.⁵⁰¹

⁴⁹⁷ Hitti, III, 564.

⁴⁹⁸ İmâmuddin, s.140-141; Faruk Bal, *Endülüs Emevî Devleti Sosyo-Ekonomik Yapı*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2008, s. 69.

⁴⁹⁹ Ziya Paşa, s.133; Âl-i Ali, s. 133; İmâmuddin, s. 40-41; Dozy, I, 688.

⁵⁰⁰ Makkarî, I, 263; Bal, s. 80; Adıgüzel, s. 98.

⁵⁰¹ Makkarî, I, 262-263; Hitti, III, 531; Bal, s.80.

Toplunun üst tabakasına mensup Âişe isimli bir kadının önemli bir kitap koleksiyonu vardı. Fakat böyle koleksiyonlara sahip olamayan halktan bazı kadınlar, vakitlerini Kur'an-ı Kerim'i istinsah etmeye ayırırlardı.⁵⁰² Başka bir rivayette ise; Kurtuba'nın doğu mahalelerinde yüz yetmiş kadın Kur'an-ı Kerim'i Kûfî yazısıyla istinsah ediyorlardı.⁵⁰³ Hatta bazı kadınların hayatlarını kitap toplamaya adadıkları ve evlenmedikleri rivayet edilmektedir. Endülüslü Fâtıma isimli bir kadın nadir el yazması eserleri bulabilmek için Kahire, Dimaşk ve Bağdat'taki kitapçıları, teker teker gezmişti.⁵⁰⁴

Alimler, öğrenciler, mâhir müstensihler ve kitap satıcıları Batı'nın kültür merkezi haline gelen Kurtuba'da toplanırlardı. Caddelerin her iki tarafında kitapçı dükkanları sıralanmıştı. Kurtuba pazarı, kitap satışından dolayı öylesine meşhur olmuştu ki, Endülüs'ün her yerinden satıcı ve alıcılar buraya akın ederlerdi.⁵⁰⁵

Rivayetlerden, bir âlim öldüğünde kitaplarının satılmak üzere Kurtuba'ya, bir müzisyen öldüğünde ise enstrümanlarının satılmak üzere İşbiliyye'ye getirildiğini öğreniyoruz.⁵⁰⁶ Arap dili üzerinde araştırma yapan müsteşrik Ribeira'ya göre; her yıl Kurtuba'da 7.000 civarında kitap zarif bir şekilde ciltleniyordu.⁵⁰⁷

Endülüs'teki en önemli kütüphanelerden biri şüphesiz saray kütüphanesidir. Özellikle II. Abdurrahman zengin bir kütüphane oluşturmak için çok gayret etmiştir. II. Abdurrahman'ın oluşturduğu bu kütüphaneyi III. Abdurrahman en-Nâsır daha da zenginleştirdi. III. Abdurrahman'dan sonra oğulları Muhammed ve Hakem ayrı ayrı kütüphaneler meydana getirdiler. II. Hakem tahta geçtiğinde, halife ve hanedan üyelerine ait üç kütüphaneyi birleştirerek 600.000 ciltlik dev bir kütüphane kurmuştu.⁵⁰⁸

Kurtuba ve diğer şehirlerde çok beğenilen özel kütüphaneler de vardı. Kurtuba'da bulunan İbn Futays'ın kütüphanesinin değeri saray kütüphanesiyle yarışıyordu. Bu kütüphane, VI/XII. yüzyıl başlarında açık artırma ile 40.000 dinara satılmıştı. Eyalet merkezlerinde çalışan kütüphaneciler, muteber ailelere mensup kişilerden seçilirdi. Saray kütüphanesinin

⁵⁰² Merraküşî, I, 270; Hitti, III, 563.

⁵⁰³ Merraküşî, I, 270; Makkarî, I, 302, 463.

⁵⁰⁴ Makkarî, I, 302.

⁵⁰⁵ Makkarî, I, 302.

⁵⁰⁶ Makkarî, I, 302.

⁵⁰⁷ Hitti, II, 563 (Ribeira, Disertaciones y Opusculos, I, s. 203 den naklen).

⁵⁰⁸ İnân, I, 484; İmâmuddin, s. 143-144.

müdürü ise, genellikle saray mensuplarından görevlendirildi.⁵⁰⁹ Ayrıca bu kütüphanelerde kitap ciltçileri, sanatkarları, tezhibçileri görevlendirilirdi.

Verilen bu bilgilerden Endülüs Müslümanlarının sadece zengin kütüphaneler oluşturmakla kalmadılar, aynı zamanda orijinal eserler de te'lif etmişlerdi.

1. 1. 7. Edebiyat

1. 1. 7. 1. Filoloji

Endülüs toplumu, çok dinli ve çok ırklı bir yapıya sahipti. Aynı zamanda çok dilliydi.⁵¹⁰ İslâm fethinin ardından sayıları milyonlarla ifade edilen Hristiyan yerli halkın büyük bir bölümü yazı ve konuşma dili olarak değişik lehçeleriyle birlikte Latince, ülkedeki Yahudi cemaati Latince ile birlikte kendi ana dilleri olan İbranice, Berberîler ve çok küçük bir azınlık durumunda olan Araplar da kendi dillerini konuşuyorlardı.⁵¹¹ Ancak gerek doğudan gelen yeni göçler gerekse yerli kadınlarla yapılan evlilikler sonucu Arapça konuşanların sayısında zamanla büyük bir artış meydana gelmiştir. Müvelledler Arapça'dan başka ana dilleri olan Latince'yi de öğrenmiş ve günlük hayatlarında her iki dili birlikte kullanmıştır. Resmî dilin Arapça olması ve eğitimin bu dille yapılması Berberîleri ve müvelledleri Arapça öğrenmeye yöneltti. II. Abdurrahman döneminden itibaren Arapça, ağırlıklı olarak şehirlerde, toplumun diğer kesimleri tarafından da yaygın bir biçimde kullanılır hale geldi.⁵¹²

Bunun yanında, müslümanlar, her kademedeki eğitim faaliyetlerini Arapça ile yürütüyorlardı. Binaenaleyh, gerek Berberîlerin gerekse yerli halktan Müslüman olanların (Müvelledler), İslam dinini öğrenebilmeleri, ayrıca öteki ilmî faaliyetlere katılabilmeleri, ancak Arapça bilmeleri ile mümkündü. Nitekim, ilk öğretimin yapıldığı küttâblarda, bu durum dikkate alınarak, Kur'anla birlikte Arap dilinin de öğretilmesi yoluna gidilmişti. Bu uygulama ile, Endülüs'te Arap asıllı olmayan Müslüman nesillerin Arapça'yı öğrenerek yetişmeleri sağlanmış oldu. Bundan başka, Müslüman fatihlerin, fetih sonrasında çok sayıda yerli kadınla evlenmeleri de, tabii olarak bu kadınların Arapça ile daha yakından tanışmalarına imkan hazırladı.

⁵⁰⁹ İnân, I, 484-485; İmâmuddin, s. 144.

⁵¹⁰ Mûnîs, s. 123; Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları-III (Medeniyet Tarihi)*, TDV, Ankara 2007, s. 77; Yıldırım, *Endülüs'te Arab dili çalışmaları*, Yüksek Lisans Tezi, YÜSBE, Van 2007, s. 8.

⁵¹¹ Mûnîs, s. 112; Abbâs, s. 123; Yıldırım, s. 8.

⁵¹² Mûnîs, s. 112-113; Özdemir, III, 78; Yıldırım, s. 9.

Diğer taraftan, Müslümanlarca Endülüs'e taşınan kültürün, yerli kültür karşısında çok bariz bir üstünlüğü vardı. Bu üstünlük, çok geçmeden gayr-i müslim halk arasında önce derin bir hayranlığın uyanmasına, daha sonra da bu kültürün yazılı kaynaklarına ulaşabilme arzusunun doğmasına neden oldu. Bu arzunun gerçekleşebilmesi, hiç şüphesiz, Arapça öğrenmekle mümkün olabilirdi ki, doğrusu, uygulamada görülen bundan başkası değildi.⁵¹³ Nitekim, III/IX. yüzyılda yaşamış olan Kurtubalı Hristiyan yazar Alvaro, bu gelişmeye ışık tutucu mahiyette çok önemli bilgiler vermekte ve bu bağlamda Hristiyan gençlerin Arapça'yı ve Arap edebiyatını öğrenebilmek için büyük bir gayret gösterdiklerini hayıflanarak dile getirmektedir. Kendi dilleri olan Latince ile doğru düzgün mektup bile yazamazken, Arapça şiir ve felsefî eserleri rahatça okuyup anlayabildiklerinden yakınmaktadır.⁵¹⁴ Arapçanın yaygınlaşmasında, buraya kadar söylenenlere ilave olarak, Müslümanlarla gayri Müslimler arasındaki komşuluk, iş ve ticaret ilişkilerinin de muayyen ölçüde etkili olduğu hususunu ifade etmek gerekir.

Yukarıda sunulan malumat, Arapça'nın Endülüs toplumunda yaygınlık kazandığı ve müşterek kültür dili haline geldiği noktasında odaklanmaktadır. Ancak, bu malumattan toplumun çok dillilik özelliğinin tamamen ortadan kalktığı neticesini çıkarmamak lazımdır. Bilakis, Arapça'nın hakimiyetine rağmen toplum bu özelliğini bir dereceye kadar muhafaza etti. Dahası yerli halk nasıl Arapça'yı öğrenir ve kullanır hale geldiyse benzeri şekilde Arap ve Berberî Müslümanlar da yerli halkın dili olan Latinceyi, zamanla anlayıp konuşur hale geldi; o derecede ki, bir Arap kabilesinin bu dili iyi konuşamaması, yadırganmaktaydı.⁵¹⁵ İbn Hazm V/XI. yüzyılda, Kurtuba'nın kuzeyinde yaşayan Benî Belî kabilesinden söz ederken, bu kabilenin halkının Latince'yi konuşamamalarından hayretle bahsetmektedir.⁵¹⁶

Arapça'nın yayılışına paralel olarak, bu dille ilgili çalışmalar da önemli gelişmeler kaydetti. Dil ve gramer eğitimi ile uğraşanların çoğu kârî olduğu için bunların eserleri de genellikle kıraat üzerineydi. Bunların başında yer alan Endülüs'ün ilk nahivcilerinden Ebû Mûsâ el-Havvârî hakkında Zübeydî şöyle demektedir "Fıkıh âlimi olup Endülüs'te Arabî bilimlerle fikhî bir araya getiren ilk kişi odur. Abdurrahman ed-Dâhil emirliğinin ilk yıllarında Doğu'ya giderek aralarında Mâlik b. Enes'in de bulunduğu fakihler ve Ebû Zeyd ve el-

⁵¹³ İbn Hayyân, s. 196; Ziya Paşa, s. 133; Nasrullah, s. 88; Lagzeyevî, s. 75-76; Münâ, s. 202; Abbâdî, s. 355-356; Özdemir, III, 78-79; Ali, s. 133; Dozy, I, 688.

⁵¹⁴ İbn Hayyân, s. 196; Abbâdî, s. 355; Na'nâî, s. 226-227; Dozy, I, 260-261; Yıldırım, s. 9; Özdemir, III, 79; Ali, s. 133.

⁵¹⁵ İbn Hayyân, s. 196; Özdemir, III, 79.

⁵¹⁶ İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed, *Cemheretü ensâbi'l- 'Arab*, Dârü'l-ma'ârif, Kahire 1982.

Asmâ'î'nin bulunduğu dil bilginleri ile görüşerek onlardan istifade etmiş ve bir müddet çölde bedevilerle oturmuştu. Kıraat ve tefsir konularında bir kitabı vardır.”⁵¹⁷

Endülüslü gramerciler ilk zamanlarda Doğu'daki kitaplardan faydalandı. Cûdî b. Osman, Gazi b. Kays, Abdülmelik b. Habîb, Kâsım b. Sâbit ve Kâsım b. Asbağ telif ettikleri eserlerde hem metot hem de muhteva bakımından Doğu'da yazılan gramer kitaplarını örnek aldılar. Kurtubalı Gazi b. Kays (ö. 204 / 820) Doğu'ya giderek Mâlik b. Enes'in *el-Muvatta'* adlı eserini Endülüs'e getiren ilk kişi olmuştur.⁵¹⁸ Endülüs'te gerçek anlamda ilk gramerçi, Doğu'ya gidip el-Kisâ'î ve el-Ferrâ'nın öğrencisi olan ve el-Kisâ'î'nin kitabını ilk olarak Endülüs'e getiren Cûdî b. Osman'dır (ö. 203 / M. 819). Endülüs'te gramer konusunda ilk eser yazan kişi, yine kendisidir.⁵¹⁹

Daha sonra gelen nesiller ise özellikle IV/X. yüzyıldan itibaren bir yandan Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*, Asmâ'î'nin *el-Emsâl*, İbn Kuteybe'nin *Edebü'l-Kâtib*, Müberred'in *el-Kâmil* gibi eserleri şerh, tenkit ve tashih ederken bir yandan da metot ve muhteva itibariyle onlardan aşağı kalmayan orijinal eserler kaleme almaktaydılar.⁵²⁰

1. 1. 1. 7. 2. Nesir

Endülüs'te gelişen ilim ve sanat, diğer alanlarda olduğu gibi Doğu İslam dünyasından izler taşımakla birlikte, tamamen Doğu'nun bir uzantısı gibi değildir. Burada ifade etmek gerekir ki, Endülüs nesir ve nazmı, farklı sosyal grupların bir arada bulunmalarının tabii bir sonucu olarak Doğu İslâm beldelerinde ortaya konan edebî ürünlerden farklılıklar taşımaktadır. Bununla birlikte Endülüs nesri Doğu'daki nesir örneklerine oldukça benzemektedir. Şiirde olduğu gibi Nesir ilmi de tedricî olarak gelişme gösterdi. Mahallî durumun etkisiyle içtimaî, siyasî ve askerî konular işlendi. Çeşitli amaçlarla ortaya çıkan vasiyetler, vekâyiler, anlaşma metinleri ihtiyaçlara göre şekillendi. Bu dönemde divanlar, resâiller yazıldı. Siyaset ve gazve ile ilgili eserler te'lif edildi.⁵²¹

⁵¹⁷ Zübeydî, *Tabakâtü'n-Nahviyyîn ve'l-Lugaviyyîn*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, Dârü'l-ma'ârif, Kahire 1954, s. 275-276; Özdemir, II, 80.

⁵¹⁸ Zübeydî, s. 276; Özdemir, II, 80

⁵¹⁹ Zübeydî, s. 278; Abbâs, s. 123.

⁵²⁰ Abbâs, s. 123; Yıldırım, s. 8.

⁵²¹ Seyyid Muhammed Abdullah, *Edebü's-Siyâse ve'l-Harb fi'l-Endelüs*, Mektebetü'l-ma'arif, Fas 1987, s. 260; Özdemir, II, 81-82; Lagzeyevî, s. 87-88; Humeydî, s. 102-105; Heykel, s. 336-337.

Endülüs'te nesirde meşhur olmuş kişilerin, daha çok yöneticilerin kâtipleri oldukları dikkat çekmektedir.⁵²² Örneğin Abdullah b. Muhammed b. Ümeyye, Muhammed b. Ebû Süleyman ez-Zeccalî ve Gomes b. Antonio Emir Abdurrahman'ın kâtipliğini yapan ediplerden bazılarıdır.⁵²³

Bu türden edebî faaliyetleri iki gruba ayırmak mümkündür. Birincisi; hükümdarların başka hükümdarlara ve valilere, valilerin hükümdarlara gönderdikleri risaleler, meşhur hatiplerin irat ettikleri hutbeler ve savaşlarla ilgili edebî tasvirlerden oluşmaktaydı. Valiler döneminde hutbe ve risaleler kısa ve sade bir üslûpla yazılırken, emirlik dönemlerinde ise Abbâsîlerdeki gelişmelere paralel olarak ve bilhassa Câhiz'in da tesiriyle daha uzun, belagat, fesâhât, kinâye, mecâz ve secînin bir arada bulunduğu daha ağıdalı bir üslûpla kaleme alınmıştır.⁵²⁴

Tarihî kaynaklarda II. Abdurrahman'ın yazdığı pek çok şiir ve nesir örneklerine rastlamak mümkündür. Mevalîden birinin iş isteği ile ilgili mektubuna II. Abdurrahman'ın cevabî mektubu şöyledir:

“Yazmış olduğun mektuptaki belâgât ve güzel sözler dışında, seni ön plana çıkarmamızı ve sözünü ettiğin göreve tayin etmemizi haklı kılacak bir tecrübe ve başarına bu güne kadar vâkıf olmuş değiliz. Eğer o yazıları gerçekten sen yazmış isen, güzel yazmışsın. Şayet üstün himmetin ve devlete bağlılığın sebebiyle bu görevi istiyorsan, bu özelliklerinden dolayı ön plana alınacaksın. Biz de, ilmine ve hizmetine karşılık taltif edilmeni isteriz. İyi hizmet yapacağını umarak seni istediğin göreve getirmiş bulunuyoruz. Hakkındaki bu kanaatimizi doğrula. Şunu bil ki, en küçük bir hizmetin karşılıksız kalmayacaktır. İyi ve düzenli çalışırsan, en güzel neticeyi elde edersin”

Öte yandan II. Abdurrahman, Mâride şehrinin muhasarası sırasında kalede bulunan kadınların bağrışıp çocukların ağlaştıklarını duyunca, vezir ve komutanlarını toplayarak onlara şu belîğ konuşmayı yapmıştır:

“Adamlarımızın, kendi kendilerine zulmetmiş olan zalimlere karşı kazandığı bir zaferi görüyorsunuz. Şu anda onları bağışlamış bulunuyoruz. Bu, Allah'ın lütfu olan çocukları ve zorla isyana itilen günahsızları öldürme korkusundan dolayıdır. Biz, Allahın bize öğrettiği af

⁵²² İbn İzârî, II, 97; Heykel, s. 111, 337; Ali, s. 146.

⁵²³ İbn İzârî, II, 97; Ali, s. 146.

⁵²⁴ Abbâs, s. 82; Özdemir, III, 81-82; Mehmet Özdemir, “Endülüs”, *DİA*, XI, 221-222; Yıldırım, s. 15

ve hoşgörü yoluyla zafere ulaşmak istiyoruz. Bu yüzden şehri terk etmeye karar verdim. Eğer bize itaat ederlerse ne ala, aksi halde Allah onlara cezalarını vermeye kâdirdir. Bizi galip, onları mağlup kılan; bizi destekleyip onları zelil eden yine O'dur.” Marideliler bu konuşmayı duyunca isyandan vazgeçip itaat edeceklerini bildirdiler.⁵²⁵

II. Abdurrahman'ın emirliğe geçtiği zaman devlet erkanına ve ailesine yaptığı konuşma onun fesahat ve belagatına dair en güzel örneklerden birini teşkil eder. Konuşmanın bir bölümü şöyledir:

“Ölümü kesin bir ferman kılan, her şeyi dilediği gibi yapan, yegâne hâkim ve bâki olan, mahlûkata boyun eğdiren yüce Allah (c.c.)'a hamd olsun. Salât ve selâm O'nun peygamberi Hz. Muhammed (s.a.v)'e olsun. Emirimizin ölümünden duyduğumuz acı pek büyük oldu. Allah (c.c.) bizlere sabır versin ve ecir lütfetsin. Kendisi sizlerin yararını düşünerek, sizi bize emanet etti. Biz ona verdiğimiz sözden cayacak değiliz. Hatta onun vasiyetlerinde belirttiklerinden daha fazlasını sizlere sunacağız inşallah”⁵²⁶

Bir gün Abdurrahman b. Hakem, eşi Tarûb'a bir mücevher hediye etmişti. Fakat maiyetinde bulunan bir kimse bunun çok fazla olduğunu söyleyince Emir Abdurrahman şu belîğ konuşmayı yapmıştır: “Onu takınan, ondan daha kıymetli ve değerlidir. Onun güzelliği şu taştan daha ince, görünüşü daha büyüleyici, zerafeti gözleri kamaştıran, akıllı, zeki ve nâdide bir varlıktır. Allah (c.c.) onun yüzüne güzellik ve sevimliliğin en mükemmeliğini vermiştir”.⁵²⁷ Böylece, hediye alanın hediyeden daha değerli olduğunu belirtmiştir.

Şu veciz sözler de II. Abdurrahman'a aittir:

“Yaşlılar tecrübeleriyle başarılı olurlar. Bir milletin ileri görüşlülüğü, onların zindeliğine bağlıdır.”

“İnsanlar emirleri ortaya atarlar, Tevfik-i İlahi onları doğrudan yana çeker”⁵²⁸

“Kişi layık olmadığı bir şeyi isterse, onu elde edememesi tabiidir”⁵²⁹

⁵²⁵ Müellifi meçhul, *Ahbâru Mecmû'a*, s. 139; İbnü'l-Hatîb, s. 19; 'Aselî, II, 414-415.

⁵²⁶ İbn İzârî, II, 137; Makkarî, IV, 345.

⁵²⁷ İbn İzârî, II, 137; Makkarî, IV, 345.

⁵²⁸ Makkarî, IV, 345; Fikrî, s. 96.

⁵²⁹ Makkarî, IV, 345-346; Fikrî, s. 96.

Bu gibi örnekler Emir Abdurrahman b. Hakem'in edebî yeterlilik ve derinliğini göstermesi açısından önemlidir. Emir II. Abdurrahman, emirliği süresince etrafında daima âlim, edip ve şairleri bulundurdu. Onlara devamlı ihsanlarda bulundu.

Endülüslülerin, nesir alanında fazla varlık gösteremedikleri ifade edilmektedir. Bunun sebebi, diğer edebî konularda olduğu gibi nesirde de Doğuyu taklit edip bu alanda özgünlüğün geç teşekkül etmesidir. Yine de yukarıda belirtildiği gibi belagatlı, fasih ve uzun, secî, kinaye ve mecazın bir arada bulunduğu ağıdalı üslupla kaleme alınan eserler de verildi.⁵³⁰

Nesir türünden edebî faaliyetlerin ikinci grubunu ise te'lif eserler teşkil etmektedir. Endülüs'te nesir alanında özgün eserler daha sonraki yüzyıllarda verilmiştir.

1. 1. 7. 3. Şiir

Endülüs'ü şiirsiz, şiiri de Endülüs'süz düşünmek adeta imkansız gibidir. Bu bölge, İslâm hakimiyetine girdiği günden çıktığı güne kadar bağrından binlerce şâir çıkarmıştır. Endülüs insanı evde, okulda, camide, sarayda, köşkte, savaşta, düğünde, yasta kısacası içtimaî hayatın hemen her alanında şiirle iç içe olmuştur.

Doğrusu orta çağın en zarif ve en parlak medeniyetlerinden birinin kurucusu olan bu insanlardan, bundan başkası da beklenmezdi. Zira bilinmektedir ki, medenî ve ince ruha sahip bir toplumun en önemli belirtilerinden birisi, edebiyat ve güzel sanatlara olan düşkünlüğüdür.⁵³¹

İlk dönemlerde Endülüs şiiri, konu itibariyle Doğu'nun etkisinde kalmıştır. Endülüs şiirinde Câhiliyye dönemi sözlü edebiyatının etkileri vardır. Bu edebiyatın etkisiyle şairler, Doğu'daki anayurtlarını şiirlerinde tasvir ederek özlemlerini dile getirmişlerdir.⁵³²

Endülüs şiirinde işlenen konulardan bahsedecek olursak, hamaset, üzüntü, medh, nesib, şefkat ve sıdk üzerine şiirler yazılmıştır. Sıdk ile ilgili şiirler daha çok sevgi ve özür dileme üzerine olmuştur. Bu şiirleri daha çok bedevî kabileler yazmışlardır.⁵³³

⁵³⁰ Abbâs, s. 82; Yıldırım, s. 15.

⁵³¹ Özdemir, II, 86-87.

⁵³² Mûnis, s. 351-352; Özdemir, II, 222-223; Yıldırım, s. 12.

⁵³³ Humeydî, s. 102, 105; Mûnis, s. 352; Lagzeyevi, s. 86; Heykel, s. 337.

1. 1. 7. 3. 1. Klasik Şiir

Endülüs'te önce, tıpkı Doğu'daki gibi, kaside formundaki klasik şiir türü egemen oldu. Klasik şiirin ilk temsilcileri, fetih ordusuyla birlikte Endülüs'e gelen Doğulu şairlerdi. Bunlardan Ebü'l-Ecreb Ca'vene, Ferezdakla aynı seviyede görülüyor, vali Ebü'l-Hattâr ise Endülüs'ün Antere'si kabul ediliyordu. Bu şairler şiirlerini her ne kadar mekân olarak Endülüs'te yazmışlarsa da eserleri şekil, üslûp ve tema bakımından Doğu'dakileri andırıyordu. Doğu'ya duyulan özlem ve sevgi, bu dönem şiirinin vazgeçilmez temalarından biri olmuştur. Bunun tipik bir örneği, I. Abdurrahman ed-Dâhil'in, Rusâfe sarayının bahçesinde gözüne ilişen bir hurma ağacının kendisine ata yurdunu hatırlatması üzerine söylediği şu beyitlerdir:

“Seyre daldım bir hurma ağacını Rusâfe'de

Ayrı kalmış öz yurdundan ta Uzak Mağrib'de

Dedim ki ona: İkimiz de bir yabancı vatandayız, çok uzaklarda

Nice zamandır ayrı kalmışım ailemden ve çocuklarımdan

Tek başına yetiştin tanımadığın bu toprakta

Yaşamaktasın sen de benim gibi dünyanın en uzak yerinde” ⁵³⁴

Aynı dönemde sıra hasretinden başka, elem, sevinç gibi şahsî ve derûnî duygular; tabiat, dünyaya sarılma ya da uzaklaşma gibi birbirine zıt temalar da şiire girdi. Diğer taraftan Doğu'da görülen yenilikçi akım Endülüs şiirine de nüfuz etti. Bu arada karışıklıkların hüküm sürdüğü dönemlerde yaygınlaşan iç mücadeleler ve devlet güçleriyle isyancılar arasında cereyan eden savaşlar şiire de yansarak şiirin bu hadiselerle, hadiselerin de şiirle beslenmesine yol açtı. Bu mücadeleler esnasında şairler, kendi cephelerinin moralini ve mücadele azmini yükseltmek, hasmın maneviyâtını zayıflatmak için çok önemli bir vazife icra etmektedir. Bu sebeptendir ki, devlete karşı ayaklanan veya birbirleriyle mücadele eden mahalli liderler, yanlarında kendi propogandalarını yapacak şairler bulundurmaya ihmal etmemişlerdi. ⁵³⁵

⁵³⁴ Heykel, s. 47-48; Lagzeyevî, s. 86; Özdemir, II, 87; Yıldırım, s. 13.

⁵³⁵ Hitti, III, 558; Özdemir, s. 88; Lagzeyevî, s. 86; Heykel, s. 47-48; Yıldırım, s. 13.

Zengin hayal gücüne sahip Endülüs şairleri düşünceyi ikinci plana iterek şiirlerinde duygu ve gönül zenginliğine önem vermişlerdi. Bazı şairler şiirle felsefeyi, bazıları da şiirle ahlak ve tasavvufu mezcetmişlerdi. Ayrıca doğuda bilinen kaside türleri de aynen uygulanmış, akıcı bir anlatım, kelimelerin birbiriyle ahengine itina gösterilerek olağanüstü türler ortaya koymuşlardır. Daha da önce belirttiğimiz gibi hayal güçlerinin genişliği, çarpıcı teşbihleri, mecaz ve istiareli anlatımlarına rağmen doğu şiir tarzının dışına çıkmayarak klasik şiire bağlı kaldılar.

Emîr I. Abdurrahman, I. Hakem, Yahya el-Gazzâl, Saîd b. Cûdî, Müvelled el-Ablî, Abbâs b. Firnâs. Abbâs b. Nâsih, Hassâne et-Temîmîyye, Temmâm b. Alkame emirlik döneminin önde gelen şairleri arasında sayılabilir.⁵³⁶

Emir II. Abdurrahman'ın Galicia savaşları sırasında Abdullah b. Şimr'i yanına çağırıp ondan şiir okumasını istediğine dair rivayetler vardır. Emir II. Abdurrahman da iyi bir şairdi. Kendisinin de bazı olaylara dair şiirleri mevcuttur. II. Abdurrahman Galicalılarla yaptığı bir savaş sırasında karşılaştığı zorlukları şu şiirle ifade etmiştir:

“Onlara büyük bir ordu ile gelmiş olmam, yüce dağlar gibi beni senden ayırdı.

Nice çöller aştım, yorgunluk üstüne yorgunluk tattım.

Çakıl taşlarını bile eritecek gün ortasının kavurucu sıcakını benliğimde hissettim.

Tozları yüzüme zırh yapıp, beyaz yüzümü soluk bir elbise ile örttüm.

Ben hep harplerden harplere koşan Hişâmların oğluyum.

*Büyük bir süvari birliğiyle avımı yakaladım, dağ ve ovaları onunla doldurdum.”*⁵³⁷

II. Abdurrahman, âlimleri, şairleri, bilim adamlarının gönüllerini çeşitli hediye ve övgülerle alırdı. Bir gün huzurunda bulunan herkese mevkilerine göre çeşitli hediyelerle ihsanlarda bulunmuştu. O gün orada bulunmayan meşhur edip Ubeydullah b. Karlman bir mektup yazarak şöyle demişti:

“Ey hükümdar, şerefîni bağını çöz ve ihsanını umumi kıl.

⁵³⁶ Mûnis, s. 56-57; Cebbûr, Cebrâil Süleymân, *Mülûkû 'ş-şu'arâ*, Dârü'l-âfâki'l-cedîde, Beyrut 1981, s.130; Özdemir, II, 87; Yıldırım, s. 12-13.

⁵³⁷ Magribî, II, 50-51; Makkârî, IV, 345; Mûnis, s. 55-56.

Şifa için davetlileri topladığın gün, davetine kavuşanlara ne mutlu.

Fırtınalı da olsa, o gün Cennet diyarından daha güzeldir.

O zaman bu makama cimrilik eden bir dedeyi görmem bana mani oldu.

Sen, en uğursuz maymunun bile kendisine bağladığı mücahidin cihadını canlandır.

Yakın ve uzakta olan herkes için umumî ihsanıyla bukağını çöz!”

Bu mısraları okuyan Emir II. Abdurrahman el-Evsat, altına şu cümleyi yazıp geri dönderdi:

“Devamlı yatmayı tercih eden, payına düşen uykuya razı olmalıdır.” Ubeydullah b. Karlman ise şöyle yazdı:

“Efendimiz, eğer ihsanınızdan mahrum kalırsam artık bir daha uyumam, artık bu musibetten sonra asla uykuyu tadamam.

Eğer Firdevs cennetinde bir gün kalabilirsem karşılıksız olan günün mahremiyetine karşı gelirim.

Sizi tanımak!.. Onu başaramadım. Sadece bir lahza gördüm.

Sadece umduğum gülden nasıl mahrum edebilirim?

Ümidim üstünde şarap yankı yaparken...”

Bunun üzerine kendisinin, Kurtuba’ya gelmesi için bir emirname yazdıran II. Abdurrahman, fermanın altına şu mısraları ilave etti:

“Eğer uyku veren bir ilaç almışsan, memnu ve mahrum olduğundan ümidini kes!

Hiç kimse zorluklara göğüs germedikçe, umduğu affa nail olamaz.

Sen de gül umudu üzerinde ısrar ettiğin için, umduğun ihsanımıza nail oldun”⁵³⁸

⁵³⁸ İbn İzârî, II, 127-128; Makkarî, IV, 345; Mûnis, s. 56; Cebbûr, s.130.

Eşi Tarûb'a kıymetli mücevherler hediye ettiği zaman kendisi bu durumla ilgili belîğ bir konuşma yapmış, ardından Şair Abdullah b. Şimr'e bu konuyla ilgili şiir söylemesini istemişti. Abdullah b. Şimr şu güzel şiiri yazmıştı.

“Yakut ve inci taneleri, güneş ve ay'dan daha üstün olana güzel gelir mi?

Allah kudretiyle onu ne güzel yaratmış, ondan başka hiç bir şeyi öyle düzgün kılmamıştır.

Kara ve denizin cevherlerinden üstün olan bu ilahi cevher, ne kadar değerlidir!

Allah gökte ve yerdekileri sadece onun için yaratmıştır.”

Bu şiire II. Abdurrahman el-Evsat başka bir şiir ile cevap vermiştir. Bu örnekler Abdurrahman b. Hakem'in şairlik yönünü göstermesi açısından önemlidir. Abdullah b. Şimr'e şu şiiri okumuştur:

“Ey İbn Şimr! Mısralarını beğendim. Şiirin, hayal gücün, düşünce ve anlayışın takdirlerin üstündedir.

Büyüleyici sözlerin kulakları okşadığında nâmelerin sihirli âhengi gönülleri coşturuyor.

Allah yeryüzünde böyle bakire bir güzellik daha yaratmış mıdır?

Onun yanağı çiçeklerle bezenmiş bahçedeki yasemin üzerine konmuş bir gül gibidir.”

539

Yönetim kadrosunda olduğu gibi Emir II. Abdurrahman'ın maiyetinde bulunan bazı kişilerin de önemli şiirleri mevcuttur. Bunlar Yahyâ b. Hakem el-Gazzâl, Abbâs b. Firnâs ve Temmâm b. Alkame'dir. Özellikle Yahya el-Gazzâl'in şiirleri meşhurdur.

Bu dönemin şiir ve edebiyat yönüyle en güzel örneklerinden biri de Yahya b. Hakem el-Gazzâl'in Emir Abdurrahman b. Hakem'e yazdığı mehdiyedir. Yahya b. Hakem el-Gazzâl, ambardaki malların muhafazası konusunda ihmali olduğu gerekçesiyle Emir II. Abdurrahman tarafından hapse atılmıştı. Yahya el-Gazzâl, hapisten kurtulmak için Emir Abdurrahman'ı öven bir kaside yazmıştı. Kasidenin bir kısmı şöyledir:

⁵³⁹ Makkarî, I, 336; Mûnis, s. 57; Cebbûr, s.130.

“Doğruluk hükümdarına, şerefi, babadan oğla miras kalan Emir’e halimi kim bildirecek?

Meddahları onu övmeye aşırılıkta bulunurken, ben itidalli olup sözü uzatmadım.

Eğer sen bana Ömer’i hatırlatmıyorsan, Allah bir daha çenemi açtırmasın.

Doğu, sana olan arzusundan dolayı, sahil ve yaylasıyla haykırmaktadır.

Yaklaşan zaman onu şevke getirdi; oysa senden önce evrenin böyle bir şevki yoktu.

Vecdi, onu öyle coştırdı ki, eğer minber uçsaydı yıldızlar gibi kayacaktı.

Ey aslanda bulunmayan heybet sahibi! Güzel yüzlü,

Eğer mal istiyorsan, şunu bil ki, ben ne mal kazanmış ne de biriktirmiş bir kimseydim.

Benden pay alınca ondan bir kâr sağlayacağını umma.

Eğer sermaye elden çıkmamışsa, ikimize de Allah ihsan etmiş demektir.”⁵⁴⁰

Yahya el-Gazzâl’ın, Norman ülkesine yapılan elçilik görevi sırasında Kral Hewric ve eşi Kraliçe Nud’a okumuş olduğu şiirler mevcuttur. Daha önce belirttiğimiz gibi Yahya b. Hakem el-Gazzâl, Norman ülkesine yaptığı yolculuk sırasında bir fırtınaya yakalanmış, bu fırtına sırasında şöyle bir şiir yazmıştır:

“Ey Yahya! Dağlar gibi dalgalar arasındayız,

Arkamızda şiddetli kuzey rüzgarı,

Her an ensemblede Azrail soluğu,

Kimsenin bizimle olmadığı yerdeyiz.

Her yanımız derya ve fırtına,

Kurtuluş sadakası verecek kimsemiz de yok.”⁵⁴¹

⁵⁴⁰ Makkarî, I, 441; İbn Dahîyye, s. 146-147; Ali, s. 132.

⁵⁴¹ Makkarî, I, 441-442; İbn Dahîyye, s. 148-149; Ali, s. 132; Bkz. I. Bölüm s. 19.

Norman ülkesine ulaşp Norman kralı Hewric ile görüştüktan sonra kraliçe Nud, Yahya el-Gazzâl ile görüşerek kendisine bir şiir yazmasını istemişti.

“Ey kalbim! Yorucu bir arzuyla yenilmez bir aslanı yenmeye kalkıştın.

Hiç kimsenin gidemeyeceği Allah’ın en uzak memleketinde,

Güzellik güneşinin batmasına engel olan Mecusi bir kadına kapıldın.

Ey Nud, ey omuzlarından yıldızlar doğan gençlik rüzgarı,

Ey kalbim için kendisinden daha tatlı bir şey bulunmayan şahsiyet,

Eğer bir gün gözüüm onun bir benzerini görmediğini söylerse, yalan söylemiş olmaz”

542

Yahya el-Gazzâl daha sonra Irak’a göç ettiğinde, burada halkın, kısa bir müddet önce ölen Hasan b. Hanî adlı şairin şiirlerini dillerinden düşürmediğini, onun şiirleri karşısında Endülüs şairlerini ve şiirlerini pek beğenmediklerini gördü. Nitekim bir mecliste, orada bulunanlara Hasan b. Hanî’nin hiç bilmediklerini umduğu şiirlerini okuyacağını söyleyerek kendi şiirlerini okudu.

Orada bulunanlar, şiirleri çok beğenerek methedici sözler söylediler. Yahya el-Gazzâl “O kadar ileri gitmeyin, şiir bana aittir.” deyince de inanmadılar. Bunun üzerine şu mısralarını da okuyup orada bulunanları şaşkınlık içerisinde bırakarak kendisini kabul ettirdi:

“Zamanın beni yıprattığını, bütün vücudumu mahvedip değiştirdiğini görmez misin?

Uzuvlarımı birer birer koparıyor; adın ve dilimden başka hiçbir şeyimi bırakmadı.

Eğer isimlere de musîbet tesir edecek olsaydı, bu uzun zaman içinde ismim de belâyâ uğrayacaktı.

İnsanlar birbirine benzeyen yaratıklardır, değişik olan, onların davranışlarıdır.

Erkekler için doğrular ve yanlışlardan bahsedilir. Herkes hakkında mutlaka bir söz söylenir.

⁵⁴² İbn Dahiyye, s. 148; Ali, s. 132; Mûnis, s. 56.

Her insanın, başkalarıyla meşgul olmasına mâni olacak kadar ayıpları vardır.

İnsan başkalarının küçük hatalarını büyütür, oysa kendisi o türden dağarcasına sahiptir.

Kendi dünyasında, rüyasında gördüğü bolluklara konan kişi gibi habersizdir.

Ben insanların dillerini bazen saldıran, bazen pusu kuran bir yılan gibi görüyorum.

Kendi hatanın ürünleri dışında bir takım sözlerden uzak kaldığın zaman, en mesud insan sensin.

Ey yanılarak âşufların sevgisini umup gönlünü onlara bağlayan insan.

Sakin onlarda vuslatı arama. Çünkü onları ancak akli olmayan kimse sever” ⁵⁴³

Yahya b. Hakem el-Gazzâl, II. Abdurrahman’ın sarayında hizmet vermiş mümtaz bir şahsiyetti. O, hem hicviye hem de manevî konularda etkileyici şiirler yazmıştır.⁵⁴⁴ Ayrıca Yahya el-Gazzâl, recez ölçüsünde Endülüs’ün fethi ve Müsümanlarla Hristiyanlar arasında vukû bulan savaşlarla ilgili şiirler yazmıştır.⁵⁴⁵

Hayatının son dönemlerinde Irak’a giden Yahya el-Gazzâl, Hârûn er-Reşid’in sarayında ilim meclislerine katıldı. Burada şairleri hicveden kasideler ve nesirler kaleme aldı. Diğer şairleri kendisine göre aşağıda görür, onların şiirlerini küçümseyen ve hafife alan şiirler yazardı.⁵⁴⁶

Ziryâb Ali b. Nâfi, Abbâs b. Firnâs’ın şiirlerinden birinin iki beytini besteleyerek okumuştur ki bu beyitler şunlardır:

“Göçüp gidenler bana ağır gelmese bile, etrafıma konmasına alıştığım güvercinlerin ötüşü çok ağır gelir.

Onlar öttüler ve sevdalı kimseyi acımasız ağıtçıların ağılattığı gibi ağılattılar” ⁵⁴⁷

⁵⁴³ İbn Dahîyye, s. 146-147.

⁵⁴⁴ İbn Hallikân, I, 56-58; Hitti, III, 557-558; Mûnis, s. 54-55.

⁵⁴⁵ İbn Dahîyye, s.139-140; Mûnis, s. 54; Abdullah, s. 86. Recez ölçüsü, iki uzun, bir kısa ve bir uzun heceden oluşan şiir ölçüsüdür. Arap nazmının ilk ölçüsü Recez olması sebebiyle daha sonra ortaya çıkan ölçüler bundan çıkmıştır.

⁵⁴⁶ Mûnis, s. 54-55.

⁵⁴⁷ Makkârî, IV, 118; Mûnis, s. 55.

Fakat kimyager, astronom ve şair Abbâs b. Firnâs'ın başka şiirlerine ulaşamadık. Ulaşabildiğimiz sadece Ziryâb'ın iki beytini bestelediği şiirinden bir parçadır.

O dönemin önemli şairlerinden Temmâm b. Alkame de Endülüs'ün fethi, valiler ve emirlerle ilgili recez ölçüsünde şiirler yazmıştır. Ayrıca eserlerinde Târık b. Ziyâd'ın Endülüs'ü fetih süreci, emirliğin kuruluş süreci ve I. Abdurrahman, I. Hişâm, I. Hakem ve II. Abdurrahman dönemlerini anlatmıştır. Temmâm b. Alkame, I. Hakem ve oğlu II. Abdurrahman dönemlerinde yaşadı. Abdurrahman b. Hakem, ona Elbe bölgesinde bir arazi ihсан etti.⁵⁴⁸

2. Endülüs Medeniyeti

2. 1. Yönetim

Her ne kadar İber yarımadası müslümanlar için yeni fethedilen bir yer olsa da, buraya gelen Müslümanların belirli bir idarî tecrübeye sahip oldukları burada hemen ifade edilmelidir. Zira Hz. Peygamberle başlayan idarî tecrübeler, Hulefâ-yı Râşidîn ve Emevîler döneminde yapılan düzenlemelerle daha iyi noktaya ulaştı.

92/711 yılında fethinden 137/756 yılında Endülüs Emevî devletinin kurulmasına kadar geçen yaklaşık yarım asırlık sürede Endülüs, Doğu'dan tayin edilen valiler tarafından yönetildi. Mûsâ b. Nusayr'ın oğlu ve Endülüs'ün ilk valisi Abdülaziz b. Mûsâ'dan sonra Endülüs valiliğine getirilen kişiler ya doğrudan Dimaşk'taki Emevî halîfesi tarafından, ya da onun atamış olduğu Kayrevan'da oturan Mağrib genel valisi tarafından tayin edilmekteydiler.⁵⁴⁹ İlk yıllarda valiler, yönetim merkezi olarak İşbiliye'yi (Sevilla) kullanırken sonraki yıllarda yönetim merkezi Kurtuba'ya (Cordova) taşındı. Valiler, hem askeri hem de sivil yöneticilerdi. Fakat vergi ve diğer gelirlerin toplanması sorumluluğu, doğrudan merkez tarafından atanan ve *âmil* denilen kişilere aitti. Endülüs valileri, resmîyette her ne kadar Mağrib genel valisine bağlı olsa da ülke yönetiminde bağımsız hareket etmekteydiler.⁵⁵⁰

⁵⁴⁸ Münîs, s. 55-56; Abdullah, s. 88; Yıldırım, s. 15-16.

⁵⁴⁹ İbnü'l-Esîr, IV, 472-473; Makkarî, I, 233-234; İmâmuddin, s. 383-384; Adıgüzel, s. 53.

⁵⁵⁰ İbn İzârî, III, 25-27; Makkarî, I, 233-234; Münîs, s. 554; Bal, s. 72.

Abdurrahman b. Muâviye'nin 137/756'da bağımsız bir devlet kurmasından 312/928'da hilâfetin ilanına kadar Emevî hükümdarları “emîr” unvanını kullanmakla yetindiler. Hilâfeti ancak 312/928'de III. Abdurrahman en-Nâsır döneminde ilan ettiler.⁵⁵¹

I. Abdurrahman ed-Dâhil, Endülüs Emevî devletini tamamen Emevî geleneklerine göre kurdu. Dolayısıyla Endülüs Emevî devleti, idarî yapısıyla Emevîlerin devamı oldu. I. Abdurrahman'dan sonra gelen emirler, aynı sistemi devam ettirmekle beraber, zamanın ihtiyaçlarına göre idarî yapıda düzenlemeler yaptılar. Özellikle II. Abdurrahman döneminden itibaren, devlet idaresinde Abbâsî etkisi hissedilmeye başladı. II. Abdurrahman, idarî yapıda Doğu'da bulunan Abbasî devletini örnek alarak bir çok reformlar yaptı. Kendi adına ilk para bastıran emir de o oldu. Daha sonra 292/912 yılında emir olan III. Abdurrahman, kendisinden önce sarsılmaya başlayan ve dağılma sürecine giren devleti yeniden topladı. Ardından halifeliğini ilan etti. İdarî, sosyal, askerî ve ekonomik alanları kapsayan bir çok reformlar yaptı.

2. 1. 1. Emirlik

Devletin mutlak hakimi ve yöneticisi konumunda olan emirlerin görev ve sorumlulukları Doğu'daki Müslüman devlet yöneticilerinden farksızdı. Veliahdlık sistemi ile iş başına gelen emirler belirli ünvanlar kullanıyorlardı.⁵⁵² Ülkenin siyasî tek otoritesi olarak iş başındaydılar. Yönetim, tüm saltanatlarda olduğu gibi babadan oğula devredilmekteydi.⁵⁵³

Yönetimde söz sahibi olmaları daha çok şahsiyetleri ile ilgilidir. Güçlü oldukları zaman tek yetkili iken, zayıf dönemlerinde ise idareyi hâciplerle paylaşmak durumunda kaldılar.⁵⁵⁴ Zira Emir II. Abdurrahman döneminde yönetim tek kişinin elindeyken, daha sonraki dönemlerde yönetimin zayıflamasıyla bu durum değişti.⁵⁵⁵

Emir, birlikte çalışacağı idarecileri seçmede özgürdü. İç ve dış ilişkilere bakan vezirler ve ordu komutanı emir tarafından atanmaktaydı. Emir, sivil idareden sorumlu *hâcib*, ordu komutanı ve adalet işlerine bakan *kadı* aracılığıyla yönetimini gerçekleştirmekteydi.⁵⁵⁶ Bütün bu devlet görevlileri Emire karşı sorumluydular. Emir iradesinin halk nezdinde

⁵⁵¹ İmâmuddin, s. 46; Bal, s. 72-73.

⁵⁵² Öz, s. 277; Abdülazîz ed-Dûrî, “Emîr”, *DİA*, XI, 122; Bal, s. 78.

⁵⁵³ Abbâdî, *Dirâsât*, s. 57-58; İmâmuddin, s. 46-48; Adıgüzel, s. 54; Bal, s. 78.

⁵⁵⁴ İmâmuddin, s. 47; Mûnis, s. 110.

⁵⁵⁵ İbnü'l-Kûtiyye, II, 92; Mûnis, s. 110; Mehmet Özdemir, “Endülüs”, *DİA*, XI, 214; Bal, s. 79; Adıgüzel, s. 55.

⁵⁵⁶ İbn İzârî, II, 121; İmâmuddin, s. 47; Bal, s. 78

uygulanmasını sağlamaktaydılar.⁵⁵⁷ Güçlü bir emir, yönetimle ilgili her türlü konuda son kararı vermektedir ve kendi görüşlerinin aksi görüşlere kesinlikle tolerans tanımamaktaydı. Emirler ülkeyi, yalnızca başkent Kurtuba'dan yönetmekle kalmıyor, aynı zamanda teftiş için tüm vilayetleri dolaşıyorlardı. İdarî vazifelerinin dışında kalan vakitlerde ise şairler, filozoflar ve bilim adamlarıyla vakit geçiriyorlardı.⁵⁵⁸

Emir, ülkenin siyasî ve dinî tek otoritesi olması itibarıyla her ne kadar dilediğini yapabilse de bu özgürlük, hukuk tanımazlık veya kendisini bağlayan kurallara karşı kayıtsızlık anlamında değildi. Emirler yaptıkları yanlış uygulamalardan dolayı eleştirilmekteydiler. Özellikle de kadılar, hukukun temsilcileri olarak, emirleri tenkit edenlerin başında gelmekteydiler. Hatta tenkit etmede çok aşırıya giden kadılar dahi bulunmaktaydı.⁵⁵⁹

Emir I. Hakem döneminde vukû bulan Rabad olayına bir çok kadı, fakih ve âlim müdahil olmuştu. Fakat Emir I. Hakem er-Rabazî onlara ceza vermedi.⁵⁶⁰ Hatta I. Hakem, Ceyyân bölgesinde gerçekleşen bir olayda aleyhine karar veren kadının kararına saygı göstermiş ve ona hediyeler vermişti. Emir II. Abdurrahman'ın Ziriyâb Ali b. Nâfi'ye çok önem vermesi ve Emir'in mûsikî ile fazla meşgul olmasını hoş görmeyen fakih Yahya b. Yahya el-Leysî ve diğer kadılar emiri eleştirmişler, emir de onlara herhangi bir müeyyide de bulunmamıştı.⁵⁶¹ Emir II. Abdurrahman, önde gelen fakihlerden Yahya el-Leysî'ye çok saygı gösterirdi. Bir şehre kadı atayacağı zaman ona danışır ve ona göre davranırdı.⁵⁶²

Emirlik döneminde topraklar Kurtuba merkez olmak üzere üç ana idarî bölgeye ayrılmıştı. Endülüs'ün orta kısmında yer alan bölgede Kurtuba, Gırnata, Mâleka, el-Meriye, Ceyyân, Medinetü Sâlim ve Tuleytula şehirleri vardır. Bu bölge ayrıca Leon krallığına ve Kaştâle'ye komşudur.

Batı'da yer alan bölgede İşbiliyye, Seriş (Jeréz), Mâride (Mérida), Üşbûne (Lizbon) ve Silb (Silves), Batalyevs (Badajoz), Cebelitârik (Gibraltar), et-Tarîfe, Bâce (Beja) şehirleri yer alır. Mâride ilk zamanlar bölgenin baş şehriyken daha sonra Batalyevs baş şehir olmuştur. Bu bölge, Duero ve Tace nehirleri arasında kalan toprakları kapsamaktaydı.

⁵⁵⁷ İbn İzzârî, II, 121; Na'nâî, s.241-242; Öz, s. 277.

⁵⁵⁸ İmamuddin, s. 47; Bal, s. 79.

⁵⁵⁹ Abbadî, *Dirâsât*, s. 62-63; Bal, s.79.

⁵⁶⁰ İbn Haldûn, IV, 126; Nüveyrî, XXIII, 364; Beydûn, s. 222

⁵⁶¹ Abbadî, *Dirâsât*, s. 62-63.

⁵⁶² İbnü'l-Kûtîyye, II, 75; İbn İzzârî, II, 80-81.

Doğuda yer alan bölgede ise Sarakusta (Saragosa), Belensiye (Valencia), Mürsiye (Murcia), Kartâcini (Cartagena) ve el-Bârracin (Albarracín) şehirleri yer almaktaydı. Burası Aragon krallığına ve Barcelona, Navar ve Katalonya'ya komşudur. Bu bölgeye bir çok düşman saldırısı olmuştur. Buradaki isyancılar Hristiyan krallıklarla bağlantı kurmuşlardır.⁵⁶³

Endülüs'ün her bir bölgesi kendi içerisinde küçük yönetim birimlerine bölünmüştü. Her birim, emîri temsil eden valiler tarafından yönetilmekteydi. Endülüs Emevîleri'nde halîfeliğin ilanına kadar geçen dönemde şehir valisine “*hâkim*” denilmekteydi. Sivil ve askerî görevler ile yükümlü olan vali, emîrin Kurtuba dışındaki Endülüs şehirlerindeki temsilcisi olduğundan şehirde görev yapan en üst düzeydeki memur konumundaydı.

Endülüs Emevî emîrleri tarafından tayin edilen valiler, şehrin aristokrat Arap, Berberî veya müvelled ailelerine mensup kişiler arasından seçilmekteydiler. Bir valinin tayin edilmesi gibi, görevden alınması da emîrin tasarrufunda idi.⁵⁶⁴ Yukarıda bahsettiğimiz gibi valiler, emîrin emirleri doğrultusunda hareket ederlerdi. Emir adına bölgelerinde vergi toplar ve emir çağırdığı zaman ordusunu toplayıp Emir'in ordusuna katılırdı. Endülüs Emevîlerinin yaşadığı en büyük tehlike olan Norman saldırıları sırasında Emir II. Abdurrahman'ın emri üzerine sahil şehirleri valilerinin ordularını toplayıp İşbiliyye'ye yardıma gitmeleri bu uygulamaya örnek gösterilebilir.⁵⁶⁵

Valilerin Emîrlerin emriyle vergi tahsil etmesi, Kurtuba'nın hâkimiyetinin kabul edildiğini göstermesi açısından siyasî anlam taşırken, ülke ekonomisinin sağlıklı bir şekilde işleyebilmesini göstermesi açısından büyük bir önem arz etmektedir.⁵⁶⁶

Endülüs hükümdarları ilk zamanlarda kendilerine Emîr demekle yetinmişler, halife ünvanı kullanmamışlardı. Bu durum II. Abdurrahman döneminde de devam etti. Fakat bir süre sonra Abbasî hilafetinin zayıflaması ve tüm İslam dünyasını himaye edecek gücünün kalmaması, Kuzey Afrika'da bulunan Fâtımî devletinin Endülüs'ü ele geçirmek istemesi, Kurtuba yönetiminin siyasi ve dinî konumlarını güçlendirmek için bir makama ihtiyaç duyması gibi sebeplerle 312/928 yılından itibaren emirleri Halîfe ünvanını kullanmaya

⁵⁶³ Abdullah, s. 86; Chejne, s. 58; Adıgüzel, s. 55; Bal, s. 75.

⁵⁶⁴ İmâmüddin, s. 52; Adıgüzel, s. 55.

⁵⁶⁵ İbn İzârî, II, 88; Hüseyin, Hamid Abdülmün'im, et-Târihu's-siyâsî li'l-medîneti'l-İşbiliyye, Müessesetü şebâbi'l-câmi'a, İskenderiyye 1987, s. 91; Adıgüzel, s. 32.

⁵⁶⁶ İbn Hayyân, s. 155; Hüseyin, s. 92; Adıgüzel, s. 56.

başladılar. Bu durum 415/1031 yılında Endülüs Emevî Hilâfetine yıkılışına kadar devam etmiştir.⁵⁶⁷

2. 1. 2. Vezirlik

Endülüs Emevîlerinde vezâret temel kurumlardan biridir. Emir, devlet meselelerinde onlarla istişare eder, ona göre bir hükümde bulunurdu. Endülüs'te vezâret kurumu diğer İslam ülkelerindeki vezaret sisteminden farklıdır. O dönemde Doğu'daki İslâm devletlerinde merkezî idâreye yardımcı olan tek bir vezir bulunurdu. Fakat ihtiyaca göre vezir sayısı 2'ye çıkarılırdı. Endülüs'e gelince her bölgenin kendine has bir veziri vardı. Bunların başında bir baş vezir bulunmaktaydı ki buna, hâcib denilirdi.⁵⁶⁸ Endülüs Emevîleri döneminde her emîr gerekli gördüğü sayıda vezir tayin etmekteydi. Emîr I. Hakem (796-822) kendisine beş vezir tayin etmiş iken, II. Abdurrahman döneminde (822-852) her biri üç yüz dinar maaş alan dokuz vezir görevlendirilmişti.⁵⁶⁹

Endülüs Emevîlerinde vezaret çeşitli kısımlara ayrılmış olup her bir vezaretin kendine özgü görevleri bulunmaktaydı. Buna göre maliye işlerinden sorumlu vezirlik (Vezîru hisbânî mâl), iletişimden sorumlu vezirlik (Vezîru tersîl), ihtiyaç sahipleri ve mazlumlardan sorumlu vezirlik ve sugûr bölgeleri ile ilgilenen vezirlik bulunmaktaydı. Böylece vezirler belirli bir görevle görevlendirilip sadece kendi işleriyle ilgilendiler. Bunların dışında bir de ordu vezâreti vardı. II. Abdurrahman'ın en önemli komutanlarından olan Abdülvâhid el-İskenderânî, elde ettiği başarılar ve hizmetlerden dolayı bu mevkiye yükselmişti.⁵⁷⁰

Başka bir rivâyette ise bu vezirlikleri II. Abdurrahman'ın devletin ihtiyaçlarına göre şekilde tekrar tanzim edip kurduğu bahsedilmektedir. II. Abdurrahman, emirliği üstlendiği zaman vezirleri için "Dârü'l-Vezâret" adında bir yer tahsis etti. Vezirlerin devlet işlerini istişare etmeleri için her gün burada toplanmalarını zorunlu kıldı. Ayrıca her bir veziri için sarayında bir daire tahsis etti. II. Abdurrahman bazen bu toplantılara katılıp onlarla istişarede bulunurdu. Vezirler, toplantılarda alınan kararlarla ilgili olarak emiri bilgilendirirlerdi. II. Abdurrahman, bu vezaret toplantılarının sistemli ve düzenli hale getirilmesini sağlayan ilk emirdir. Bu vezirlerin başında ise Hâcib denilen baş vezir bulunmaktaydı. Hâcib, vezir

⁵⁶⁷ İbnü'l-Esîr, VIII, 535-536; Abbâdî, s. 380; İmâmuddin, s. 47; Chejne, s. 73-75.

⁵⁶⁸ Sâlim, *Târih ve Hadâra*, s. 325; Abbâdî, *Dirâsât*, s. 146; Adıgüzel, s. 81.

⁵⁶⁹ İbn Hayyân, 29, 198; İbn İzârî, II, 68, 80; Na'nâî, s. 242; Abbâdî, *Fi't-Târih Abbâsî ve Endelüsî*, s. 360; Bal, s.48.

⁵⁷⁰ İbn Hayyân, s. 29,198; İbn İzârî, II, 48; Na'nâî, s.242; Abbâdî, *Fi't-Târih Abbâsî ve Endelüsî*, s. 360; Sâlim, *Târih ve Hadâra*, s. 325-326.

meclisini toplayan ve yöneten kişidir. Endülüs vezareti modern bir vezarettir ve Doğu'daki vezaretten oldukça farklıdır.⁵⁷¹

İbn Hayyân, II. Abdurrahman'ın vezirlerle ilgili düzenlemelerini şu cümlelerle aktarmaktadır: “İlk olarak Emir II. Abdurrahman, farklı vazifelerdeki vezirlerin her gün sarayda toplanmalarını ve görüşleri hakkında onlarla konuşmayı ve hadiseleri istişare etmeyi zorunlu hale getirdi. Sarayının içerisinde onlara has bir daire yaptırdı. İhtiyaç hissettiği zaman topluca veya tek tek onları huzuruna çağırıyordu. Onlarla memleket işlerini değerlendiriyordu.”⁵⁷²

İbn İzârî, II. Abdurrahman'ın dokuz veziri olduğunu ve her birinin maaşının 300 dinar olduğunu belirtmektedir.⁵⁷³ İbn Hayyân bu iradların aylık olduğunu tasrih etmektedir.⁵⁷⁴ Vezirler arasında Abdülkerim b. Abdülvâhid çok uzun süre devletine hizmet etmiş, babası Abdülvâhid b. Muğîs gibi o da hâciblik görevini ifa etmişti. Ondan sonra İsa b. Şehîd hâciblik görevi üstlenmiştir.⁵⁷⁵

Endülüs Emirleri vezir seçiminde titiz davranmışlar, vezirlerini ilim ve hikmet sahibi, faziletli, işinin ehli, liyakatlı, devletine bağlı ve önemli ailelere mensup kişilerden seçmişlerdir. Endülüs Emevî ailesine hizmet etmiş olan aileler şunlardır: Benî Hudayr, Benî Şehîd, Benî Abde, Benî Fetîs. Bu aileler mevâlîden olup Doğu'dan kaçıp gelen ailelerden gelmekteydi.⁵⁷⁶

2. 1. 3. Hâciblik

Hâciblik, doğuya has idarî bir kavram olup kökeni Sâsânîlere kadar dayanmaktadır. İslâm devletlerinde bu kurum ilk kez Emevîler döneminde Bizans ve Sâsânî etkisiyle ortaya çıkmıştır.⁵⁷⁷ Bunun da Muâviye (661-680) veya Abdülmelik b. Mervân (685-705) zamanında olduğu düşünülmektedir. Emevîler ve Abbasîler zamanında hâcib, halkın sultanın yakınına girmesine mani olan, belirli vakitler dışında onlara kapıyı kapalı tutan, hükümdarın

⁵⁷¹ İbn Hayyân, s. 197; Makkarî, I, 199-200; Na'nâî, s. 242; Sâlim, *Târih ve Hadâra*, s. 325-326; Abbâdî, *Fi't-Târih*, s. 359-360.

⁵⁷² İbn Hayyân, s. 197; Abbâdî, *Fi't-Târih Abbâsî ve Endelüsî*, s. 360.

⁵⁷³ İbn İzârî, II, 80.

⁵⁷⁴ İbn Hayyân, s. 197.

⁵⁷⁵ İbnü'l-Kûtiyye, II, 70; Abbâdî, *Dirâsât*, s. 146.

⁵⁷⁶ İbn Hayyân, s. 197-198; Abbâdî, *Fi't-Târih Abbâsî ve Endelüsî*, s. 360; Sâlim, *Târih ve Hadâra*, s. 361-362.

⁵⁷⁷ İbn Hayyân, s. 197-198; İbn İzârî, II, 80; Sâlim, *Târih ve Hadâra*, s. 362; Abbâdî, *Fi't-Târih*, s. 359.

korumalarına âmirlik yapan kişidir.⁵⁷⁸ Ayrıca Abbâsîlerde devlet ricâli ve halkın hükümdarla irtibatını sağlayan kişidir. Bunun yanında merâsimlerin düzenlenmesini sağlayan görevlidir.

Endülüs Emevîlerinde ise hâciblik, idarî ve askerî yetkilere haiz bir kurumdu. Hâcib, yukarıda belirttiğimiz gibi vezirler meclisini toplayan ve yöneten kişidir. Bu kişi emir ile vezirler arasında iletişimi sağlayan baş vezir konumundaydı. Bu özelliği ile doğudaki hâciblik makamından ayrılmaktadır. Ayrıca vezirler meclisinde alınan kararları ve meseleleri Emir'e arz ederdi.

Endülüs'te Hacıblik, Emir I. Abdurrahman ed-Dâhil döneminden itibaren uygulanmaya başlandı. I. Abdurrahman ed-Dâhil bu göreve, Yûsuf b. Buht ve Abdülvâhid b. Muğîs gibi en güvendiği adamlarını getirmişti. II. Abdurrahman döneminden itibaren hâciblik, bu ülkede bir protokol memurluğu olmaktan çıkarak, Abbâsîlerdeki vezirliğe denk bir müessese niteliği kazandı. Adı geçen emirin saray teşkilatını yeniden düzenlemesi sonucu, hâcib, devlet idaresinde Emirden sonra ikinci kişi konumuna yükseldi. Saray katipleri ve vezirler ona bağlandı.⁵⁷⁹ Böylece, Endülüs'te, Doğu'dakinin aksine haciblik vezirliğin önüne geçmiş oldu.

Vezarete olduğu gibi hâcibliğe de önemli ailelere mensub kişiler seçilirdi. Ebû Abde ve Benî Şüheyd hacip yetiştirmiş ailelerdendi. I. Hişâm er-Radî döneminde hâciblik görevine Ebû Ümeyye Abdülgaffâr b. Ebû Abde velayet etmekteydi. I. Hakem'in hâcibi ise Abdülvâhid b. Muğîs'di.⁵⁸⁰ II. Abdurrahman'ın ilk dönemlerinde yine Abdülvahid b. Muğîs haciplik yaptığı gibi vefatından sonra da oğlu Abdülkerim b. Abdülvâhid bu görevi ifa etmiştir. Abdülkerim b. Abdülvâhid'den sonra Süfyan b. Abdurabbih görevlendirildi. Fakat Süfyan'ın hâcibliği çok uzun sürmedi. Ondan sonra haciblik görevini İsa b. Şehîd üstlenmiştir.⁵⁸¹

⁵⁷⁸ İbn Haldûn, IV, 362; Sâlim, *Târih ve Hadâra*, s. 327.

⁵⁷⁹ Özdemir, III, 130.

⁵⁸⁰ Abdülkerim b. Abdülvâhid: Babası gibi o da hâciblik makamında bulundu. Dedesi Muğîs er-Rûmî, Târik b. Ziyâd'ın önemli komutanlarından. Endülüs tarihinin en iyi komutanlarından biridiydi. Bir çok önemli savaşta komutanlığı üstlenmiş, her seferin zaferle ayrılmıştı. Bkz. İnân, II, 276; Ali, s. 145

⁵⁸¹ İbn Hayyân, s. 197-198; İbn İzârî, II, 80; Abbâdî, *Fi't-Târih Abbâsî ve Endelüsî*, s. 360. İsa b. Şehid: Süfyan b. Abdurabbih'den sonra hâcib oldu. I. Hakem döneminde de vezirlik yapmıştı. I. Hakem onu süvari birlikleri komutanlığına daha sonra vezirlik makamına getirildi. II. Abdurrahman döneminde hâcib olduğu gibi sâife ordusunun komutanlığını da yapardı. Nitekim Norman saldırıları sırasında komutan olarak görevlendirilmişti.

2. 1. 4. Sâhibu'l-medîne

İber yarımadasında, Romalılar ve Vizigotlar döneminde şehrin emniyetinden sorumlu olan yöneticiye *defensor civitatis* denilmekteydi. Bu kurum, Müslümanların yarımadayı fethinden sonra da devam etti ve *sâhibu'l-medîne* adını aldı.⁵⁸²

Sâhibu'l-medîne, şehrin umûmi emniyetinden sorumluydu ve bir bakıma şehrin valisi konumundaydı. Söz konusu görevli kaynaklarda vali'l-medîne diye de geçmektedir. Emir başkent dışına çıktığında çocuklarından birini nâib olarak bırakmaktaydı. Onunla beraber ise sâhibu'l-medîneyi geride bırakıyordu. Sahibu's-şurta, şehrin dışına çıkabilme yetkisine sahipken, onun şehri terk etme yetkisi yoktu. Şehir ve saraydan sorumluydu. Şurta teşkilatı da ona bağlı olarak çalışmaktaydı.⁵⁸³

Kaynaklarda sâhibu'l-medîneye ilişkin ilk kayıtlar II. Abdurrahman'la ilgilidir. II. Abdurrahman veliahdlığında babası I. Hakem tarafından Şezûne'ye sâhibu'l-medîne olarak görevlendirilmişti. II. Abdurrahman, emirliği döneminde Abdulvâhid b. Yezid el-İskenderânî'yi (235/851) sâhibu'l-medîne olarak görevlendirdi. Söz konusu görevli daha sonra vezirlik ve komutanlık görevlerine de yükseltilmiştir.⁵⁸⁴

Sâhibu'l-medine, görevi gereği halkla iç içe olduğundan onları yakından tanımakta, ihtiyaç ve sorunlarını bilmekteydi. Bu yüzden de halkın sıkıntılı olduğu dönemlerde görevi olan vergi toplama işini reddettiği gibi, halka bağışta bulunulmasını isteyen sâhibu'l-medinelere de bulunmaktaydı.⁵⁸⁵

Endülüs'te, sâhibu'l-medine, bir yandan hükümdarın emirlerini uygulama, diğer yandan halkın talep ve sorunlarını dikkate alma gibi zor bir görev ifa etmekteydi. Çünkü hükümdarın emirlerinin uygulanması halkı her zaman mutlu etmediği gibi, halkın talepleri arasında da hükümdarı rahatsız edecek konular bulunabilmekteydi. Bu yüzden sâhibu'l-medîne emri uygulayıp zulmetmek ya da karşı gelme arasında bir ikilem yaşamaktaydı. İşte bu gibi sebepler yüzünden sâhibu'l-medînelere sık sık değiştirilmekteydi.⁵⁸⁶

İdarî bir görev olması dolayısıyla sâhibu'l-medînenin halka iyi muamelede bulunması ve çabuk sinirlenen biri olmaması arzu edilen bir nitelikti. Görevlinin çabuk sinirlenmesi

⁵⁸² Hilâf, s. 441; Bal, s. 90.

⁵⁸³ İbnü'l-Kûtiyye, II, 55, 100; İbn İzârî, II, 82; Fikri, s. 55; Feylâlî, s. 99; Tehamî, s. 59-60; Na'nâî, s. 220; Abbâdî, s. 361.

⁵⁸⁴ İbnü'l-Kûtiyye, II, 55, 100; İbn Hayyân, s. 170; Magribî, I, 46; Fikri, s. 55; Feylâlî, s. 99.

⁵⁸⁵ İbnü'l-Kûtiyye, II, 100; İbn İzârî, II, 183, 191, 199; Hizmetli, s. 70-71.

⁵⁸⁶ İbn Hayyân, s. 164; İbn İzârî, II, 183, 191, 199; Hizmetli, s. 71.

olayların çözümünü akıl ve basiretten çok, zora başvurarak çözmesiyle sonuçlanmaktaydı. Bu da halk-idare ilişkilerinde sıkıntıya ve halkın mağdur olmasına yol açmaktaydı. Hükümdar da görevliyi azl ederek durumu düzeltmeye çalışırdı.⁵⁸⁷ Endülüs'te sâhibu'l-medîne vergi toplamanın yanı sıra başka görevlere de bakmaktaydı. Bunlardan birisi hükümdar sefere çıktığında sarayda ona vekalet etmekte.⁵⁸⁸

Sâhibu'l-medîne; resm-i geçit, tören ve kabullerde hükümdara çok yakın bir konumda bulunarak hem güvenliğini temin eder hem de törenlerin sorunsuz şekilde icra edilmesini sağlardı. Onun, söz konusu tören ve kabullerde diğer görevlilerin önünde yer alması bu görüşü desteklemektedir. Bu törenlerde sâhibu'l-hayl,⁵⁸⁹ sâhibu'l-medîne, şurtatü'l-ulyâ ve şurtatü's-suğrâ görevlileri ve diğer ehl-i hizmet, rütbelerine göre yer almaktaydı.⁵⁹⁰

Sâhibu'l-medîne'nin Kurtuba'da gerçekleştirilen imar faaliyetlerine başkanlık ettiği ve yapılan faaliyetleri konunun sorumlusu ile birlikte bizzat izlediği kaydedilmektedir. Şehirdeki bu tür işlerin icrası sırasında sâhibu's-sûkla birlikte çalıştıkları görülmektedir.⁵⁹¹

Sonuç olarak, sâhibu'l-medîne yönetici sınıfından bir görevli olmakla birlikte, idarî görevlerinin ağır bastığı anlaşılmaktadır. Onun görevleri arasında; Hükümdarın yokluğunda ona vekale etmek, başkentin güvenliğini sağlamak, hükümdarın talimatlarını halka duyurmak, tören ve kabullerde hükümdara eşlik etmek ve güvenliğini sağlamak ile hükümdarın verdiği emirlerin icrasına nezaret etmek yer almaktaydı. Sâhibu'l-medîne, hükümdara yakınlığı dolayısıyla bilinen vezir ailelerinden, çoğu kez vezir ünvanlı kişiler arasından atanmaktaydı. Öte yandan söz konusu görev, zaman zaman şurtatü'l-ulyâ ile birlikte aynı kişiye verilebilmekteydi. Ancak görevini halkı memnun edecek tarzda yapamayan sâhibu'l-medîneler de derhal azledilmekteydi.

⁵⁸⁷ İbn Hayyân, s. 314; Hizmetli, s. 72.

⁵⁸⁸ İbn Hayyân, s. 65; İbnü'l-Ebbâr, I, 235; Hizmetli, s. 72-73.

⁵⁸⁹ Sâhibu'l-hayl: Endülüs'te süvari birlikleri ve levazımının hazırlık ve düzeninden sorumlu görevliye verilen ünvanıdır. Devletin yüksek görevlilerinden biri olan sâhibu'l-hayl, aynı zamanda askeri birliklerin tertib ve düzenini sağlamak, dârü'l-harbe akınlar düzenlemekle yükümlüydü. Bu görevi çoğu kez büyük komutanlar üstlenmekte ve yaz seferlerini de yönetmekteydiler. Bkz. İbn Hayyân, s. 47, 92.

⁵⁹⁰ İbn Hayyân, s. 47, 92; İbnü'l-Ebbâr, I, 232-233.

⁵⁹¹ İbn Hayyân, s. 66; Hizmetli, s. 74.

2. 2. Kurumlar

2. 2. 1. Adalet Kurumları

2. 2. 1. 1. Kadılık-Başkadılık

Bir hukuk terimi olarak kadı, insanlar arasında meydana gelen hukukî anlaşmazlıkları şer'î hükümlere göre çözüme kavuşturmak için yetkili makam tarafından tayin edilen kişiyi ifade eder.⁵⁹² Adalet teşkilatının en üst makamı niteliğindeki kadılık, Endülüs'e fetihle birlikte girdi. Dolayısıyla da ülkedeki en eski kurumlardan biriydi.

Valiler döneminde Endülüs'teki Müslüman nüfus büyük ölçüde ordu mensuplarından teşekkül ettiği için, bu kurumun başında bulunan kadı, *kâdi'l-cünd* ünvanı taşımaktaydı.⁵⁹³ Zira kadı'nın kendisi bizatihi askerdı ve askerler arasındaki davalara bakmaktaydı. Bunun dışındaki davalara bakma yetkisi yoktu.⁵⁹⁴ Mehdi b. Eslem, Antere b. Fellâh ve Yahyâ b. Zeyd et-Tücîbî, valilik döneminin en meşhur kadılarıdır. Valilik döneminde kadılar genellikle Endülüs valisi tarafından seçilmekteydi. Ancak Dımaşk'ta bulunan hilâfet merkezinden de kadı tayin edildiği olmaktaydı. Kadı Yahyâ b. Zeyd, Emevî Halifesi Ömer b. Abdülaziz tarafından merkezden atanan kadılara örnek teşkil eder.

Endülüs Emevî Devleti'nin kurulmasıyla birlikte *kâdi'l-cünd*, baş kadılık makamını ifade eden *kâdi'l-cemâ'a* adını aldı. Tüm idarî işlerde olduğu gibi adlî teşkilatın da merkezî olması yönüyle Kurtuba kadısı, *kadi'l-cema'a* olarak adlandırıldı. Kurtuba kadısı her ne kadar *kadi'l-cema'a* lakabını taşısa da sorumluluk alanı Kurtuba'nın idarî hudutlarıyla sınırlıydı.⁵⁹⁵ Ancak bazı Emirler, kadı seçiminde *kadi'l-cema'a* 'ya danışmakta ve onun tavsiyesine değer vermektedirler. İlk olarak *kadi'l-cema'a* lakabını alan kişi ise Yahya b. Yezîd'tir. Ayrıca başkadı olan kişi devletin ileri gelenleri arasına katılır ve protokolda de vezirlerle aynı seviyede olurdu.⁵⁹⁶

İdarî merkezlerdeki kadılar zikredilen ünvanları taşıırken, taşradakilere sadece kadı ya da *sâhibu'l-kadâ* denmekteydi. Bütün şehirlerde ve bir çok kazada, devlet tarafından tayin edilen kadılar bulunuyordu. Her ne kadar Nübâhî, Endülüs Emevîleri döneminde kadıların

⁵⁹² Fahrettin Atar, "Kadı", *DİA*, XXIV, 66; Adıgüzel, s. 56.

⁵⁹³ İbnü'l-Kûtiyye, II, 75; Özdemir, III, 139; Bal, s. 85.

⁵⁹⁴ Muhammed Abdülvehhâb Hilaf, *Tarihu'l Kada fi'l Endelüs*, Müessesetü'l-'Arabiyyeti'l-hadisiyye, Kahire 1992, s. 161; Bal, s.85.

⁵⁹⁵ Huşenî, *Kudâtu Kurtuba*, s. 104; Hilaf, s. 180; Adıgüzel, s. 57.

⁵⁹⁶ İbnü'l-Kûtiyye, II, 75; İbn İzârî, II, 80; Hilaf, s. 162; Özdemir, III, 140; Bal, s. 85.

merkezde emir tarafından belirlenen kadi'l-cemâ'a tarafından tayin edildiğini belirtmekteyse de tarihçilerden Huşenî'nin *Kudâtu Kurtuba* adlı eseri başta olmak üzere Endülüs ulemâsının hayatlarına yer veren tabakat kitaplarında söz konusu dönemde, kadıların tayin ve azillerinin en üst otorite konumunda olan emir tarafından ya doğrudan ya da onun bilgisi dahilinde gerçekleştirildiği ifade edilmektedir.⁵⁹⁷

Bununla birlikte bir kişinin kadı olarak görevlendirilmesinden önce Endülüs Emevî emîrlerinin, dönemin önde gelen âlimlerinin görüşlerini aldıkları bilinmektedir. İbn İzârî'nin belirttiğine göre II. Abdurrahman bir kişiyi kadı olarak tayin etmeden önce dönemin önde gelen fakihlerinden Yahya b. Yahya el-Leysî'ye danıştı. Yahyâ b. Yahyâ'nın bir kişi hakkında olumlu yönde kanaat belirtmesi halinde o kişi kadılığa getirilir, aksi yönde fikir beyan etmesi halinde ya tayin gerçekleşmez, ya da tayin edilmiş bir kadı azledilirdi.⁵⁹⁸ İbn Kûtiyye de II. Abdurrahman'ın Yahyâ el-Leysî'ye çok saygılı davrandığını ve onun görüşünü almadan herhangi bir kadı tayininde bulunmadığını kaydetmektedir.⁵⁹⁹

Kadılar davalara mescidü'l-câmi'(ulu cami) denilen, şehrin merkezî camilerinde bakmaktaydılar. Bu camilerde kadıların davalara bakacağı bir bölüm tahsis edilmekteydi. Bazen de kadılar davalara kendi evlerinde bakmaktaydı.⁶⁰⁰ Bir kişinin kadı olabilmesi için bazı özelliklere sahip olması gerekmektedir. Bu şartlar şöyle sıralanabilir:

1 - Müslüman olmak.

2 - Âdil olmak.

3 - Hukukî bir mesele hakkında hüküm verebilecek bilgi donanımına sahip olmak.

4 - Dinin emir ve yasaklarına riâyet etmek.

5 - Dış etkilere karşı koyabilecek ahlâk ve karaktere sahip olmak.⁶⁰¹

6- Endülüs müslümanları Malikî mezhebine mensub olduğu için Malik b. Enes'in fikhî görüşlerini içeren *el-Müdevvene* adlı eserin ezbere bilinmesi⁶⁰²

⁵⁹⁷ İbn İzârî, II, 80; Özdemir, III, 140; Adıgüzel, s. 57.

⁵⁹⁸ İbn İzârî, II, 80-81.

⁵⁹⁹ İbnü'l-Kûtiyye, II, 75; Özdemir, III, 140; Hilâf, s. 178; Adıgüzel, s.57; Bal, s. 85.

⁶⁰⁰ Sâlim b. Abdullah el-Halef, *Nüzûmu hukmî'l Emeviyyîn ve rûsûmihim fî'l Endelüs*, II, Medine 2003, 658; Bal, s. 86.

⁶⁰¹ Huşenî, s. 22-25; Adıgüzel, s. 58.

Davaları karara bağlayarak hak sahiplerine hakkının verilmesini sağlamak, sefih ve mecnunlara velayet etmek veya veli tayin etmek, iflas eden tacirlerin mallarına hacr (kısıtlama) uygulayarak mallarının korunmasını sağlamak, mahkumların durumlarını teftiş etmek, kanunlara uygun şekilde yapılan vasiyetlerin yerine getirilmesini sağlamak, velisi bulunmayan ve evlenebilecek durumda olanlara velayet ederek evlendirilmelerini sağlamak, birey ve kamu maslahatlarını gözetmek ve hakları yerine getirmek gibi hususlar kadının başlıca görevleri arasında yer almaktaydı.⁶⁰³

Fakihlerden oluşan, *meclis-ş-şûrâ* veya *ashâbu'r-rey* denilen ve önemli konularda karar veren meclise başkanlık etmek *kadi'l-cema'a*'nın görevleri arasındaydı. Kadılar âdil, tarafsız ve dürüst kişilerden seçilirdi. Baş kadının çok fazla yetkisi vardı. Gerektiğinde hükümdarı dahi huzuruna çağırabilmekteydi. Mesela sertliği ile tanınmış I. Hakem (180-206/796-822) dahi emirliğinde yargıya hürmet göstermiş ve kadı'nın kararlarını ihlâl etmemiştir. Kadılar, Endülüs emirleri karşısında dahi adaletten ayrılmamışlardır. Başkadı İbn Beşir'in (ö. 197/823) I. Hakem aleyhine hüküm verip onu tazminat ödemeye mahkum etmesi, başka bir olayda Emir I. Hakem tarafından imzalanmış bir şehadetnameyi kabul etmemesi üzerine emîrin mahkemeye gelerek delillerini göstermeye mecbur kalışı bu duruma örnek gösterilebilir.⁶⁰⁴ Bir keresinde de emir tarafından kendisine gönderilen hediye, haksız karar vermesine sebep olacağı nedeniyle reddetmişti. Kadılar yalnızca adaleti sağlamakla kalmadılar, aynı zamanda fakirlerin ve çaresizlerin hamisi oldular. Pek çok vakfın idaresini ve yetim ve sefihlerin servetlerinin idaresini kadılar yürütmekteydi.⁶⁰⁵

Endülüs Emevîleri dönemi boyunca adlî teşkilat içerisinde kadılık derecelerini gösteren dört unvanın bulunduğunu görmekteyiz: Küçük kasaba ve köylerde adli işlere bakan kimselere *müsedded*, *küver* denilen bölgelerin hakimlerine *kadı*, sağır denilen hudut vilayetlerin tamamının kadısına *kâdi'l-kudât* ve Kurtuba kadısına ise *kâdi'l-cemâ'a* denilmekteydi.⁶⁰⁶

⁶⁰² İbn Haldûn, IV, 422; Kâdi İyâz. *Tertibü'l-medârik* (nşr. M. Tavit et-Tanci v.dğr.), VII, Rabat 1981, 257, Abdurrahman b. Muhammed ed-Debbağ, *Me'âlimü'l-îmân* (nşr. Muhammed Mâdûr-Muhammed el-Ahmedî Ebü'n-Nûr), Kahire 1972, s. 146-147; Ali Hakan Çavuşoğlu, "el-Müdevvenetü'l-Kübrâ", *DİA*, XXXI, 470-471.

⁶⁰³ Halef, II, 647; Özdemir, III, 141; Bal, s. 87.

⁶⁰⁴ İmamuddin, s. 53, 387; Bal, s.87.

⁶⁰⁵ İbnü'l-Kûtiyye, II, 14; İmamuddin, s. 53, 387; Özdemir, III, 141.

⁶⁰⁶ Halef, II, 624; Hilâf, s. 164-165; Huşenî, s. 104; Şükrü Özen, "Kâdilkudât", *DİA*, XXIV, 77.

2. 2. 1. 2. Şurta Teşkilatı

Doğuda Emevîler döneminden beri varlığı bilinen şurtâ teşkilatının sorumlusu için Endülüslüler vâli's-Şurta, sâhibu's-Şurta ve sâhibu'l-ahkâm gibi ünvanlar kullanmışlardı.⁶⁰⁷ Şurta sorumlusu Endülüs'te Emevî emirleri döneminde hükümdarlar tarafından atanmaktaydı. Bu göreve tayin edilenler için bir atama belgesi düzenlenmekteydi.

II. Abdurrahman dönemine kadar şehrin umûmî emniyeti ve çarşı-pazarların denetimi, *vilâyetü'l-medine* adı verilen tek bir kurum tarafından görülmekteydi ve bu kurumun başında bulunan kişi, *sâhibu'l-Medine* ünvanını taşıyordu.⁶⁰⁸ II. Abdurrahman, diğer kurumlarda olduğu gibi bu kurumda da bir takım değişiklikler yaptı. Çarşı ve pazar denetimini, *vilâyetu's-sûk* adıyla kurduğu yeni teşkilata verdi. Emniyet işlerinin sorumluluğu ise *şurta* adı verilen teşkilata verildi. Teşkilatın başında *sahibu's şurtâ* bulunmaktaydı ve aylık maaşı otuz dinar olarak tayin edilmişti. *Sâhibu'l medineye* bağlı olarak çalışmaktaydı. II. Abdurrahman, *şurta'yı*, *eş-şurtatü'l-ulyâ* ve *eş-şurtatü's-sugrâ* olmak üzere iki kısma ayırdı.⁶⁰⁹

Bu iki mevkiinin görevlerinin birbirinden hangi noktalarla ayrıldığı hakkında kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Bununla beraber eş-Şurtatü'l-ulyâ'nın hâssa (toplumun üst kesiminde bulunanlar), eş-Şurtatü's-sugrâ'nın avâmın güvenliğini sağlamakla sorumlu olduğu söylenmiştir. Fakat bu görev taksiminin doğruluğunu gösteren kesin deliller mevcut değildir.⁶¹⁰

Şurta teşkilatında görev yapacak kişiler, hukukî meselelere vakıf ve hüküm verebilecek düzeyde hukuk bilgisine sahip olanlar arasında seçilirdi. İşbiliyye'de kadılık yapmış olan Ebû Bekir Muhammed b. Hasan ez-Zübeydî, aynı zamanda şehirde şurta teşkilatında da görevliydi.

Kadıların sorumluluğu altında çalışan sâhibu's-şurta, kamu ahlâkına karşı işlenmiş suçlar ve toplum hayatına zarar verebilecek davranışlarda bulunan kişilerin tespiti ve

⁶⁰⁷ Huşenî, s. 58; Münis, s. 464; İmâmuddin, s. 388-389; Özdemir, II, 146-147.

⁶⁰⁸ İbn Hayyân, s. 252; İbn İzârî, II, 235; Özdemir, II, 147.

⁶⁰⁹ İbn Hayyân, s. 252; İbn İzârî, II, 82, 230;; Magribî, I, 46; Tihamî, er-Râcî Haşimî, *Nüzûmu ve idaretu Beni Ümeyye bi'l Endülüsi min hılâli'l-muktebis li İbn-i Hayyân*, Rabat 1984, s. 52; Özdemir, II, 147; Na'nâî, s. 354; Bal, 101; Adıgüzel, s. 63. Halifeliğin ilanından sonra Endülüs'te sosyal, siyâsal ve ekonomik alanda meydana gelen gelişmeler sonucunda Muhammed en-Nâsır, 312/928 yılında, bu iki kısma, eş-Şurtatü'l-vustâ'yı ihdas ederek şurtâ sayısını üçe çıkarmış oldu. Bkz. İbn Hayyân, V, 252; İbnü'l-Ebbâr, I, 233-234; Tihamî, s. 52; Özdemir, III, 147.

⁶¹⁰ İbn İzârî, II, 82, 230; Magribî, I, 204; İbn Haldûn, I, 445-446; Özdemir, II, 147; Tihamî, s. 52; Abbâdî, s. 360-361; Bal, s. 101.

cezalandırılması, halkın can ve mal güvenliğinin sağlanmasının yanı sıra geceleri şehrin kapılarını kapamak gibi görevleri ifa etmekteydi.⁶¹¹

Bu kurumun başında bulunan âmirler gerek ferde gerekse kamuya zarar veren eylemleri takip ve cezalandırmada tam yetkiliydiler. Failleri suçüstü yakaladıkları vakit herhangi bir soruşturma ve mahkeme safhasına gerek duymaksızın cezalarını tayin edip hemen infazını gerçekleştirebilirlerdi. Öte taraftan kadı tarafından takdir edilen cezaların infazını da aynı amirler yerine getirmektedir.⁶¹²

2. 2. 1. 3. Hisbe Teşkilatı

İslam devletlerinde genel ahlâkı koruma ve kamu düzenini sağlamaya yönelik bir kurum olan hisbe, Hz. Peygamber döneminden itibaren mevcuttur. İyiliği emretme kötülükten sakındırma prensibi gereğince hisbe, bu görevi yerine getirecek kişilerin bulunması halinde diğer insanlar üzerinden kalkacak bir sorumluluk olarak görülmüştür.⁶¹³ Hisbe faaliyetlerini yürütmekle görevli memur için yaygın olarak muhtesib kelimesi kullanılmaktadır. Doğudaki Emevî devletinde baştan beri hisbe kurumu bulunmakta ve bu teşkilatın başında bulunan muhtesib merkezde hükümdar, taşrada ise valiler tarafından atanmaktaydı. Fetihle birlikte bu devletin bir vilayeti haline gelen Endülüs'te de tabii olarak benzer bir uygulama sürdürülmüş olmalıdır.⁶¹⁴

Endülüs'te hisbe teşkilatı, sûk teşkilatı olarak bilinmekteydi ve bu teşkilatın başında bulunan kişiye sâhibu's-sûk veya vâli's-sûk denilmekteydi. Çünkü asıl ilgi alanı çarşı-pazarda meydana gelen hile, aldatma, borç, ölçü-tartı kontrolüydü. Hisbe kurumu için ahkâmü's-sûk ve vilâyetü's-sûk gibi isimler kullanılmıştır. Fakat IV/X. yüzyıldan itibaren muhtesib kavramı kullanılmaya başlandı ve XI. yüzyılda bu kavramın kullanımı yaygınlaştı.⁶¹⁵

Sâhibu's-sûk, emir tarafından tayin edilirdi. Emir, Kurtuba'ya sâhibu's-sûk seçileceğinde kadı'l-cemâ'a ile, diğer bölgeler için seçileceğinde ise bölge kadılarıyla istişare ederek görevlendirme yapardı. Magribî, sâhibu's-sûk'u diğer teşkilatlardan ayırarak müstakil hale getiren ilk emirin II. Abdurrahman olduğunu ve bu göreve getirilen kişiye hazineден otuz

⁶¹¹ İbn Hayyân, s. 252; Magribî, I, 204; İbn Haldûn, I, 393; Zübeydî, s. 3; Özdemir, II, 147.

⁶¹² Magribî, I, 204-205; Özdemir, II, 147-148; Chejne, s. 142.

⁶¹³ Ömer b. Osman b. Abbas el-Cersîfî, *er-Risâle (Selâsü resâili'l-Endelüsiyye fî âdâbi'l-hisbe ve'l-muhtesib)*, thk. E. Lévi Provençal), Institut Français d'Archeologie Orientale, Kahire 1955, s. 119; Cengiz Kallek, "Hisbe", *DİA*, XVIII, 133.

⁶¹⁴ İbn İzârî, II, 82; İmamuddin, *al-Hisbah in Muslim Spain Tuta Sub Aegide Palas*, Leiden 1981, s. 56; Halef, II, 843; Na'nâî, s. 220; Abbâdî, s. 361.

⁶¹⁵ İbn Hayyan, s. 252; İbnü'l-Farâdî, I, 16; Halef, II, 845.

dinar maaş bağlandığını kaydetmektedir. Buna göre II. Abdurrahman, o zamana kadar bir görevli tarafından ifa edilen şurta ve sûk görevlerini birbirinden ayırıp müstakil hale getirdi.⁶¹⁶ II. Abdurrahman'ın bu ayrımı, kurumlar arası sınırları netleştirme bakımından önemli bir adım olmakla beraber, daimî bir kabul görmemiştir. Nitekim, daha sonra Emir Muhammed döneminde kıtlık dolayısıyla başlatılan, şurta ve sûk görevlerinin birleştirilmesi uygulamasına sık sık başvurulmuştur. Endülüs Emevîlerinde muhtesib, kâdi'l-cemaa veya sâhibu'l-medine'ye bağlıydı ve genellikle fakihler arasından seçilirdi.

Çarşı-pazarların denetlenmesi, ölçü ve tartı aletlerinin doğruluğunun teftişi, kurallara uymayanların cezalandırılması muhtesibin göreviydi. Muhtesib aynı zamanda ekmek gibi halkın temel ihtiyaç maddelerinin fiyat denetimlerini yapar ve kurallara uygun üretilip üretilmediğini denetlerdi.⁶¹⁷ Eksik tartan veya muhtesibten habersiz fiyat artıran satıcılar aynı suçu tekrarlamaları halinde tazir cezasına maruz kalırlar, muhtesibin gerekli görmesi halinde sürgüne yollanırdı. Kamu düzeninin her alanda en üst düzeyde olmasına dikkat ederlerdi. Sözelimi, camiye silahla gelen veya camide yemek yiyen bir kişiye muhtesib derhal müdahale etme yetki ve sorumluluğuna sahipti. Ayrıca muhtesib, sokak ve caddelerde genel ahlak ve âdab kurallarına aykırı davranışlara mani olmak, oyun ve eğlence yerlerinde taşkınlık yapılmasına engel olmakla görevliydi. Muhtesib, kişide bağımlılık yapan maddelerin kullanımı-örneğin haşhaş gibi- engelleme yetkisine de sahipti. Haşhaş gibi zararlı madde kullanımı öncelikle tek bir ferdi etkilese bile, derece derece bütün bir topluma zarar vereceği aşıkâr olan bir alışkanlık olması dolayısıyla muhtesibin sahip olduğu bu yetkiyle temelde kamu yararının gözetildiği ifade edilebilir.⁶¹⁸

Muhtesib, suçluları anında cezalandırma yetkisine sahipti. Verilen cezalar genellikle, hileli malların imhası, suçlu kimselerin kırbaçlanması veya sokaklarda dolaştırılarak teşhiri, hapse atılması, pazar veya şehirden kovulması gibi cezalardı. Ancak kıtlık, savaş gibi durumlarda, el kesme cezası ve öldürme gibi ağır cezaları dahi uygulamaktaydı.⁶¹⁹

Makkârî'nin *Nefhu't-Tîb* adlı eserindeki kaydından, Endülüs'te muhtesibler arasında elden ele dolaşan ihtisâb kanunnamelerinin varlığını bilmekteyiz. Söz konusu kanunnamelerin muhtevaları hakkında kesin bilgi sahibi olamasak da, ihtisab kanunnamelerinin Endülüs'te bir

⁶¹⁶ Magribî, I, 46; Huşenî, s. 99, 178-179; Halef, II, 845.

⁶¹⁷ İbn İzârî, II, 82; Na'nâî, s. 220; Abbâdî, s. 361; Hizmetli, s. 39.

⁶¹⁸ Makkârî, I, 203-204; Ömer b. Osman b. Abbas el-Cersîfî, *er-Risâle*, s. 120; İmâmuddin, *al-Hisbah*, s. 55; Adıgüzel, 66.

⁶¹⁹ İbn Abdûn, *Risâletü İbn Abdûn fi'l-kazâ ve'l-hisbe*, thk. Levi Provencal, Institut Français d'Archeologie Orientale, s. 23; Halef, II, 847; İmâmuddin, *al-Hisbah*, s. 55; Halef, II, 847; Kallek, XVIII, 140.

muhtesibin görevini yaparken karşılaşması muhtemel meseleler hakkında gerekli bilgilerin yer aldığı metinler oldukları düşünülebilir.⁶²⁰

2. 3. Askeri Yapı

2. 3. 1. Kara Ordusu

İspanya'nın fethini gerçekleştiren İslâm ordusu, Arap ve Berberî kabilelerden meydana gelmekteydi. 92/711 yılında fetih harekâtını başlatan Târik b. Ziyad, sadece 300'ü Arap asıllı askerin bulunduğu, çoğunluğu Berberî askerlerden oluşan 7.000 kişilik bir kuvvetle Endülüs'te fetih faaliyetlerinde bulundu. 93/712 yılında Mûsâ b. Nusayr, hem Târik'a yardımcı olmak hem de onun gidemediği şehir ve bölgelere gidip Endülüs'ün fethini tamamlamak amacıyla çoğunluğu Arab ve mevâlîden oluşan 18.000 kişilik bir ordu ile Endülüs'e geldi.⁶²¹ Yarımada ilk gelenlere Beledî, sonradan yerleşenlere ise Şâmî denilmekteydi. Beledîler Kureyş kabilesi hariç çoğu Yemenli askerlerden oluşurken, Şâmîler ise Kaysîlerden oluşmaktaydı. Kaysîler 122/741 yılında Belc b. Bişr ile beraber Sebte'den geldiler.⁶²²

Mûsâ b. Nusayr'la birlikte Endülüs'e gelen Yemenîler; Cezîretülhadrâ, İşbiliyye, Sarakusta (Saragosa), Kurtuba (Cordoba), Mursiye (Murcia) ve çevresine yerleştiler. Kaysîler, Müvelledûn'un yoğun olarak yaşadığı Tuleytula (Toledo), İşbiliyye, İlbîre (Elvira) gibi şehirlere yerleştirildi.⁶²³ Vali Ebü'l-Hattâr, Şamlılardan oluşan orduyu farklı gruplara ayırarak, *el-Kuveru'l-mücennede* denilen bölgelere yerleştirdi. Dımaşklı askerler, İlbire (Elvira); Ürdünlü askerler Rayye (Regio); Filistinli askerler Şezûne; Hımslılar İşbiliyye; Kınnesrin askerleri Ceyyan ve Mısırlı askerler Bace bölgesinde bulunan iktalara yerleştirildi. Bu bölgelerin haraç gelirlerinin 1/3'ü yaptıkları askerî hizmet karşılığında kendilerine bırakılıyordu. Geriye kalan 2/3'ü ise Kurtuba'ya gönderiliyordu.⁶²⁴

Valiler döneminin sonuna kadar ordu Arab ve Berberî kabilelerden oluşmaktaydı. Gerekğinde her kabile reisi, kendi kabile birliklerine komuta ediyordu. Her kabilenin kendilerini diğer kabile ve gruplardan ayıran flama ve sancakları vardı. Farklı kabilelerin

⁶²⁰ Makkârî, I, 128; Kallek, s. 140.

⁶²¹ Müellifi meçhul, *Ahbârü Mecmû'a*, s. 17; Makkârî, I, 233, 257; Ali, s. 51-52; Abbâdî, s. 69, 74; Fikri, s. 12; Özdemir, II, 17-18, 22-23.

⁶²² İbnü'l-Esîr, IV, 473; Magribî, I, 79; Makkârî, I, 290-298; Na'nâî, s. 211; Özdemir, s. 50; İmâmuddîn, s. 54.

⁶²³ Makkârî, I, 290-298; Sâlim, s. 121; Na'nâî, s. 24.

⁶²⁴ İbn İzârî, II, 33; Halef, II, 486; Mûnis, s. 221; Bal, s.93.

birleşmesinden meydana gelen ordu, vali ya da tanınmış kabile reislerinden biri tarafından sevk ve idare ediliyordu.⁶²⁵

Emevî emirleri döneminde ordu, özellikle dış tesirler yüzünden pek çok değişim yaşadı. I. Abdurrahman döneminde Kuzey Afrika'dan getirilen ücretli Berberî birlikleri ile Güney Avrupa ülkelerinden sağlanan köleler ordunun esasını teşkil ediyordu.⁶²⁶ I. Hişâm er-Radî de Berberîlerden ve Sakâlibeden oluşan, iyi disipline edilmiş ve çok iyi eğitim görmüş düzenli bir ordu oluşturdu. Ayrıca savaşta ölen askerlerin geride kalan erkek çocuklarının Divânü'l-ceyş'e yazdırılması işi de ilk defa onun tarafından başlatılmıştı.⁶²⁷

I. Hakem er-Rabazî ise Berberî ve Sakâlibeden oluşan askerlerin sayısını artırdı. Makkarî'nin rivayetinden anlaşıldığına göre bu askerlerin sayısı 3.000 süvari, 2.000 piyade olmak üzere 5.000'e ulaşmıştı.⁶²⁸ Onun oluşturduğu düzenli ordunun tamamı Berberî, Hristiyan ve Zenci askerlerden oluşmaktaydı ve Arapça bilmedikleri için halk tarafından el-Hares (dilsiz) olarak adlandırılmaktaydı. Ayrıca ilk defa maaşlı asker istihdam eden, devamlı askerlik uygulamasını başlatan; ikmâl, destek ve hizmet birliklerini oluşturan emirdir.⁶²⁹

Endülüs Emevîleri döneminde askerî teşkilat üç tür ordudan oluşmaktaydı: Şâmî Arapların meydana getirdiği ilk orduya *Cünd* denilmekteydi. Bunlar *el-Küveru'l-mücenne* denilen askerî bölgelerde ikamet etmekteydiler ve ikta sahipleri tarafından oluşturulmaktaydı. Bu askerler öşürden muaftılar ve liva denilen savaşa hazır iki birlik bulundurmak zorundaydılar. Ayrıca bu birlikler üç ayda bir değişimli olarak sefere çıkmaktaydı.⁶³⁰ Belediyî denilen ve Târik b. Ziyad ve Mûsâ b. Nusayr ile Endülüs'e gelenler ise ikinci orduyu meydana getirmekteydi. Bu orduya *Huşûd* denilmekteydi. Bu ordu savaşa hazır iki liva bulundurmak zorundaydı. Şâmîlerden farklı olarak altı ayda bir değiştirilmekteydi. Üçüncü orduya ise *Haşem* denilmekteydi. Haşem birlikleri memâlik ve sakâlibeden oluşurdu. Sayıları ordu içinde belli bir oranı geçmemekle birlikte Kuzey'e ve Kuzey Afrika'ya yapılan bütün seferlere katıldılar. Bunlar ayrıca hükümdarın muhafız birlikleriydi. Komutanlarına *en-*

⁶²⁵ Makkarî, I, 128; İmâmuddin, s. 64; Bal, s. 93.

⁶²⁶ İbnü'l-Kûtiyye, s. 60-61; İbn İzârî, II, 45; İbn Kesîr, X, 74;

⁶²⁷ İbnü'l-Kûtiyye, II, 61-63; Müellifi meçhul, *Ahbâru Mecmû'a*, s. 109-112; İbn İzârî, II, 67-68.

⁶²⁸ Makkarî, I, 340-341; Sâlim, s. 221.

⁶²⁹ İbn İzârî, II, 67; Nüveyrî, XXIII, 374; İbn Haldûn, IV, 127.

⁶³⁰ İnân, I, 366; Halef, II, 487; Bal, s. 94.

nâzır fi'l-Haşem ya da *sâhibu'l-haşem* denilmektedir. Bunların dışında düzensiz ordu birlikleri ve seferberlik zamanında teşkil edilen geçici gönüllü alayları vardı.⁶³¹

Endülüs Emevîlerinde ordunun yapısı Abbâsî ordusunun yapısına benzemektedir. Her bir ordu *Âmir* denilen komutanlar tarafından sevk ve idare edilmekteydi ve 5.000 kişiden oluşmaktaydı. Bu ordular 1000'er kişiden oluşan alaylara bölünmekteydi. Başlarında *kâid* denilen komutanlar bulunurdu. Hepsinin kendisine ait sancakları vardır. Alaylar, *nakibler* tarafından komuta edilen 200 kişilik bölüklerden oluşmaktaydı. Bölükler 40 kişiden oluşan ve *arif* denilen komutanlar tarafından sevk ve idare edilen takımlara bölünmekteydi. Takımlar ise 8 kişiden oluşan ve mızraklarında *ukde* denilen flama taşıyan mangalara ayrılmaktaydı. Mangaları ise *nâzır* denilen komutanlar idare ederdi.⁶³²

Askerî seferler genellikle yaz aylarında düzenlenirdi. Bu seferler *sâ'ife* olarak isimlendirilirdi. Nadiren de olsa kış aylarında seferlere çıkıldığı oluyordu ve bu seferlere *şâtiye* denilmekteydi.

Endülüs ordusu, beş kısımdan oluşurdu: Merkez (*kalâb*), sağ ve sol kanatlar (*ecnâh*), her iki yanda da *mukaddime* denilen öncü birlikler ve arkada *sakah* denilen artçı birlikler. Ordu yürüyüşü geçtiğinde önde düzenli ordu bulunurdu. Onları düzensiz ordu, silah ve erzak taşıyan araçlar ve yük hayvanları takip ederdi.⁶³³

Endülüs ordusu piyade ve süvari birliklerinden teşekkül etmekteydi. Piyadeler kılıç, hançer, topuz, kargı, ok ve yay; süvariler ise; kılıç, mızrak ve iki ağızlı balta gibi savaş aletlerini taşırlardı. Bunlara ilave olarak her iki sınıf, vücudun korunması maksadıyla zırh, ağaç ya da geyik derisinden ma'mul kalkan, ayrıca başı korumak için miğfer kullanırlardı. Kuşatma esnasında mancınık, en fazla kullanılan savaş aletlerindendi.

Endülüs ordusunun en çok uyguladığı savaş taktikleri vur kaç ve düşmanı yanlardan kuşatma taktikleriydi. *el-Kerr ve'l-ferr (vurkaç)* adıyla bilinen ve zamanla Hıristiyanların da benimseyip *torna fuye* adını verdikleri bu taktik, süvari birliklerinin aniden düşman üzerine saldırması ve en kısa sürede azami zararı verdirdikten sonra hızla geri çekilmesinden ibaretti. Diğer taktik ise İslam ordusu, piyade ve okçular önde, süvariler arkada olarak savaş alanında yer alırlardı. Düşman saldırısı başladığında okçular atış yaparlar, okçular ve piyadeler sağ ve

⁶³¹ İbn İzârî, II, 85; Halef, II, 498; Bal, s. 94.

⁶³² İmâmuddin, s. 66; Bal, s. 95.

⁶³³ İnân, I, 366; İmâmuddin, s. 66-67; Özdemir, II, 156.

sol kanatlara açılırlar, geride bekleyen süvariler bu alandan süratla çıkarak düşmanın üzerine atılırlardı. ⁶³⁴ Her iki taktikte de arkaya hendekler kazılmaktaydı. Böylece geri çekilen birlikler, hendeğin arkasında yeniden savaş düzeni almaktaydı.

2. 3. 2. Donanma

Endülüs'ün fethi sırasında Müslümanların ciddi sayılabilecek bir deniz gücüne sahip bulunmadıkları hatta Cebel-i Târik boğazını geçebilmek için Sebte hakimi Julianus'un donanmasından yararlandıkları bilinmektedir. Valiler döneminde de (95-137/714-756) iç karışıklıklar sebebiyle güçlü bir donanmanın oluşturulması hususunda ciddi adımlar atılamadı. Emevî devletinin kurulmasından sonra ise Vizigot döneminden kalma Turtuše, Târekunâ, Likant, Dâniye, İşbiliyye ve Cezîretülhadrâ'daki liman ve tersaneler değerlendirilmek suretiyle ordunun karada olduğu gibi denizde de güçlendirilmesi yoluna gidildi.

Endülüs Emevîleri, yarımadanın uzun bir deniz sınırına sahip olmasına rağmen, başlangıçta kara ordusuna verdikleri önemi donanmaya gösteremediler. Özellikle Emevîlerin sürekli mücadele etmek zorunda kaldığı Hıristiyan komşularının denizcilikte güçlü olmamaları ve emirliğin en uzun sahilini oluşturan güney sahillerinin, İslam devletleri boyunca uzanıyor olması denizciliğe önem vermeyi gerektirmiyordu. ⁶³⁵

Başlangıçta Emevî idarecileri daha ziyade ülkenin Akdeniz'e olan kıyılarının savunulmasına önem verdiler. Denizcilik alanında maharet sahibi Yemenli Kudâa kabilesinden aileleri buraya yerleştirdiler. Yine aynı maksatla Berberî ve musta'rib ailelerden istifade edildi. Ayrıca bu aileler Batı Akdeniz'de deniz taşımacılığı, ticaret ve korsanlık yapmaktaydılar. II. Abdurrahman döneminde denizlerde bir çok başarılar kazanıldı. Nitekim Akdeniz'e açılan Endülüs donanması isyan eden Balear adalarını (Mayorka ve Minorka) itaat altına almayı başardı. Keza Turtuše ve Belensiyye'den hareket eden donanmaya bağlı gemiler 224-236/838-850 yılları arasında Frankların hakimiyetindeki Marsilya ve Aral kıyılarına yıldırma hücumları düzenledi. ⁶³⁶

⁶³⁴ Turtuşi, *Sirâcu'l-mulûk*, thk. Muhammed Fethi Ebû Bekir, II, Dârü'l-Mısriyyeti'l-Lübânîyye, s. 332; İmâmuddin, s. 67; Özdemir, II, 156-157; Bal, s. 95.

⁶³⁵ Makkarî, I, 441; Himyerî, s. 28; Abbâdî, *Dirâsât*, s. 250; Sâlim-Abbâdî, *Târihu'l-Bahriyye*, s. 45; Ali, s. 130; Özdemir, III, 159.

⁶³⁶ İbn İzâri, II, 100; Na'nâî, s. 355; Sâlim-Abbâdî, *Târihu'l-Bahriyye*, s. 45-46.

Öte yandan I. Hakem döneminde vuku bulan Rabad isyanları neticesinde sürgün edilen ve çoğunluğu müvelledlerden oluşan Endülüslüler, 209/825 yılında Girit adasını ele geçirdiler; burada müstakil bir yönetim oluşturduktan sonra Ege adalarına ve Yunanistan kıyılarına hücumlarda bulunmak suretiyle Bizans'ı tehdit ettiler. Bütün bu faaliyetler Endülüs Emevî devletinin insiyatifi dışında gerçekleşiyordu. Ancak idarecilerin bunlara sempati ile baktıkları da bir gerçektir.⁶³⁷

II. Abdurrahman döneminde Atlas okyanusu kıyılarında gerçekleşen ve aralarında İşbiliyye'nin de bulunduğu bazı Endülüs şehirlerinin yağmalanmasına ve yakılmasına sebep olan Norman saldırıları ülkenin batı sahillerinin yeterince korunamadığı gerçeğini gün yüzüne çıkardı. Bu zaafiyetin farkına varan Emir II. Abdurrahman, bu olaylardan sonra ileride meydana gelebilecek benzeri saldırılara karşı koymak için gerekli tedbirleri almaya başladı. Bu gaye ile daha önce vezirlerin teklif ettikleri İşbiliyye surlarının yeniden inşa edilmesi için emir verdi. Bunun için Dimaşk'a adam göndererek; gençliğinde tanıdığı Abdullah b. Sinan adındaki ustayı getirmesini istedi. Abdullah b. Sinan'dan surların yapılmasını ve bitirdikten sonra da surların kapısına kendi adının yazılmasını istedi. Ayrıca II. Abdurrahman, liman şehirleri için savunma hattı ve güçlü kale ve hisarlar yaptırdı.⁶³⁸

Norman istilasının ardından Emir II. Abdurrahman, İşbiliyye'de Dârü's-Sinâ'a (tersane) kurdurdu. Burada savaş gemileri inşa edildi. Düşman gemilerini gözetlemek için Endülüs'ün batı ve doğu sahilleri boyunca ribâtlar ve gözetleme kuleleri kuruldu. Ayrıca bu ribatlar ışık ve tala'a denilen aletlerle teçhiz edildi. Burada görev yapanlar Simmâr, Murâkib ve Ribbât olarak isimlendirildi. Acil durumlarda bu görevliler gece minare ve kulelerde ateş yakarlardı, gündüz ise duman kullanırlardı. Ayrıca borazan ve davul kullanılırdı.⁶³⁹

İşbiliyyenin dışında el-Meriyye, Tâkerunâ, Cezîretülhadrâ, Mâleka, Lokant, Mayorka şehirlerinde tersaneler kuruldu.⁶⁴⁰ Endülüs sahillerinde gençlere denizcilik eğitimi verilerek deniz kuvvetlerinin güçlenmesi ve deniz filolarının geliştirilmesi sağlandı.⁶⁴¹ Makkârî'nin ifadesine göre II. Abdurrahman, korsanların yağmaladıkları şehirleri tamir ettirerek buralardaki askerî birlikleri artırdı.⁶⁴²

⁶³⁷ İbn Hayyân, s. 239; Abbâdî, *Dirâsât*, s. 261.

⁶³⁸ İbn Hayyân, s. 324-32; Beydûn, s. 247; Abbâdî, s. 350; Nasrullah, s. 87; Algül, s. 131; es-Sûfî, II, 79.

⁶³⁹ İbn Hayyân, s. 324-325; Makkârî, I, 441; Abbâdî, s. 350-351; Nasrullah, s. 87; Na'nâî, s. 225.

⁶⁴⁰ Himyerî, s. 28; Sâlim, s. 4-5; Abbâdî, *Dirâsât*, s. 250.

⁶⁴¹ İbnü'l-Kûtiyye, II, 88; İnân, s. 279; Abbâdî, s. 363; Hüseyin, s. 55-56.

⁶⁴² Makkârî, I, 324; Emin Paşa, s. 36.

Norman kralı Hewric, Endülüs denizciliğinin kaydettiği gelişmeden dolayı Endülüs emirliğiyle iyi ilişkiler kurmak istedi. Bu amaçla birtakım hediyeler ve mektupla beraber elçilerini II. Abdurrahman'la görüşme yapmak üzere Kurtuba'ya gönderdi. II. Abdurrahman da Yahyâ b. Hakem el-Gazzâl ve Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî'nin de içinde bulunduğu bir elçilik heyetini Normanlara gönderdi.⁶⁴³

Endülüs donanmasında onar kişi taşıyan tekneler olduğu gibi büyük gemiler de bulunmaktaydı.⁶⁴⁴ Gemilerdeki savaşçıların bir bölümü okçulardan teşekkül etmekteydi. Endülüs Müslümanları Bizans tarafından geliştirilen “Rum ateşi”ni biliyorlar ve kullanıyorlardı. Donanmanın başındaki komutan *Kâid* ünvanı taşımaktaydı.

2. 4. Ekonomi

Ekonomik sistemler, yapılarını toplumsal ihtiyaç ve hedeflere göre oluştururlar. Bir başka deyişle tüm ekonomik sistemler, mal ve hizmetlerin üretimi, dağıtımı, paylaşımı ve tüketimi konuları üzerinde durur. Endülüs Emevî devletinin ekonomik yapısı da bu temel özellikler üzerine kurulmuştu. Üretim, tarıma dayanmaktaydı. Sanayi ve ticarî faaliyetlerin çoğunu ziraî ürünler ve ziraî hammaddelere dayanan mamüller oluşturmaktaydı. Dolayısıyla toprağın mülkiyeti sosyal ve ekonomik yapıda belirleyici bir rol oynuyordu. Endülüs Emevîlerinde toprağın mülkiyeti, yalnızca devlete ait değildi.⁶⁴⁵ Özel mülkiyete de izin verilmekteydi.⁶⁴⁶

Devlet, sahip olduğu toprakları ya Müslümanlara ya da eski sahiplerine işletiyordu. Ayrıca ordusunu Osmanlı'daki Tımar sisteminde olduğu gibi sahip olduğu çiftliklerden elde ettiği gelirlerle besliyordu.⁶⁴⁷ Bu bakımdan ziraatin verimliliğinin artırılması önemliydi. Bu da tarım tekniklerinin gelişmesine olanak sağladı ve Endülüs tarımı çok yüksek bir verimlilik seviyesine ulaştı.⁶⁴⁸ Aynı zamanda vergiler, hazine gelirleri arasında önemli bir yer tutuyordu. Bu yüzden devlet ticareti canlandıracak düzenlemeler yapmaya teşvik etti.⁶⁴⁹ Endülüs, Orta çağ boyunca en büyük ticaret hacmine sahip devletlerdendi.

⁶⁴³ İbnü'l-Kûtiyye, II, 95; Makkarî, I, 476; Ali, s. 13; Na'nâî, s. 216-217.

⁶⁴⁴ Abbâdî, *Dirâsât*, s. 306; Sâlim, *Târihu'l-medîneti'l-Meriyye*, Beyrut 1969; s. 17-53; Özdemir, II, 163.

⁶⁴⁵ İbnü'l-Kûtiyye, II, 59; Mûnis, s. 624.

⁶⁴⁶ İbn Havkal, Ebu'l-Kâsım en-Nusaybî, *Kitâbu sûreti'l-arz*, Dârü'l-mektebeti'l-hayat, Beyrut 1979, s. 108; Bal, s. 113.

⁶⁴⁷ Makkarî, III, 125; Mûnis, s. 618-619.

⁶⁴⁸ İmâmuddin, s. 76-77; Bal, s. 105.

⁶⁴⁹ İmâmuddin, s. 129; Halef, I, 123, 363-364.

2. 4. 1. Hazîne

Endülüs Emevî Devletinin iki hazinesi bulunmaktaydı. Birincisi Emevî ailesine ait olan *hazinetu'l-hâssa*; ikincisi ise devletin genel hazinesini oluşturan *hazinetu'l-'amme* idi.

2. 4. 1. 1. Hazînetü'l-Hâssa

Bu hazine, saltanat ailesine ait malları ve vakıfları içermektedir. Hazinenin önemli gelir kaynaklarından biri olduğu halde divan tarafından sayımı tam olarak yapılmadığı için, Emevî ailesine ait vakıf mallarının miktarı bilinmemektedir.

Hazinenin önemli gelirlerden bir diğeri de ülkenin dört bir yanında bulunan Emevîlere ait çiftliklerdi. Çiftliklerin idaresi *sâhibu'd-diya'* denilen bir memur tarafından yürütülmekteydi.⁶⁵⁰

Hâssa hazinesinin kaynaklarından biri de müstegillât denilen gelirlerdi. Müstegillât, bazı devlet adamlarının mallarına el konulması neticesinde elde edilen mallara denilmektedir. Emevî emirlerine sunulan hediyeler de hassa hazinesinin kaynakları arasında yer almaktadır.⁶⁵¹ Norman kralı Hewric ile Bizans İmparatoru Theophilos'un II. Abdurrahman'a gönderdiği hediyeler de bu konuya örnek verilebilir.

Hâssa hazinesi, saraylı bir amirin emri altında çalışan, hazine işlerine vakıf memurlar tarafından büyük bir gizlilikle idare ediliyordu. Hassa hazinesinden, emirin ihtiyaçlarına, saray giderlerine, misafirlerine, hizmetçilerine, maiyetlerine ve muhafızlarına harcama yapılıyordu.

Hassa hazinesinin diğr önemli giderleri arasında Kurtuba'ya gelen yabancı sefiirlere ve heyetlere verilen hediyeler, devlet adamlarına yapılan ikramlar, şairlere verilen mükafatlar ve ordu komutanlarına yapılan ikramlar yer almaktaydı.⁶⁵² II. Abdurrahman'ın Ziryâb'a hediye ettiğı 40.000 dinar değerindeki köy, maiyetinde bulunan alimlere ve şairlere verdiğı atıyyeler ve Rüstemî hükümdarı Eflâh b. Abdülvehhâb'ın oğullarına verdiğı hediyeler de bu hazineden karşılanmıştır.

⁶⁵⁰ İbn İzârî, II, 115-116, 232; Ali, s. 155; Bal, s. 150-151

⁶⁵¹ İbn İzârî, II, 115-116; Halef, I, 369-370; Bal, s. 152.

⁶⁵² İbn İzârî, II, 232; Nüveyrî, XXII, 41; İbn Haldûn, IV, 127; Halef, I, 372-373.

2. 4. 1. 2. Hazînetü'l-‘Âmme

Amme hazinesi, kaynaklarda hizânetü'l-mal, el-hizâne ya da hizânetü'l-kübrâ isimleriyle zikredilmektedir. Başlangıçta devlet hazinesinin çok geniş olmaması ve idaresinin kolay olması nedeniyle amme hazinesinin idaresine ait bir kurum oluşturulmamıştı. Hazinenin zaman içerisinde genişlemesi sebebiyle II/VIII. yüzyıldan itibaren amme hazinesine has ayrı bir kurum oluşturma ihtiyacı oluştu. İlk olarak Emir I. Hakem, ayrı bir kurum olarak amme hazinesini kurdu ve başına da Süfyân b. Abdürabbih'i getirdi. Aynı zamanda tüm bölge ve sınır bölgelerindeki yerleşim yerlerinde malî bürolar bulunmaktaydı ve bunlar amme hazinesine bağlı olarak çalışmaktaydı. Bu malî bürolarda çalışan memurlara emin ya da hâzin denilmekteydi.⁶⁵³ Eminler, vergileri toplayıp sonra bölgeye ait memur ve asker maaşları ile diğer gelirlerle ilgili harcamaları yaptıktan sonra artan vergiyi başkentte bulunan amme hazinesine gönderirlerdi. Amme hazinesinin başında bulunan kişiye hâzin, yardımcılarına da huzzân denilirdi. Hâzin yardımcılarının sayısı iki ila üç kişi arasında değişiyordu.⁶⁵⁴

Amme hazinesinin cizye, haraç, sadaka, öşür, ganimet ve musâdere gibi bir çok gelir kaynakları bulunmaktaydı. Amme hazinesinin gelir kaynaklarından biri de bazı bölge valilerinin gönderdiği mallardı.⁶⁵⁵

Ticaret yapan kimselerden alınan ve uşûr denilen vergi, amme hazinesinin gelir kaynakları arasında yer almaktaydı. Müslümanlardan 1/40, zımmîlerden 1/20 ve İslam topraklarına gelerek ticaret yapan harbîlerden 1/10 oranında vergi alınmaktaydı.⁶⁵⁶

Amme hazinesinin bir başka gelir kaynağı, mirasçılardan alınan *rusûmu'l-mevâris* olarak adlandırılan vergiydi. Ayrıca *muâvin* denilen bir vergi alınmaktaydı. *Muâvin*, ihtiyaç zamanlarında devletin vatandaşlardan topladığı vergilere verilen isimdir. Yine savaşa katılmayanlardan alınan *merâsid*, *ceza*, *bizâra* ve *tabl* denilen vergiler mevcuttu. Halkın orduya destek amacıyla verdiği *nâzile* veya *takviye* denilen vergi türü bulunmaktaydı.⁶⁵⁷

⁶⁵³ İbn Hayyân, I, 25; İbn İzârî, II, 158, 164; Halef, II, 74.

⁶⁵⁴ İbn Hayyân, I, 25; Halef, II, 375; Bal, s. 152.

⁶⁵⁵ İbnü'l-Hatîb, I, 104; Halef, I, 382-383; Bal, s.154.

⁶⁵⁶ Rahbî, II, 132; Halef, I, 387-388; Bal, s. 155.

⁶⁵⁷ Rahbî, II, 132; Halef, I, 388; Bal, s. 155.

Amme hazinesinin gelirleri arasında yer alan bir diğer vergi türü ise, aynî bir vergi olan mahzeniye vergisiydi. Bu vergi hubûbat olarak teslim edilirdi. Kıtlik dönemlerinde halka dağıtılmak, savaşlarda ordunun ihtiyacını görmek ve ihtiyaç durumlarında satılmak için halktan aynî olarak alınan hubûbatlar, silo denilen mahzenlerde saklanırdı. Bu mahzenlerin sürekli dolu bulundurulması gerekiyordu.⁶⁵⁸

Devlet, vergileri vergi memurları aracılığıyla topladığı gibi bazen de *kabale*⁶⁵⁹ yoluyla toplamaktaydı. Zamanla bu sistem halk için zulüm olmaya başladı. Çünkü mütekâbiller, daha fazla kazanç elde edebilmek için halka zulmediyor ve adaletsizlik yapıyorlardı. Emir Hakem el-Mustansır gibi emirlerin mütekâbillerin halka zulmetmemeleri hususunda uyarmasına rağmen Kabale sistemi Endülüs halkı için sıkıntı olmaya devam etti.⁶⁶⁰

Emevîler döneminde toplanan vergilerin miktarı, dönemlere göre değişiklik göstermektedir. Kuruluş döneminde toplanan vergi miktarları düşükken zaman içerisinde devletin iktisâdî durumunun iyileşmesiyle arttı. İsyanlar, siyâsî kargaşalar ve kıtlıkların olduğu dönemlerde üretimin düşmesine paralel olarak vergiler düşmekteydi.⁶⁶¹

Abdurrahman ed-Dâhil döneminde vergilerin toplamı 300.000 dinardı Bu rakam I. Hakem döneminde 600.000 dinara yükselirken, II. Abdurrahman döneminde 1.000.000 dinara ulaştı.⁶⁶²

2. 4. 2. Para

Endülüs'ün fethinden sonra siyâsî ve sosyal yapıda meydana gelen hızlı değişime rağmen paranın değişimi bir anda gerçekleşmedi. Valilik döneminden itibaren Endülüs'te para basılmaya başlandı. Fakat aynı zamanda, Roma ve Vizigot paralarıyla birlikte doğudan gelen tacirlerin getirdiği paralar da kullanılıyordu. İlk olarak 94/713 yılında Tuleytula'nın fethinden

⁶⁵⁸ Halef, I, 391; Bal, s. 155.

⁶⁵⁹ Kabale, sultanın ve naibinin; bir bölgeyi, beldeyi yada köyü, haracı ve cizyesi karşılığında belirli bir miktarda mal vermesi şartıyla bir kimseye senelik mukataa olarak vermesidir. Böylece emir malın peşin olarak ödenmesinden; mütekâbil ise, ödenen ve tahsil edilen arasındaki farktan istifade etmekteydi.

⁶⁶⁰ Rahbî, II, 133; Halef, I, 390; Bal, s. 155.

⁶⁶¹ İbn Havkâl, I, 112; Makkarî, I, 346; Halef, s. 392.

⁶⁶² İbn Havkal, I, 112; İbn İzârî, II, 136; İbnü'l-Hatîb, II, 20; Makkarî, I, 146; III/IX. yüzyılın ortalarından itibaren Endülüs, siyâsî kargaşa içerisine girdi. Ülkenin dört bir yanında isyanlar çıktı. Devlet ancak Kurtuba ve etrafına hakim olabiliyordu. Bu kargaşalar sebebiyle vergiler çok fazla düştü. Fakat III. Abdurrahman kontrolü eline almasıyla ülkenin ekonomik yapısını yeniden düzenledi. Bu düzenleme ile devletin gelirlerinde bir artış yaşanmıştır. Nitekim III. Abdurrahman döneminde vergilerden elde edilen gelir 5.480.000 dinara ulaşmıştı. Emir Hakem el-Mustansır döneminde, toplanan vergiler babası III. Abdurrahman dönemine göre daha çok artmıştı. Hacıb Ebû Âmir döneminde toplanan vergi ise 4.000.000 dinar civarındaydı. bkz. İbn İzârî, II, 136; İbnü'l-Hatîb, II, 20

sonra Mûsâ b. Nusayr, para basma işini gerçekleştirdi. Daha sonraki yıllarda basılan paralarda, iki dil kullanıldı. Paranın bir yüzü Latince, diğer yüzü Arapça olarak basılıyordu. Bunun dışında Roma paraları da kullanılmaya devam edildi. 98/717 yılında Vali Hurr b. Abdüsselâm döneminde Endülüs'te basılmış olan altın para bulunmaktadır. Paranın ortasında “*Muhammedu'r-Resûlullah*” ibaresi ve “Bu dinar 98 yılında Endülüs'te basıldı” ibaresi bulunmaktadır. Valilik dönemi boyunca Endülüs'te dinar basımı devam etti. 102/721, 103/722, 104/723, 105/724, 109/728 ve 115/734 yıllarında para basımı yapıldığı tespit edilmektedir.⁶⁶³

137/756 yılında kurulan Endülüs Emevî devletinin ilk zamanlarında da para basımı devam etmekle beraber, Emirler kendi adlarına para bastırmadılar. Tedavülde olan Latince ve Arapça yazılı dinarların kullanımına devam edildi. Ayrıca doğudan gelen paralar da kullanıldı. Emirliğin ilk yıllarında basılan paraların dirhem olduğunu görmekteyiz. Bunun sebebi muhtemelen piyasaların yeterince canlı olmamasından dolayı dinar (altın para) basımına ihtiyaç hissedilmemesi olmalıdır. Emirlik döneminde ilk darphaneyi kuranın Emir I. Abdurrahman olması gerekir. Zira 145/ 767, 148/ 770, 151/ 773, 164/ 786 yıllarında dirhem basımı yapıldı. Fakat emirler bu paralarda kendi isimlerini yazdırmadılar. İlk defa kendi adına para bastıran emir II. Abdurrahman'dır. Emir II. Abdurrahman'ın devlet idaresinde yaptığı düzenlemelerden biri de Kurtuba'da *dârü's-sikke* inşa ettirmesi ve kendi adına para bastırmasıydı. Emir'in kendi adına bastırdığı bu ilk para gümüş dirhemdi. Bu dönemde altın dinarlar kullanılmakla birlikte Emir kendi adına gümüş para bastırmıştı. Bu da ülkede iktisâdî anlamda bir gelişmenin meydana geldiğini ifade etmekle birlikte, gelişmenin henüz altın para talebi doğuracak düzeylere ulaşmadığını gösterir.⁶⁶⁴

Endülüs Emevîleri döneminde yaklaşık on dört darphane bulunuyordu. Bunlar arasında Kurtuba darphanesi en önemlisiydi. Bunların dışında seyyar darphaneler de bulunmaktaydı. Askerî kamplarda da para basımı yapılmaktaydı.⁶⁶⁵

Paranın dışında, *sîk* denilen çekler kullanılmaktaydı. Esnaf arasında malî bedellerin nakli, bu çekler sayesinde gerçekleşirdi. Ayrıca bu çekler vakıflarda kullanılırdı. Nitekim hayırseverler, vakfettikleri mallarını *sîklara* yazarak kadiya teslim ediyorlardı.⁶⁶⁶

⁶⁶³ İbn Hayyân, s. 423; İmâmuddin, s.135; Özdemir, II, 100.

⁶⁶⁴ İbn İzârî, II, 136; İbnü'l-Hatîb, I, 20; Makkarî, I, 325; Özdemir, II, 100.

⁶⁶⁵ Hasan, s. 226; İmâmuddin, s. 136; Özdemir, II, 101.

⁶⁶⁶ Nübâhî, s. 5-6; İmâmuddin, s. 53; Özdemir, II, 102.

2. 4. 3. Gelirler

2. 4. 3. 1. Ticaret

Orta Çağ'da Endülüs şehirleri ticârî bakımdan tüm Akdeniz dünyasında tanınmaktaydı. Şehirlerde Endülüslülerin ve yabancı tacirlerin ticaret yaptığı çarşılar bulunmaktaydı. Bu çarşılarda ağırlıklı olarak iç ticaret yapılmakla birlikte uluslararası ticaret de yapılmaktaydı. Endülüs Emevîleri dönemi boyunca, özellikle İslam ülkeriyle ticârî bağlar kuruldu. Kurtuba, el-Meriye, Mâleka ve İşbiliyye gibi şehirler ticârî piyasaların merkezi konumundaydı. İç ve dış ticaret, bu şehirlerde Müslüman, Yahudi ve Hristiyan tacirler vasıtasıyla yapılıyordu. Endülüs Emevîleri döneminde yarımada ticaretine Müslüman tacirler hakim olmakla birlikte Yahudi tacirler de Akdeniz ticaretinde önemli rol oynamaktaydı.⁶⁶⁷

2. 4. 3. 1. 1. İç Ticaret

Tarım ve endüstride meydana gelen gelişmeler ticareti de canlandırdı. Üretim ve nüfusun artması piyasada arz-talebi de yükseltince bunlarla bağlantılı olarak ticaret de gelişti. Endülüs'ün ekonomik gelişmişliğiyle ilgili olarak İbn Havkal, “Bir kimsenin hayatı için gerekli tüm ihtiyaçlarını kolaylıkla temin edebileceği, dünyanın en ucuz yeri” ifadelerini kullanmaktadır.⁶⁶⁸ El-Meriyye şehrinin zenginliğiyle ilgili rivayetinde Makkârî şunları zikretmektedir: Bu dönemde el-Meriyye halkı, Endülüs'ün en varlıklılarıydı. Geniş çapta ticaret yapıyorlardı ve bu yüzden şehrin nüfusu hızla artmıştı.⁶⁶⁹

Sanayiide olduğu gibi ticarete de her meslek grubu kendilerine ait bölgelerde satış yaptıkları çarşılarda toplanmıştı. Her şehrin merkez çarşısı, mesleklerin sayısı ve büyüklüğüne göre çeşitli sayıda çarşının birleşmesinden meydana gelmekteydi.⁶⁷⁰

Ziraî ve sanayi ürünlerin satıldığı pazarlar olduğu gibi, hayvan pazarları da bulunmaktaydı. Makkârî'nin rivayetinden anlaşıldığına göre Kurtuba'da büyük bir hayvan pazarı vardı. Diğer şehirlerde de kurulan hayvan pazarlarıyla büyük ve küçük baş hayvanlar başta olmak üzere at, katır ve eşek gibi hayvanlar da satılırdı. Bu pazarlar şehrin dışında kurulurdu. Bu sayede şehrin temizliği korunuyordu. İbn Havkal, ne Mısır'da ne Magrib'te Kurtuba çarşıları gibi temiz çarşılar görmediğini söylemiştir. Bunların yanında köle ticaretinin

⁶⁶⁷ İbn Havkâl, I, 108-110; Makkarî, I, 167-168.

⁶⁶⁸ İbn Havkâl, I, 107.

⁶⁶⁹ İbn Havkâl, I, 108; Makkarî, I, 163; Bal, s. 140.

⁶⁷⁰ İbn Hayyân, s. 142, 383; Makdisî, s. 233.

gelişmiş olması nedeniyle, köle pazarları da kurulurdu. Dönem boyunca Endülüs, köle ticaretinde İslam ülkeleri ve Avrupa arasında bir köprü vazifesi görmüştü. Savaşlarda esir alınan ya da tüccarlar tarafından Avrupa şehirlerinden getirilen köleler Endülüs pazarlarında satılırdı.⁶⁷¹ İbn Havkal, Frank ve Galicia ülkelerinden getirilen erkek ve kadın kölelerin Yahudi tüccarlar tarafından İslam dünyasının her yerine götürüldüğünü ifade etmektedir.⁶⁷²

Diğer İslam şehirlerinde olduğu gibi Endülüs şehirlerinde de çarşılar bir cami etrafında kurulmaktaydı. Kayseriyyeler, çarşı içerisinde önemli bir yere sahipti. Kayseriyye, içerisinde dükkanlar bulunan, yollarla bölümlenmiş, dikdörtgen şeklindeki binalara verilen isimdi. İçerisinde bir çok çarşı, hamam ve dükkan bulunan kayseriyyeler, ticarî gelişmenin önemli bir göstergesiydi. Kayseriyye'nin dışında daha küçük çaplı çarşılar da bulunmaktaydı. Çarşılarda her meslek ve zanaat grubu kendilerine ait kısımlarda faaliyet gösteriyordu. Çarşılarda meslek gruplarına ayrılmış bölümler, orada yapılan zanaatin veya ticareti yapılan ürünün adıyla anılmaktaydı. Demirciler çarşısı, keresteciler çarşısı, attarlar çarşısı vs.⁶⁷³

Ticaret ve endüstri, dükkanlar ve imalathanelerden ibaretti. Şark bölgelerinde olduğu gibi Endülüs'te de dükkanlar, aynı zamanda imalathane görevi görmekteydi. Zanaatkarlar genellikle aile bireyleriyle çalışmaktaydı. Dükkanların mülkiyeti, özel şahıslara, devlete ve vakıflara ait olabilmekteydi. Kasaba ve şehirlerde sabit çarşıların yanında haftalık periyotlarla kurulan seyyar pazarlar da bulunmaktaydı. Örnek vermek gerekirse Kabra (Cabra) ve Karmune (Carmona) şehirlerinin pazarları Perşembe günü kurulmaktaydı. Kasaba ve şehirlerde olduğu gibi köylerde de haftalık pazarlar kuruluyordu. Ceyyân bölgesinde bulunan Şuzer (Judar) köyünün Salı günü kurulan bir pazarı bulunmaktaydı.⁶⁷⁴

Çarşıların askerî mühimmatın temini açısından önemli bir yeri vardı. Ordunun gıda, silah ve cephane gibi ihtiyaçlarını karşılamak için gerekli mallar ve üretim aletleriyle birlikte esnafın bir kısmı seferlere götürülmekteydi.⁶⁷⁵

Ülke içerisinde, bölgeler arası mal mübadelesi olmakla beraber çok yüksek düzeylerde değildi. Coğrafi şartların neticesi ulaşımın güç ve pahalı olması, ülke içi mal transferini sınırlandırmaktaydı. Bununla birlikte kaynakları incelediğimizde, ülke içerisinde değişime konu olan mallara değinildiğini görüyoruz. İşbiliyye'de yetişen pamuk ve zeytinyağı, pek çok

⁶⁷¹ İbn Hurdâzbih, s. 153; Makkarî, I, 164.

⁶⁷² İbn Havkâl, I, 111.

⁶⁷³ İbn Hayyân, s. 142, 383; Makdisî, s. 233; Himyerî, s. 391, 581; İmâmuddin, s. 124; Özdemir, II, 95.

⁶⁷⁴ Himyerî, s. 453-461, İmâmuddin, s. 124, 127; Bal, s. 142.

⁶⁷⁵ İbn İzârî, II, 203.

Endülüs şehrine gitmekteydi. Lâride şehri, kaliteli keten kumaşlar üretimiyle meşhurdu. Bu ürün de Endülüs'ün tüm bölgelerine gönderilirdi. Belensiyye pirinci, Mâleka inciri ve Şenterin anberi gibi pek çok ürünün iç piyasalarda ticareti yapılmaktaydı. Mâride'de bol miktarda bulunan mermer, buradan Endülüs şehirlerine gidiyordu. İlbire şehrinin demir, bakır, kurşun, altın ve gümüş gibi madenleri; Turtuşe kerestesi ve orman ürünleri iç ticareti yapılan mallardı.⁶⁷⁶

2. 4. 3. 1. 2. Dış Ticaret

Endülüs Emevîleri dünyanın pek çok bölgesiyle ticârî ilişkiler kurmuştu. Bu bağlantıyı kara ve deniz yollarıyla sağlamaktaydı. Kaynaklarda tüm yollara değinilmemekle birlikte Endülüs'ün doğuda bulunan İslam ülkeleri ve diğer devletlerle bağlantısını sağlayan ana yollara işaret edilmektedir. İbn Hurdazbih, Endülüs'ten başlayıp Çin ve Hindistan'a uzanan ana ticaret yolunu şöyle belirtmektedir: “Tüccarlar, Endülüs ya da Fransa'dan çıkarak Fas'a geçiyorlar ve Tanca'ya ulaşıyorlar. Tanca'dan Afrika, Mısır, Kûfe, Bağdat, Basra, Ehvaz, Fâris, Kirmân ve Sind yoluyla Hindistan'a oradan da Çin'e ulaşıyorlar.”⁶⁷⁷

Karayolunun dışında deniz yolu da ticarete kullanılmaktaydı. Dönemin doğuyla bağlantı sağlayan en önemli deniz ticareti yolu Fransa'dan başlayıp Çin ve Hindistan'a uzanan yoldu. Tüccarlar, Fransa'dan yola çıkarak Ferâm'a ulaşmaktaydılar. Buradan kervanlarla Kulzum'a gelirlerdi. Kulzum'dan gemiye binerek Câr ve Cidde'ye geliyorlar, buradan da Sind, Hindistan ve Çin'e geçiyorlardı.

Endülüs'ün dış dünya ile ticârî bağlantısını sağlayan şehirlerin başında Bâce gelmekteydi. Bâce önemli bir liman kentiydi. Mâleka da önemli dış ticaret merkezleri arasındaydı. Mısır, Suriye, Irak, Hindistan ve Çin gibi bölge ve ülkelerden gelen ticârî mallar önce Malaga'ya gelmekte buradan da diğer Endülüs şehirlerine ulaşmaktaydı. Turtûşe, Likant, Cezîretülhadrâ ve İşbiliyye şehirleri önemli ithalat ve ihracat merkezleri arasındaydı. Laknet şehrinde Afrika ile irtibatı sağlayan bir liman bulunmaktaydı. İşbiliyye zeytinyağı kara ve deniz yoluyla dünyanın pek çok yerine ihraç edilmekteydi. Aynı zamanda İşbiliyye pamuğu, Afrika, Sicilmâse ve diğer yerlere ihraç ediliyordu.⁶⁷⁸

⁶⁷⁶ İdrîsî, *el-Magrib ve arzu's-Sudan ve Mısır ve'l-Endelüs*, nşr. Reinhart Dozy-Michael Jan de Goeje, E.J. Brill, Leiden 1978, s. 178; Makkarî, I, 211; Himyerî, s. 507.

⁶⁷⁷ İbn Hurdâzbih, s. 154-155; İbn Havkâl, I, 108-110.

⁶⁷⁸ İbn Hurdâzbih, s. 153; Himyerî, s. 59, 517; Bal, s. 146.

Dönemin ihraç ürünleri ziraî mamüller, hammadde ve sanayi mamülleri idi. Endülüs, ziraî ürünlerinin bolluğu ve çeşitliliğiyle tanınmıştı. Bu nedenle ihraç ürünlerinin başında ziraî mahsuller yer almaktaydı. Bunlardan bahsedecek olursak şunlardır:

İncir, Endülüs'ün en önemli ihraç ürünlerinden biriydi. Başta Mısır, Suriye, Irak olmak üzere Çin ve Hindistan'a ihraç olmaktadır. Endülüs'ün önemli ihraç ürünleri arasında yer alan pamuk, Kuzey Afrika başta olmak üzere Sicilmase ve diğer yerlere gönderilirdi. İşbiliyye pamuğu Sicilmâse'de dokumacılıkta kullanılıyordu. İpek ve İpek hammaddesi ihraç ürünleri arasında yer alıyor ve başta Fransa olmak üzere bir çok ülkeye ihraç ediliyordu. Dibâce, ipekli kumaşlar, kürk, samur, keten kumaşlar ve kılıç; Mısır, Suriye, Irak, İran, Hindistan ve Çin gibi doğu ülkelerine ihracatı yapılan mamüller arasında yer alıyordu.⁶⁷⁹

Bir çok çeşit Endülüs işi giyim eşyasının ihracatı yapılmaktaydı. İbn Havkal'ın rivayetinde Endülüs'te dokunan pek çok kumaş ve elbisenin başta Mısır olmak üzere Horasan'a kadar ihracatının yapıldığını öğreniyoruz. Bâce işi ridalar; Mısır, Mekke ve Yemen'e;⁶⁸⁰ Mursiye halıları da doğuya ihraç ediliyordu. Mercan ve anber, ihraç ürünleri arasında yer almaktaydı. Civa, Endülüs'ten diğer İslam ülkelerine özellikle de altın işlemeciliğiyle meşhur Magrib şehirlerine ihraç ediliyordu. Bunun dışında Fransa'ya da gönderilirdi.⁶⁸¹

Endülüs'te ihracat kadar ithalat da gelişmişti. Değişik ülkelere ihraç ürünlerini götüren tüccarlar, dönüşte ithal mallarla gelmekteydiler. İthal malları arasında altın, ipek, takı gibi lüks mallar ve tekstil ürünleri ve ziraî ürünler önemli yer tutmaktaydı. Bunlar arasında Irak işi elbiseler, İran'dan işlemeli kumaşlar ve gül suyu, Fas'tan Hurma, Burka'dan yünlü kumaşlar, reçine; Kuzey Afrika'daki Vehran ve Tenes şehirlerinden buğday, fıstık, badem; Sudan ve Gana'dan altın; Suriye'den yeşil mermer; Yemen ve Arap yarımadasından para kesesi ve Arap atları; Irak'tan eyer örtüleri, ipekli kıyafetler, kadife, takılar, pahalı başörtüleri; Horasan'dan samur kürkleri, zırh ve Türk yayı; Kahire ve İskenderiyye'den el yazması eserler; Teberzed'den şeker, Hindistan ve Çin'den misk aloe ağacı, kâfûr, tarçın; Yunanistan'dan at koşumları ve mermer; Fransa'dan mızrak, pelerin, kargı ve miğfer gibi ürünler gelmektedir.

682

⁶⁷⁹ İdrisî, s. 200; Himyerî, s. 517; Bal, s. 146.

⁶⁸⁰ İbn Havkâl, I, 110, 114.

⁶⁸¹ İbn Hurdâzbih, s. 153; İdrisî, s. 178.

⁶⁸² Makdisî, s. 239; İmâmuddin, s. 132-133.

2. 4. 3. 2. Üretim

Tüm orta çağ ekonomilerinde olduğu gibi Endülüs'te de temel ekonomik yapı tarıma, yine tarımın tamamlayıcısı olarak görebileceğimiz balıkçılık ve madencilığe dayanmaktaydı. Ticaret ve endüstri gibi diğer faaliyetler, tarımsal üretim kaynaklıydı. Tarım sektörü ziraat, ormancılık, hayvancılık ve arıcılığı içermektedir. Tarımın en çok gelişme gösterdiği bölgeler arasında Sarakusta, Mâride, Tutîle, Tudmir, İlbire, Mâleka, Lurka, Kulumriye, İştece, Şenterin, Tuleytula, Kartacini, Şezûne gibi yerleri zikredebiliriz.⁶⁸³

Endülüs'te hemen hemen bir çok tahıl, sebze, meyve ve diğer bitki türleri yetişmekteydi. Bu ürünlerin bir kısmı çok eski zamanlardan beri bölgede üretiliyor olmakla birlikte bir kısmı da ilk defa Araplar tarafından bölgeye tanıtılmış ve üretilmeye başlanmıştı. Nar, muz, hurma gibi meyveler, pirinç gibi tahıllar, pamuk ve şeker kamışı gibi endüstriyel ürünler Endülüs'e sonradan getirilmiştir.

Tahıl ürünlerinden buğday, arpa, pirinç, mısır ve darı gibi ürünler yetiştirilmekteydi. Orta çağ Avrupa'sının en önemli ürünü buğdaydı ve tahıl üretiminde ilk sırayı almaktaydı. En önemli buğday üretim merkezlerinin başında Kurtuba, Gırnata, Tuleytula, Yabura (Evora), Fehsu'l-Belût, Ubbeda, Hısnu Beyâne, Şubrûb (Segorbe), Şentera (Centra), Ceyyân, Sarakusta ve Şeriş (Jerez de la Frontera) gibi şehirler gelmekteydi. Önemli tahıl ürünlerinden biri de arpaydı. Kurtuba, Ceyyân, Şentera, Hısnu Beyâne, Ubbeda en önemli arpa üretim merkezleri arasında yer almaktaydı. Bakla, fasulye, nohut, burçak ve mercimek gibi ürünler Endülüs'te yetişen diğer tahıllardan bazılarıdır. Fasulye ve nohut, başta Sarakusta ve Gırnata gibi şehirler olmak üzere pek çok yerde yetişmekteydi.⁶⁸⁴

Zeytin ve üzüm, genel olarak aynı bölgelerde yetişen iki bitki türüydü. Zeytin, ülkenin en önemli zıraî mahsullerinden biriydi. Kurtuba'nın kuzeyinde yer alan dağlar zeytin ve diğer meyve ağaçlarıyla ünlüydü. İşbiliyye de zeytin üretiminin çokça yapıldığı bölgelerden biriydi. Hatta Makkarî, zeytin ağaçlarının çok ve gür olduğunu ifade etmiştir. Leble, Kabra, Dâniye, Mevzur, Şezûne, Hısnu Bubeşter, Beyâne gibi yerler zeytincilik yapılan yerlerdi.⁶⁸⁵

Bunların dışında incir, elma, portakal, armut, hurma, nar, muz, şeftali, ayva ve badem gibi meyveler yetiştirilmekteydi. Elma; Akdeniz ve Atlantik kıyılarında yer alan Hısnu

⁶⁸³ İbn Havkâl, I, 108; İmâmuddin, s. 76.

⁶⁸⁴ Himyerî, s. 616; Makkarî, I, 164, 217; İmâmuddin, s. 86-87.

⁶⁸⁵ İdrisî, I, 130; Himyerî, s. 435; Makkarî, I, 158; İmâmuddin, s. 86-88.

Cilyâna, Şelb, Veşka, Kulumriye ve Gırnata gibi şehirlerde yetiştirirdi.⁶⁸⁶ İncir; Likant, Kuriye, Mursiye, Belensiyye, Şeriş, Dâniye, Şezûne ve Şentemeriyye’de yetiştirirdi.⁶⁸⁷ Armut; İşbiliyye ve Gırnata’da yetiştirirdi. Nar; ilk olarak I. Abdurrahman döneminde Kadı Muâviye b. Said el-Hadrâmî tarafından Endülüs’e getirilmiş, I. Abdurrahman’ın Rusâfe bahçesine dikilmişti. Portakal, Emir II. Abdurrahman dönemi’nin başlarında yetiştirilmeye başlandı. Tüm Endülüs’te, özellikle Belensiyye’de yetiştirildi. Muz, Endülüs’e Araplar tarafından getirildi ve bol miktarda üretildi. İlbire, Şemcele ve Münekkeb muz üretimi yapılan yerlerdi. Hurma ise Endülüs’ün toprak yapısı ona uymadığı için çok fazla yetiştirilemedi. Hurmanın en iyi yetiştiği yer Elş şehriydi.⁶⁸⁸

Bunların dışında keten, kenevir, pamuk ve şeker kamışı gibi endüstriyel ürünler de yetiştirilmekteydi. İlbire, Şâtıbe, Lâride, Mâleka ve Bâce şehirlerinde keten üretimi yapılmaktaydı.⁶⁸⁹ Bunların arasında en kaliteli İşbiliyye keteni idi. Pamuk ise İşbiliyye, Gırnata yakınlarındaki Vadi’l-‘aş ve Runde’de yetiştirildi. İşbiliyye pamuğu deniz aşırı ülkelere ihraç edildi. Pamuk gibi şeker kamışı da Doğu’ya özgü bir bitki olup Araplar tarafından Endülüs’e getirildi. Şeker kamışı daha çok sahil şehirleri olan İşbiliyye, İlbire, Münekkeb ve Şemcele gibi bölgelerde yetiştirilirdi.⁶⁹⁰

Endülüs’ün fethiyle buraya gelen Arap ve Berberîler koyun yetiştiriciliği başta olmak üzere küçük ve büyükbaş hayvancılık, at yetiştiriciliği, arıcılık ve ipek böcekçiliği yaptılar. Tuleytula’nın kuzeyinde yer alan Şarât dağlarında ve Kulumriye’de koyun ve sığır yetiştiriciliği; Kadis’te keçi yetiştiriciliği yapılmaktaydı. Bunların dışında İşbiliyye ve Üşbûne şehirlerinde arıcılık yapıldı. İpek böcekçiliğinden bahsedecek olursak, İlbire, Mâleka, Ceyyân gibi merkezlerde ipek üretimi yapıldı. İlbire ipeği çok kaliteliydi ve yurt dışına ihraç ediliyordu.⁶⁹¹ II. Abdurrahman döneminde ilk kez ipek dokuma tezgahları kurulmuştu.

Endülüs’ün coğrafi konumu gereği üç tarafı denizlerle çevrili olması sebebiyle balıkçılık da oldukça gelişmişti. Yarımada’nın batı, güney ve doğu sahillerinde ve bunlara ilaveten nehirlerde balıkçılık yapılmaktaydı. Üşbûne sahilleri, Seltiş, Ekşunebe, Bizilyane ve Münekkeb önemli balıkçılık merkezleriydi. İşbiliyye’de nehir ve deniz balıkçılığı yapılırken

⁶⁸⁶ Himyerî, s. 342, 471; Makkarî, I, 149; İmamuddin, s. 88; Bal, s. 115.

⁶⁸⁷ Makkarî, III, 213, 219; Bal, s.115.

⁶⁸⁸ Kazvinî, Zekerîyya b. Muhammed, *Âsâru’l Bilâd ve ahbarü’l İbâd*, Dârü’s-sadr, Beyrut 1985, s. 502; Himyerî, s. 471; İmamuddin, s. 89.

⁶⁸⁹ Himyerî, s. 46; İmamuddin, s. 91; Bal, s. 117.

⁶⁹⁰ Himyerî, s. 59, 604; Makkarî, I, 200; İmamuddin, s. 91-92.

⁶⁹¹ Himyerî, s. 394, 441; İmamuddin, s. 92, 95; Bal, s. 119.

Kurtuba’da nehir balıkçılığı yapıldı. Balık aynı zamanda ihraç ürünlerindendi. Almeria şehrinde tuzlanan ve kurutulan balıklar, Kuzey Afrika ve Orta Doğu ülkelerine ihraç edilirdi.⁶⁹²

Demir, bakır, kalay, civa, altın ve gümüş yarımada da çıkan en önemli madenler arasında yer almaktaydı. Sanayiide en çok kullanılan maden olan demir, Endülüs’te muhtelif bölgelerde bol miktarda bulunmaktaydı. İlbîre, Tuleytula dağları, Belensiyye, Kurtuba’nın batısında bulunan Feriş ve İşbiliyye bölgesinde yer alan Fulaz, demir madeninin bulunduğu belli başlı bölgeler arasında yer almaktaydı. Altın madeni az miktarda olsa da Tudmir, İlbîre, Lâride nehri, Üşbûne sahilleri ve Şenterin gibi yerlerde çıkarılmaktaydı. Gümüş, Endülüs’te bol miktarda bulunan bir madendi. Tudmir, Beccâne, Hamme dağları, Kertiş, İlbîre, Ceyyân ve Bâce bu madenin bulunduğu yerlerdir. Bakır, Endülüs’te az bulunan bir madendi. İlbîre, Tuleytula dağları bu madenin çıkarıldığı yerlerdi. Kurşun; Endülüs’te bol bulunan madenlerdendi. İlbîre, Dilaye, Berce ve el-Meriyye kurşun madeninin bulunduğu bölgeler arasındaydı. Çinko, Kurtuba ve İlbîre’de bulunmaktaydı. Özellikle bakır sanayisinde kullanılırdı. Mermer de Endülüs’te bol miktarda bulunmaktaydı. Beyaz mermer el-Meriyye ve Kurtuba’dan, sarı ve kırmızı mermer Gırnata yakınlarındaki Baga’dan çıkarılırdı. Bunların dışında Târekunâ, Kastiliye ve Feriş şehirleri de mermer çıkarılan yerlerdi.⁶⁹³

Endülüs’te emirlik döneminde sağlanan istikrar; siyasî, sosyal ve iktisadî kalkınma ve büyümeye neden oldu. Özellikle hammaddenin bolluğu ve talebin fazla olması bir çok yerli sanayi türünün gelişmesine imkan verdi. Sanayii dalları arasında demircilik, dericilik, tekstil ve ahşap belirgin şekilde gelişme gösterdi. Yarımada da demir madeninin bol miktarda bulunması demirciliği geliştirmiştir. Demirden pek çok eşya yapılmaktaydı. Demircilik sanatlarının başında silah yapımı gelmekteydi. Emevî emirleri silah sanayiine büyük önem verdiler. Bu dönemde hizânetü’s-silâh denilen özel bir daire bulunmaktaydı. Burada aynı zamanda silah üretimi yapılmaktaydı. Tuleytula, Kurtuba, Mursiyye, Sarakusta, Gırnata ve İşbiliyye gibi şehirler önde gelen silah üretim merkezleriydi. Kalkan, mızrak, eyer, gem, zırh, miğfer ve kılıç gibi silahlar Endülüs’te en iyi ve en çok üretilen savaş aletleriydi.

⁶⁹² Himyerî, s. 46, 183; Makkarî, I, 168; İmamuddin, s. 99.

⁶⁹³ Kazvinî, s. 502; Himyerî, 394; Makkarî, I, 150, 159, 201; İmâmuddin, s. 101-102.

Bunun dışında demir, kapı imalatında, gemi çapası, saban, bıçak, balta ve demir takılarda kullanılırdı. Endülüs metal sanayinin içerisinde zikredebileceğimiz bakırcılık ve pirinçcilik de önemli sanayi dallarındandı.⁶⁹⁴

Dericilik ve kürk imâlâtı, Endülüs Emevîlerinin önemli sanayi dalları arasındadır. Ayakkabı imalatı deri sanayinin en önemli kısmını oluşturuyordu. Ayakkabının dışında deri, giyim eşyası yapımında, fildişi ve gümüş kapların kaplanması, sofrâ örtüsü imalatında, kemer, kın, kalkan ve kılıç kabzası yapımında kullanılırdı. Dericilik sanayinin geliştiği en önemli merkezler; Leble, Bâce, Sarakusta ve Kurtuba şehirleriydi. En kaliteli kalkanlar Kurtuba, Mursiye ve Medinetü Sâlim’de imal ediliyordu. Sarakusta ayrıca samur kürk yapımıyla tanınıyordu. Bundan başka ince deri kağıt olarak kitap yazımı ve ciltcilikte kullanılırdı.⁶⁹⁵

Endülüs tekstili, Mısır ve İran dokumacılığının etkisi altında gelişti. Endülüs dokumacılığını iki gruba ayırmak mümkündü. Birinci grup tırâzu’l-hâssa adıyla anılan ve emirlerin ailesi, yakınlarının ve devlet adamlarının kıyafetlerini üretmekteydi. Bu kurum emirin sarayında bulunurdu. Bu kurumun başında ise sâhibu’t-tırâz denilen âmir vardı. İkinci grup ise tırâzu’l-‘amme özel sektörü oluşturmaktaydı ve devlet kontrolü altında gelişti.

Dokumacılığın yaygın olduğu Endülüs şehirlerinin her biri kendine has bir kumaşın üretiminde meşhur olmuştu. Kurtuba’nın yumuşak kumaşları ve kalın ipekli dokumaları, Tudmir, Elş ve Mursiye’de halı ve kilim dokumacılığı; Mâleka’da altın işlemeli ipek elbiseler; Sarakusta, Kalşane ve Belensiyye’de kendine has dokumalar; Cinciyale ve Kunke’de seccade imal edilmekteydi.⁶⁹⁶

Diğer sanayi dallarında olduğu gibi ahşap sanayi de bu dönemde önemli bir yer tutmaktaydı. Ağaç, gemiciliğin dışında ev ve kapı, masa, ahşap tablolar, ahşap kaplar gibi pek çok ev eşyasının yapımında kullanılmaktaydı. Silah sanayinde de ağaç kullanılmaktaydı. Yay, ok ve mancınık gibi pek çok silah ağaçtan yapılmaktaydı. I. Abdurrahman döneminde inşa edilen Kurtuba camii tavanının ahşap kaplamaları ve Kurtuba camiinin mihrabı en güzel ahşap sanatı örneklerindendir.⁶⁹⁷

⁶⁹⁴ İbn Havkâl, I, 113; Himyerî, s. 391, 441, 461; Makkarî, I, 201-202.

⁶⁹⁵ Makdisî, s. 239; Makkarî, III, 128; İmâmuddin, s. 110. Bal, s. 131.

⁶⁹⁶ Huşenî, s. 25, 51; İdrisî, Şerif Muhammed b. Abdullah, *Nüzhetü’l-Müşâtâk fî İhtirâki’l-Âfâk*, thk. İbrahim Hurî, Dârü’s-sekâfeti’l-dîniyye, Kahire 2000, s. 195; Himyerî, s. 113, 441, 523, 539; İmâmuddin, s. 111-112.

⁶⁹⁷ İbn İzârî, II, 103-104; İdrisî, s. 190; Himyerî, s. 223; İmâmuddin, s. 109.

Endülüs'te, Roma döneminden beri cam sanayii meşhurdur. II/VIII. yüzyıldan itibaren cam işçiliği ve cam takılar yaygınlaşmaya başladı. III/IX. yüzyıl cam sanatının en çok geliştiği dönem oldu. Ziryâb'ın Endülüs'e gelişiyle (206/822) altın ve gümüş tabaklar yerine kristal tabakların kullanılmaya başlaması camcılığın üstünde olumlu etkiler yaptı. III/IX. yüzyılın ikinci yarısında yaşamış olan Abbâs b. Firnâs (ö. 274/887) cam imâlâtında yeni teknikler geliştirdi.⁶⁹⁸ Makkârî, kilden ilk cam yapan kişinin Abbâs b. Firnâs olduğunu ifade etmektedir.⁶⁹⁹ Mâleka ve Mursiye şehirleri cam üretiminde önde gelen şehirlerdi. Cam daha çok tabak, bardak ve sürahi gibi ev eşyaları yapımında ve takı yapımında kullanılırdı.⁷⁰⁰

2. 5. Endülüs Toplumu

İslâm fetihleri öncesinde Endülüs toplumunu iki ana grupta toplamak mümkündür; Yönetici sınıf (kral, rahip ve soylular) ve yönetilenler (kasabalılar, köleler, serfler ve Yahudiler). Fetih öncesinde dinî bakımdan toplumun büyük çoğunluğunu Katolik hristiyanlar teşkil ediyordu. Bunun yanında az sayıda da olsa Yahudi cemaati vardı.

Araplar ve Berberîler, fetih ordusuyla beraber yarımadaya geldiler. Endülüs'ün fethinin tamamlanmasından sonra bir çok Arap ve Berberî kabileler buraya yerleştirildi. Arapların yerli halkla etkileşimi ve evlenmeler yoluyla Müvelledûn denilen yeni bir zümre meydana geldi. Bunun dışında bu toplumda Yahudi ve Hristiyan halk vardı.

2. 5. 1. Müslümanlar

2. 5. 1. 1. Araplar ve Berberîler

Endülüs'te Müslüman nüfus Arap, Berberî ve Müvelledûn'dan oluşmaktadır. Araplar ve Berberîler ilk olarak Târik b. Ziyâd ve Mûsâ b. Nusayr ile birlikte Endülüs'e geldiler. Bundan sonra sürekli Arap ve Berberî göçleri devam etti. İlk büyük göç dalgası ise 123/ 741 yılında Belc b. Bişr liderliğinde gerçekleştirildi.⁷⁰¹ Mûsâ b. Nusayr'la birlikte Endülüs'e gelen Yemenîler; Cezîretülhadrâ, İşbiliyye, Sarakusta (Saragosa), Kurtuba (Cordoba), Mursiye (Murcia) ve çevresine yerleştiler. Kaysîler, Müvelledûn'un yoğun olarak yaşadığı Tuleytula (Toledo), İşbiliyye, İlbiire (Elvira) gibi şehirlere yerleştirildi. Buraya gelen Berberîler,

⁶⁹⁸ İbn Hayyân, s. 128, 202, 374.

⁶⁹⁹ Makkarî, III, 360.

⁷⁰⁰ İbn Hayyân, s. 128, 202, 374.

⁷⁰¹ Müellifi meçhul, *Ahbâru Mecmû'a*, s. 126; Makkarî, I, 121, 126, 130.

Mitgara, Medyune, Miknâse ve Hevvâre kabilelerine mensuptular. Bu kabileler, Fehsu'l-Belût, Gâfik, Doğu Şentemeriyye, Sarakusta ve Tuleytula bölgelerine yerleştiler.⁷⁰²

Arap ve Berberîlerin kabileler halinde yerleştirilmesinden maksat, yerli halk içinde erimeden yeni ülkenin hakim unsuru olarak varlıklarını devam ettirebilmeleriydi. Fakat kabile düzeninin muhafaza edilmesi, asabiye ruhunun diri kalması nedeniyle bir taraftan içtimaî kaynaşmanın önünde önemli bir engel olarak dururken, diğer yandan iç savaşların ana dinamiklerinden birisini teşkil etmiştir. Çünkü Müslüman fatihler, Endülüs'e gelirken kabile düzenleriyle birlikte maziye ait kabileler arası anlaşmazlıkları da beraberinde taşımışlardı.⁷⁰³

Valilik dönemindeki Beledî-Şâmî, Kaysî-Yemenî anlaşmazlıkları ele alınırken daha önce bu gerçek ortaya konmuştu. Keza II. Abdurrahman döneminde Mursiye bölgesinde Kaysî-Yemenî çatışmaları yedi sene sürmüştü. Endülüs Emevî Devleti'nin III/IX. yüzyılın ikinci yarısında parçalanmanın eşiğine getiren fitne olaylarında asabiye anlayışının etkili olduğu aşikardır.⁷⁰⁴

Endülüs'te İslam hakimiyeti süresince idarî sınıf Arap ve Berberîlerden oluşmaktaydı. Beledîler ve Şâmîler zaman içerisinde Müslüman aristokrasiyi oluşturdular. Sayıca azınlık olmalarına rağmen Araplar ve Berberîler, idarî ve askerî aristokrasiyi oluşturdular. İdarî mekanizmada en önemli görevler onların elindeydi. Arapların ellerinde geniş iktalar bulunmaktaydı. Bir çok Arap ailesi, ellerinde tuttukları geniş iktalar sayesinde ülke içerisinde adeta yarı bağımsız hale gelmişti.⁷⁰⁵

Berberîler özellikle ikta sahiplerinin askerî ve idarî işlerinin sorumluluğunu üstlendiler. Bir çok askerî ve sivil mekanizmanın idaresini ellerinde bulundurdular. II. Abdurrahman el-Evsat döneminde aslen berberî olan Süfyân b. Abdürabbih hâciblik, Ebu's-Şemmâh Muhammed b. İbrahim Kalatrava komutanlığı, Muhammed b. Ebû Süleyman kâtiplik görevlerinde bulunmuştu. Berberîler ayrıca Endülüs'te güvenliğin önemli unsuru oldular. Özellikle Kuzey'de yaşayan Hristiyanların saldırgan tutumlarına karşı Arapların, Müvelledûn ve Berberîlerle dayanışma içinde olmaya ihtiyaç vardı.⁷⁰⁶

⁷⁰² İbn İzârî, II, 7; Makkarî, I, 290-298; Abdülaziz Sâlim, *Târihu'l-Müslimîne ve Âsâruhum fi'l-Endelüs*, s. 121; İmâmuddin, s. 24; Na'naî, s. 24.

⁷⁰³ İbn İzârî, II, 81; İbnü'l-Esîr, V, 42-43; Nüveyrî, XXII, 42, 94; İbn Haldûn, IV, 128; Özdemir, II, 4; Na'naî, s. 190.

⁷⁰⁴ İbn Hayyân, V, 436-437; İbnü'l-Esîr, V, 42-43, 348-349; Nüveyrî, XXII, 42; Na'naî, s. 190; Özdemir, II, 5.

⁷⁰⁵ İbnü'l-Kûtiyye, s. 40; Müellfi meçhul, *Ahbâru Mecmûa*, s. 126; Mûnis, s. 161.

⁷⁰⁶ İbn İzârî, II, 46; Magribî, I, 119; İbn Haldûn, IV, 139.

2. 5. 1. 2. Mevâlî

Mevalî; Arap, Berberî ve diğer kavimlerden olan azatlı kölelerden fetih ordusuyla veya Emevî ailesi ile gelenlere verilen addır. Endülüs'e Belc b. Bişr ile birlikte önemli miktarda Emevî mevâlîsi girdi. Belc'in 10.000 kişiden oluşan ordusunda 2.000 dolayında mevâlî bulunmaktaydı. Mevâlînin çoğunluğu Afrikalılardan, geri kalanı Dımaşk, Ürdün, Irak ve Fars kökenlilerden oluşuyordu. Endülüs Emevî emirliğinin kurulması ile mevalinin sayısı da artış gösterdi.⁷⁰⁷

Mevâlî, Endülüs'e geldiklerinde velâ yoluyla akrabalık tesis etme yoluna gittiler. Bu üç şekilde oldu: Itâka, İstina' ve Hilf. Bunlar Emevîlerle vela bağı kurarak konumlarını korumak istediler. Mevâlîler, aynı Araplar gibi Şâmî ve Beledî olmak üzere ikiye ayrıldılar. Araplar gibi bunlar da birbirleriyle sürekli çekişme içinde oldular. Mevâlîden bazı önemli aileler vardı. Bunlar Benî Şehîd, Benî Besîl, Benî Hudayr, Benî Zeccâlî, Benî Vensûs, Benî Ganîm.⁷⁰⁸ II. Abdurrahman döneminde hâcib olarak görev yapmış olan İsa b. Şehîd Benî Şehîd kabilesindendir. İsa b. Şehîd ayrıca Norman saldırılarının bertaraf edilmesinde komutan olarak görevlendirilmişti.

II. Abdurrahman, 206/822 yılında müttefiki Rüstemîlerin başkenti Tahert'ten mevalî getirtti. Yukarıda belirttiğimiz gibi bunlar da Şâmî-Beledî olarak ayrılmıştı. Özellikle Şâmî Benî İbn Abde ve Beledî Benî Hudayr arasındaki çekişmeler çok meşhurdur.⁷⁰⁹

Mevâlî Endülüs devlet idaresinde önemli bir rol oynadı. Özellikle ordu ve siyasette etkili oldular. Bazıları ise şûra, fetvâ ve Kadi'l-cemaa gibi dinî makamlara atandılar. Araplarla sürekli çekişme içerisinde oldular. Mevalîler ilim ve kültür hayatında da etkili oldular. Şair Mü'min b. Saîd, *'İkdü'l-Ferîd* sahibi Ahmed b. Muhammed İbn Abdürabbih; dil bilimci, tarihçi ve astronom İbnü'l-Kûtiyye, Fakih Muhammed b. Ömer, *Vâdiha* sahibi Abdülmelik b. Habib dönemlerinin en önemli alimlerindendi. Ayrıca Mevâlîden vezirler, katipler ve komutan da yetişti.⁷¹⁰

⁷⁰⁷ İbnü'l-Kûtiyye, s. 40; *Ahbâru Mecmû'a*, s. 40-42; Makkarî, I, 257; Mûnis, s.161; Abbâdî, s. 69; Fikri, s.12.

⁷⁰⁸ İbn Hayyân, s. 138; İbnü'l-Ebbâr, s. 201; Humeydî, s. 232-233; Mûnis, s. 405.

⁷⁰⁹ Magribî, II, 48; İbnü'l-Ebbâr, II, 372.

⁷¹⁰ İbnü'l-Kûtiyye, II, 91-93; İbn Hayyân, s. 92; Huşenî, s. 67; Humeydî, s.39; İbnü'l-Faradî, Ebû'l-Velid Abdullah b. Muhammed, *Târihu'l-ulemai'l-Endelüs*, Dâru'l-Mısriyye li't-Te'lif ve't-Tercüme, Kahire 1966. s. 15-17.

Mevalî bunların yanında bir çok fitnenin de amili olmuştu. İbn İzârî ve İbn Hayyân mevâlî'nin 5 büyük isyan gerçekleştirdiğini söylerler.⁷¹¹

2. 5. 1. 3. Müvelledler

Endülüs'ün fethinden sonra buraya yerleşen Müslümanlar, yerli halka inanç ve kültür özgürlüğü verdi. Bu müsamaha ve adaletli yaklaşım Vizigot idaresi altında eziyet gören Hristiyan halkın tedricî olarak müslüman olmalarına vesile oldu. Müslüman olan bu halka Musâlîme, onlardan doğan nesile ise Müvelledûn ismi verildi.⁷¹²

Müvelledûn arasında özgürler, azatlılar ve köleler vardı. Azatlılar kendilerini efendilerinin soy ağaçlarına nispet ettikleri için genel olarak etnik kökenlerini kaybetmişlerdi. Zaman içersinde aslî kimliklerini unutarak Arap kimliği içerisinde asimile oldular. Ancak aralarında Roman ve Vizigot kökenine kendilerini nispet eden aileler de vardı. İşbiliyye'de Benî Angelino ve Benî Sabarico; Aragon'da Benî Kasî, Beni Longo ve Beni Kabturno aileleri örnek verilebilir. IV/X. yüzyıl tarihçisi İbnü'l-Kûtiyye, Vizigot kralı Witiza'nın torunlarından. Müvelledlerin büyük çoğunluğu Tuleytula, İşbiliyye ve Kurtuba gibi önemli Endülüs şehirlerindendi.⁷¹³ Tuleytula, Müvelledlerin en önemli merkeziydi ve bir çok Müvelled isyanı burada gerçekleşti. İşbiliyye'de yaşayan müvelledler, ticaretle uğraşmaktaydılar. Bazıları da idarî görevler aldılar. Bunlar isyanlara katılmamışlar, merkezî otoriteye bağlı kalmışlardı. Mûsâ b. Mûsâ el-Kasî, II. Abdurrahman döneminde Tudela valiliği ve Franklara ve Normanlara karşı seferlerde komutanlık görevlerinde bulunmuştu.

Emirlik dönemi boyunca önemli sosyal değişimler meydana geldi. I. Abdurrahman ed-Dâhil döneminde başlayarak Arap aristokrasisinin kırılıp yerine kabile asabiyetini içeren sosyal tabakalaşma meydana geldi. Bu dönemde müvelled grupların etkisi her alanda görüldü. Bu tür grupların ortaya çıkışı Endülüs toplumunu birbiriyle daha çok kaynaştırdı. Fakat aynı zamanda Emirliğin merkezî idaresinden çıkmak isteyen müvelled isyanların artmasına ve bunlardan kaynaklanan sıkıntılara sebep oldu. Müvelledler, Hristiyan yerli halkla da işbirliği yaparak çoğunlukta bulundukları yerlerde, Emevîlerin merkezî idaresine karşı bir çok isyan girişiminde bulundular. 181/797 Tuleytula, 199/805 Maride isyanları buna örnek gösterilebilir. Bazı tarihçiler müvelled isyanlarının ortak noktasının Kurtuba merkezî

⁷¹¹ İbn Hayyân, s. 22-24, 32; İbn İzârî, III, 123.

⁷¹² İbn İzârî, II, 277; Özdemir, II, 8.

⁷¹³ İbn İzârî, II, 26, 277; Makkarî, I, 290-298; Abdülaziz Sâlim, *Târihu'l-Müslimîn ve Âsâruhum fi'l-Endelüs*, s. 121; İmâmuddin, s. 24, 26-27; Na'nâî, s. 24; Özdemir, II, 8.

idaresinden kurtularak bağımsızlık elde etmek olduğunu iddia etmektedir. Fakat bu isyanların altında etnik kökenin etkisini göz ardı etmemekle birlikte iktisadî sebepler aramak daha doğru olacaktır. Zira nüfusun büyük bir çoğunluğunu oluşturan yerli halk, kuraklık ve isyanlar sonucu meydana gelen ekonomik buhranlardan ilk etkilenenlerdi.⁷¹⁴

Müvelledler, genellikle orta ve alt sınıfı oluşturmakta, ticaret, esnafılık ve çiftçilikle uğraşmaktaydı. Bir çok müvelled; ticaret, endüstri ve tarım faaliyetleri neticesinde zengin oldular. Musta'riblerle birlikte üretici sınıfın bel kemiğini oluşturdular. Bazıları ise sahillerde denizcilik faaliyetleri yürüttüler. Ayrıca Müvelledler, Araplar ve Berberîlerle birlikte idare, hukuk ve askerî kademelerde görev aldılar. Nitekim Veşkalı Amrûs b. Yûsuf aslen müvelleddir. Amrûs, I. Hakem er-Rabazî ve II. Abdurrahman el-Evsat dönemlerinde Tuleytula valiliğine getirilmişti. II. Abdurrahman döneminde aslen müvelled olan Nasr el-Hassî emirin danışmanlığını yapmıştı. Bundan başka 235/844 yılında Norman saldırılarının bertaraf edilmesinde görevlendirilen komutanlardandır. Bazen de orduda ihtiyat kuvveti olarak görev aldılar. Nasr, Emir I. Muhammed döneminde Kurtuba'daki İstişhad olayında da önemli rol oynadı.⁷¹⁵

Müvelledler, III/IX. ve IV/X. yüzyıllar boyunca Müslüman nüfusun büyük kesimini teşkil etmelerinin yanında etnik kimliklerini büyük ölçüde muhafaza etmişlerdi. III/IX. yüzyılın ikici yarısına hakim olan iç savaşlar esnasında bu zümrenin etnik kimliği oldukça öne çıkmıştı. Buna mukâbil IV/ X. yüzyılın sonlarından itibaren Arap-İslam kültürü içerisinde hızla eriyerek kimliklerini büyük ölçüde yitirdiler. Buna rağmen doğu ve yerli kültürün karışımından meydana gelen bir kültür oluşturdular. Mülûku't-Tavâif döneminde Araplar, Berberîler ve Sakâlibeler kendi adlarına devlet kurarlarken, Müvelledler tarafından böyle bir örneğin ortaya konulmamış olması dikkat çekicidir.⁷¹⁶

2. 5. 2. Hristiyanlar

Endülüs Hristiyanları, İslam hakimiyeti altında hoşgörülü ve adaletli bir muamele gördüler. İslam hakimiyetini Vizigotların ya da Frankların hakimiyetine tercih ettiler. Hristiyanlar ilk zamanlarda Endülüs toplumunun esasını oluşturmaktaydılar. Zaman içerisinde politik, sosyal, ekonomik ve diğer sebepler nedeniyle Müslümanların artmasıyla

⁷¹⁴ İbn İzârî, II, 69-72; Sâlim, *Târihu'l-Müslimîne ve Âsârühum fi'l-Endelüs*, s. 130; İmâmuddin, s. 28-29.

⁷¹⁵ İbn Hayyân, s. 14-15, 101; İbnü'l-Esîr, VII, 22; Mûnis, s. 602; İmâmuddin, s. 28-29; Bal, s. 52

⁷¹⁶ İbn İzârî, II, 277; Özdemir, s. 8-9; İmâmuddin, s. 30

nüfus bakımından gerilediler. Sonuçta Arap, Berberî ve Müvelledlerden oluşan Müslüman nüfus karşısında sayıları azaldı.

Yahudilerle birlikte Endülüs nüfusu içerisinde önemli bir yer tutan Hristiyanlar, acem ya da Endülüs acemleri olarak isimlendirildi. Yarımada İslam hakimiyetinin tam olarak elde edilmesinden sonra *acemu'z-zimme* veya *ehli'z-zimme* olarak anıldılar. İlk dönemlerde Araplar karşısında kendi kültürlerini korudular. Zaman içerisinde Hristiyanlar dil, adet ve yaşantı olarak Müslümanlara uyum sağladılar. Hatta bunları Müslümanlardan ayırt etmek mümkün değildi. Bu yüzden bu kişiler, Araplaşmış manasına gelen *Musta'rib* olarak adlandırıldılar.⁷¹⁷ Bu zümre Araplar gibi giyinmekte, çocuklarına Arapça isimler vermekte, Arap örf ve adetlerini uygulamaktaydılar. Hatta bu zümrenin gençleri kendi dilleri Latinceyi terk edip Arapça konuşuyorlar, Arap kültür ve medeniyetini uygulamada birbirleriyle yarışıyorlardı. Hristiyan yazar Alvaro Cordubense “*Índicalo Luminoso*” adlı belgesinde Hristiyan soylu ve rahiplerin Arapça konuştukları, kendi kültürlerine ait eserleri okumak yerine Arapça kitap okumayı tercih ettikleri, kendi kültürlerinden utanıp Araplara özendiklerinden nefretle bahsetmektedir.⁷¹⁸

Hristiyan kadınların Müslümanlarla evlenmeyi tercih etmesi Arap kültürünün Avrupa’da yayılmasının en önemli yollarından biri oldu. Böylece bir çok Hristiyan İslam medeniyetinin etkisi altında kaldı.

Endülüs toplumunda Hristiyanlar, ticaret, esnafılık ve çiftçilikle uğraşıyorlardı. Nitekim Avaro ve İsidora isimli iki Hristiyan, İslam dünyası ile Hristiyanlar arasında ticarî bağlantıyı sağlıyorlardı. Bu kişiler, III/ IX. yüzyılda Fransa içlerine kadar ticaret yapan iki tüccardı.

Hristiyanlar bunun dışında sivil, askerî ve idarî makamlarda görev aldılar. Örneğin, Kurtuba’nın en eski ve önde gelen ailelerinden olan ve 236/850 yılında İstişhad hareketini başlatan ve Emevîleri çok uğraştıran Eulogio’nun ailesinden olan Joseph önemli idarî görevlerde bulundu. Ayrıca Müslümanlar, Hristiyanlara oldukça güveniyorlardı ve diğer Hristiyan ülkelere gönderilecek elçileri genellikle onlar arasında seçerlerdi.

⁷¹⁷ İbn Hayyân, s. 20; Hitti, III, 813; el-Haccî, Abdurrahman Ali, *et-Tarihu'l- Endelüsî*, s. 284; Münis, s. 428; Münâ, s. 77.

⁷¹⁸ İbn İzârî, II, 84-85; İbnü'l-Esîr, VI, 141; Abbâdî, s. 355; Na'nâî, s. 226-227; Dozy, I, 260-261; Lagzeyevî, s. 75-76; Beydûn, s. 236-237; İmâmuddin, s. 38

Musta'riblerin büyük çoğunluğu Tuleytula, İşbiliyye, Kurtuba ve Mâride gibi şehirlerde yaşamaktaydılar. Bunlar İslam hakimiyetinin kendilerine sağladığı inanç hürriyetine sahiptiler. Ayrıca Müslüman yönetimi Endülüs Hristiyanlarını kendi nizamlarını düzenlemeleri hususunda serbest bıraktı. Bir çeşit özerkliğe sahiptiler. Her şehirde *Comes* adı verilen ve cemaat idaresini Vizigot kanunlarına göre yürüten temsilcileri vardı. Emir veya halifenin huzurunda da comes tarafından temsil edilmekteydiler. Aynı zamanda Hristiyan halkın ödemesi gereken vergileri toplayarak onlar adına hazineye teslim ediyorlardı. Aralarındaki hukukî ihtilaflara *kadi'l-'acem* (defensor) denilen Hristiyan hakimler bakmaktaydı. Fakat Müslüman ve Hristiyan şahıslar arasındaki hukukî ihtilaflara Müslüman kadılar bakmaktaydı. Bu kadılar İslam hukukuna hakim oldukları kadar Vizigot kanunlarına da hakimdiler. Son derece hoşgörülü bir ortamda rahat bir hayat sürmeleri nedeniyle Endülüs Emevîleri dönemi boyunca çok az sayıda musta'rib, Hristiyan bölgesine geçti.⁷¹⁹

Bunların içerisinde Endülüs tarihinde önemli rol oynayan şahsiyetler ortaya çıktı. Piskopos Rebi' b. Zeyd, Tuleytula Başpiskoposu Ubeydullah b. Kâsım, Kurtuba Piskoposu Esbağ b. Abdullah ve İşbiliyye Baş piskoposu Recarado örnek verilebilir. Bunlar arasında Latince'den Arapçaya bir çok kitabı tercüme eden mütercimler bulunmaktadır. Bunlar İslâm medeniyeti ile Avrupa arasında bir köprü vazifesi gördüler.⁷²⁰ Emir II. Abdurrahman, İstişad hareketleri sırasında İşbiliyye Başpiskoposu Recarado'ya için bir konsil toplamasını emretmişti. Bu konsilde alınan kararlarla bu hareketin önüne geçmeye çalışmıştı. Ayrıca bu dönemde Gomes b. Antonio adlı rahip II. Abdurrahman'ın kâtipliğini yapmıştı.⁷²¹

Hristiyanlar, çocuklarını Müslüman okullarına gönderdikleri gibi kendi kiliselerine ait okullara da gönderdiler. Kurtuba'da faaliyet gösteren Hristiyan okulları III/IX. yüzyılın başlarından itibaren gelişme göstermeye başladı.⁷²²

2. 5. 3. Yahudiler

Endülüs toplumunu oluşturan üçüncü önemli dini ve etnik grup, Yahudi cemaatiydi. İslam hakimiyeti boyunca Yahudi cemaatinin hukukî ve sosyal durumlarında düzelme yaşandı. Bunu daha iyi anlayabilmek için Romalılar ve Vizigot dönemindeki durumlarına bakmak gerekir.

⁷¹⁹ İbn İzârî, II, 84-85; İbnü'l-Esîr, VI-VII, 141; Sâlim, *Târihu'l-Müslimîne ve Âsâruhum fi'l-Endelüs*, s. 131; Abdullah b. Mûnis, s. 447; Na'nâî, s. 226; Beydûn, s. 236-237; İmâmuddin, s. 39.

⁷²⁰ İbn İzârî, II, 88; İmâmuddin, s. 40-41; Sâlim, s. 132.

⁷²¹ İbn İzârî, II, 97; Ali, s. 146.

⁷²² İbn İzârî, II, 88; İmâmuddin, s. 40-41; Sâlim, s. 132.

Yahudilerin Endülüs'e yerleşmeleri çok eski dönemlere dayanır. 70 yılında Süleyman mabedinin yıkılmasından sonra dünyanın çeşitli yerlerine dağılan Yahudilerden bazıları Endülüs'e yerleştiler. Vizigot hakimiyetinin ilk dönemlerinde Yahudiler yarımadada özgürce yaşadılar. Dini inançlarının gereğini özgürce yerine getirdiler. Fakat Vizigotlar 586'da Arianizm'den Katolik inancına geçtikten sonra Yahudilerin durumu değişti. Bundan sonra Yahudilere maddî ve manevî baskılar dönemi başladı.⁷²³

İslam hakimiyetinde Yahudiler, Vizigotların yıkıcı idaresinin aksine diğer etnik gruplar gibi son derece geniş müsamaha ve özgürlük içerisinde yaşadılar. Bu geniş tolerans ortamı Kuzey Afrika, Irak ve Endülüs'ün Hristiyan bölgelerinden Yahudi göçünü artırdı.

Yahudi cemaati Gırnata, İlbire, İşbiliyye, Târekunâ, Elyasana, Barcelona, Burğuş, Kurtuba, Tuleytula, Beyyâne, Talabira, Vâdilhicâre, Madrid, Sarakusta, Rute, Medinetü Sâlim yakınlarında ve Sarakusta'nın güneydoğusunda yer alan Calatayud, Tutîle, Tutîle'nin 12 mil güneyinde bulunan Tarasûna, Veşka, Babastru, Lârîde ve Mârîde gibi şehirlerde yaşadılar.⁷²⁴

Yukarıda belirttiğimiz gibi Hristiyanların *Comes* denilen cemaat başkanları olduğu gibi Yahudi cemaatinin de başında *Nasi* veya *Nagid* denilen liderler vardı. Bu yöneticiler ya bizzat Yahudilerin kendi önerileri ya da Müslüman yöneticinin tavsiyesiyle yine kendileri içinden seçilirdi. Nasi'nin görevi de Comes'in görevine benziyordu. O da cemaatini hükümet nezdinde temsil eder ve yargının başı olarak görev yapıyordu.⁷²⁵

Yahudi cemaatindeki en yüksek ikinci görev Başhahamlıktı. III. Abdurrahman döneminde Hasday b. Şaprut, Mûsâ b. Hanuh'u başhahamlığa atamıştı. Zira haham ve yargıç atama Nasi'nin yetkileri arasındaydı.⁷²⁶

Nasi, cemaatin idaresini; hahamlardan, yargıçlardan ve zengin kişilerden olan ayanlardan meydana gelen Cemaat meclisi üyeleriyle yapardı. Yedi kişiden oluşan bu meclis Yahudi takvimi baz alınarak bir yıllığına seçilirdi. Bu meclisin en önemli görevlerinden biri kanun yapmak ve hâkime yardımcı olmaktı. Diğer önemli bir görev de cemaate takdir edilen cizyenin toplanması, bunun doğrudan veya devletin vazifelendirdiği görevliler marifetiyle

⁷²³ İbn İzârî, II, 21; Himyerî, s. 4-5; Mûnis, s. 521; Eliyahu Asthor, *The Jews of Moslem Spain*, II, Jewish Publication Society, Philadelpia 1992, s. 11.

⁷²⁴ Müellifi meçhul, *Ahbârü Mecmûa*, s. 21-22; Magribî, I, 105, 441; İbnü'l-Ebbâr, II, 246; İdrîsî, s. 571-572; Himyerî, s. 59, 96-97; Makkarî, IV, 130, 273; Ashtor, II, 234, 277-280; 337-338, 341.

⁷²⁵ İbnü'l-Kûtiyye, II, 58; Bekrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik (Endülüs ve Avrupa bölümü)*, thk. Abdurrahman el-Haccî, Dârü'l-irşâd, Beyrut 1968, s. 90; Ashtor, III, 72-90.

⁷²⁶ Abdülmecid, Muhammed, *el-Yehûdu'l-Endelü fi'l-Endelüs*, Mektebetü's-sekâfiyye, Kahire 1970, s. 24.

devlete ulaştırılmasını sağlamaktı. Bu meclis devlete vergi ödemeyi reddedenlere hapis cezası verme hakkına sahipti. Cemaat satın alma, hibe veya vasiyetler yoluyla mülk edinirdi. Bu mülkler din ve hayır işlerinin hizmetine verilirdi.⁷²⁷

Yahudiler bulundukları ortamdan etkilenecek İslâmî adalet sistemini takip etmişlerdi. Yahudi mahkemelerinde *udûl*, *şâhid* ve *vâsik* terimleri kullanılmıştır. İslâmî yönetim Yahudi yargıçlara kendi cemaatlerinin işleyişi ve idaresi hakkında önemli ve geniş yetkiler tanımıştır. Müslümanlarla Yahudiler arasındaki ihtilaflar İslam mahkemelerine havale edilirdi. Yahudilerin kendi aralarındaki anlaşmazlıkları ise tarafların tercihinin bırakılırdı. Müslüman veya Yahudi mahkemesine gitme konularında özgürdüler. Müslüman yönetici ve kadı, bu mahkemelerin kendilerine özgü hukukuna ve iç işleyişine müdahale etmezdi.⁷²⁸

Yahudiler, ödedikleri cizye karşılığında, Hristiyanlar gibi dinî ibadetlerini yerine getirebilme başta olmak üzere her türlü medenî haklara sahiptiler.

Yahudiler devlet kademelerinde de önemli mevkilere getirilmişlerdi. Vezirlik, vergi ve gümrük memurları, muhasebecilik ve elçilik görevlerinde bulundular. II. Abdurrahman döneminde Mansur el-Mehdi isimli bir Yahudi emirin sarayında mugannî olarak görev yapmıştı. Ziryab Endülüs'e geldiğinde onu yanına alması konusunda II. Abdurrahman'ı ikna eden de o kişiydi.⁷²⁹ Endülüs'te IV/X. yüzyıla kadar Yahudiler yönetimde pek görünmezler. Bunun nedeni Arap ariktokrasisinin çok güçlü olmasıydı. İstisnalar çok azdır.⁷³⁰

Sosyal hayatta da bütün ırklar ve dinler arasında karşılıklı bir etkileşim, uyum ve ahenk tesis edilmişti. Müslümanlar, Hristiyan bayramlarını onlarla birlikte kutlamada beis görmemişler, törenlerine katılmışlar ve hediye vermişlerdi. Tatil günlerini de Hristiyan ve Yahudileri gözeterek hazırlamışlardı. Buna göre tatil günleri Cuma, Cumartesi ve Pazar günleri olmuştu. Hristiyan ve Müslümanlar Yahudi bayramlarından biri olan Yom kipur bayramında komşuları Yahudileri ziyaret edip hediye vermişlerdi. Bu gibi örnekler İslâmın toplum hayatına getirdiği düzen ve hoşgörünün toplumun çoğulcu yapısına sağladığı katkıyı gözler önüne sermektedir. Diğer toplumlarda olduğu gibi gettolara veya kendilerine ait mekanlara sıkıştırılmamış, her kesim birbiriyle iç içe yaşamıştır. Musta'ribler gibi Yahudiler

⁷²⁷ Kalkaşendî, V, 445; Ashtor, II, 106-107;

⁷²⁸ Nübahî, Ebû'l-Hasan b. Abdullah b. el-Hasan, *Kitabu'l-merkabetu'l-ulyâ fi men yestehikku'l-Kadâ ve'l-Fityâ*, thk. Meryem Kasım Tavil, Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut 1995, s. 56-57; Abdülmecid, s. 24; Za'feranî, Haim, *Yehudu'l-Endelüs*, trc. Ahmed Şahlân, II, Marsam, Rabat 2000, s. 408-409; Ashtor, II, 82-85.

⁷²⁹ Makkarî, III, 124-125; Abdülmecid, "*el-Yehûd*", s. 61-62; Ashtor, I, 162.

⁷³⁰ İbn İzârî, II, 221; İbn Haldûn, IV, 146-147; İbn Hayyân, s. 454-455, 467; Abdülmecid, s. 23; Ashtor, I, 162; Kuhîle, Ubbâde, *Tarihu'n-Nasarâ fi'l-Endelüs*, Külliyyetü'l-edeb, Kahire 1993, s. 157.

de Arapların dil, kıyafet ve geleneklerini aldılar. Fakat kendi kültür ve dillerinden de ödün vermediler.⁷³¹

Endülüs ticarî hayatında da Yahudiler söz sahibi oldular. Tuleytula'da Attarlar çarşısında Yahudilere ait bir çok dükkan vardı. Önemli bir imâlât şehri olan Sarakusta'da sayısız tekstil ve deri atölyeleri mevcuttu. Yahudilerin bir çoğu ayakkabıcılık, dericilik, iplikçilik mesleklerini icra ediyordu. Kurtuba ve Maride'de ipek atölyeleri vardı. Kuzeydeki Hristiyan prenslikler, Güney Fransa ve Barcelona prensliği ile ticarî ilişkiler tesis ettiler. Veska şehrinde demircilik ve ipek böcekçiliği yapan Yahudiler vardı. Lâride Yahudileri ile Barcelona Yahudileri arasında ticarî ilişkiler çok gelişmişti. Bunun dışında Yahudilerin çoğu deri tabakçısı, saraç ve ayakkabı tamircisi idi. Burğuş'ta Yahudi cemaatine ait çarşıları ve pazarları vardı.⁷³²

Katalayud, Tuleytula, Tagus ve Kurtuba önemli metal ve tekstil merkezleriydi. Maride, İşbiliyye, Kartacini, Târekunâ, Mâleka ve Kurtuba önemli ticaret limanlarıydı. Yukarıda bahsettiğimiz gibi Yahudiler, bazı meslek ve alanlarda aşama kaydettiler. Terzilik, ciltçilik, dokumacılık, kumaş boyacılığı, dericilik, seyyar satıcılık, sütçülük ve ayakkabıcılık bunlar arasındadır.⁷³³

Bunun dışında mücevheratlar, takılar, nadir kitaplar ve köleleri Bağdat, Medine, İstanbul ile Akdeniz'deki Hristiyan limanlardan Endülüs'e getiriyorlardı. Kuzey Afrika'da Yahudi tüccarları lüks mallar ve köle ticaretinde boy gösteriyorlardı. Yahudiler Trablus, Kayrevan, Tilimsan, Fas, Sicilmâse ve Dera' gibi önemli ticaret merkezlerinde etkiliydiler. Altın, keten ve pamuktan yapılan mensûcâtları, her türlü ipek halısı, gümüş, kurşun ve civa gibi kıymetli madenleri Mağrib'ten ithal ediyorlardı. Ayrıca Magrib'e ipek kumaş, bakır ve çivi satıyorlardı. Bu tüccarlar Hindistandan baharat, mücevherat, zümrüt, feyruz ve sedef gibi kıymetli taşlar getirmişlerdir. Yahudi tüccarlar Hindistan'la yapılan baharat, koku, tıbbî otlar, boya, mensucat, elbise, ham ve işlenmiş metal, altın, gümüş, demir ve çelik, bakır ve pirinç mamulleri ticaretinde öne çıkmışlardır. Doğu'da bulunan inci, Akdeniz'den getirtilen

⁷³¹ Magribî, I, 294; Makkarî, I, 152; İbnü' l-Ebbâr, I, 296

⁷³² Magribî, I, 205; Ashtor, I, 326-327, 254-255, 277-280

⁷³³ İbn İzârî, III, 65; Himyerî, s. 44; Za'ferânî, II, 157, 395-396.

mercanlar Hindistan'a ulaştırılır, kimyasal ürünler, ilaçlar, kağıt ve diğer mamuller Yahudiler tarafından taşınırdı.⁷³⁴

Yahudiler ayrıca kuyumculuk ve altın ticaretiyle uğraşıp bilahare kendilerine ait çarşılar açtılar. Muhtesibler Yahudi çarşılarındaki uygulamalara müdahale etmediler, bunu nagid veya hahamlara bıraktılar.⁷³⁵

Görüldüğü gibi Endülüs'te Emirlik ve diğer dönemlerde Arap, Berberî, Müvelled, Musta'rib ve Yahudiler'den oluşan farklı etnik gruplar barış içerisinde yaşamışlardı. Müslümanların hakimiyeti altında ülkenin sosyal ve ekonomik yapısında önemli ilerlemeler meydana getirdiler. Ülkenin refah ve zenginliğinden paylarına düşeni alarak huzur içinde yaşadılar.

⁷³⁴ İbn Hurdâzbih, s. 131-132; İbn Havkâl, s. 109-111; Beşir, *Yehûdu'l-Mağrib*, s. 86; Za'ferânî, II, 412-415; Cohen, Mark, *Ortaçağ'da Yahudiler*, çev. Ahmed Fethi, Köprü kitapları, İstanbul 2013, s. 142; Ashtor, I, 276.

⁷³⁵ Za'ferânî, II, 402; Zeccâlî, Ebû Yahya Ubeydullah b. Ahmed, *Emsâlu'l-Avâm*, thk. Muhammed b. Şerif, I, Muhammed el-Hamîs Matbaası, Kahire 1975; s. 179; Ashtor, I, 272-274.

SONUÇ

Bir çok medeniyete ev sahipliği yapmış olan Endülüs, 92/711 yılında Müslümanların burayı fethetmesiyle yeni bir döneme girmiştir. Müslümanlar burada sekiz asır boyunca Batı Avrupa'nın siyasî, sosyal ve kültürel yapısını etkilemiştir. Endülüs'te kurulan Müslüman devletlerden biri olan Endülüs Emevî Devleti (756-1031) üç asır boyunca bölgenin siyasî, sosyal ve ekonomik hayatında söz sahibi olmuştur.

Endülüs Emevî Devleti'nin dördüncü hükümdarı olan II. Abdurrahman (206-236/822-852), Endülüs Emevî emirleri içerisinde şahsiyeti ve icraatlarıyla çağına damgasını vurmuş bir devlet adamıdır. II. Abdurrahman, iktidarında dengeli bir politika izlemiş, daima halkın menfaat ve mutluluğunu göz önünde bulundurmıştır. Tarihçiler, bu dönemden övgüyle bahsetmiş, Endülüs Emevî tarihinin en parlak ve en müreffeh dönemlerinden biri olduğunu söylemişlerdir. II. Abdurrahman 30 yıllık emirlik döneminde bir yandan vukû bulan iç isyanları başarılı bir şekilde bastırırken diğer yandan fetih siyasetine devam ederek düşmanlarına fırsat vermedi. Ayrıca cihad politikası kapsamında Frank, Asturias, Leon, Galicia ülkelerine bir çok askerî sefer düzenlemiştir. Bu dönemde Abdullah el-Belensî, Kaysî-Yemenî çatışmaları, Hâşim ed-Darrâb, Mahmûd b. Abdülcebbâr ve Süleyman b. Martin, İlbîre ve Mûsâ b. Mûsâ el-Kasî isyanları vukû buldu. Fakat bu isyanlara zamanında müdahale edilip sorun ortadan kaldırıldı.

II. Abdurrahman dönemine damgasını vuran en önemli olaylar 228/844 yılında vukû bulan Norman saldırıları ve 234/850 yılında meydana gelen Musta'ribûn İstişhad hareketleridir. Endülüs'e Norman saldırıları ilk kez 228/844 yılında gerçekleşti. İlk olarak İşbûne'ye saldıran Normanlar, ardından Leble, Kadis, Şezûne, Tablada ve İşbiliyye'ye saldırdılar. Emir Abdurrahman, Abdullah b. Kuleyb, Nasr el-Hassi, Mûsâ b. Mûsâ el-Kasî ve Abdülkerim el-İskenderânî'yi görevlendirdi. Bu komutanlar Normanlar'ı İşbiliyye'de yenilgiye uğrattılar. Bundan sonra Normanlar Endülüs'ü terk ettiler. II. Abdurrahman döneminin sonlarında vukû bulan İstişhad hareketi devleti bir süre meşgul etse de alınan tedbirlerle kontrol altına alındı. 234/ 850 yılında Eulogio ve Alvaro liderliğinde başlayan bu

hareket İslâm'a ve Hz. Peygamber'e (s.a.v) hakaret ederek öldürülmeyi ve bu yolla Azizlik mertebesine ulaşmayı amaçlıyordu. Fakat bu hareket kısa bir süre sonra kontrol altına alınmıştır.

II. Abdurrahman döneminde vezâret, hicâbe ve şurta kurumlarında bazı düzenlemeler yapıldı. Çarşı ve pazarların denetimini vilâyetü'l-medîne adlı kurumdan alarak vilâyetü's-sûk kurumuna verdi. Emniyet işlerinin sorumluluğunu da Şurta teşkilatına verdi. Şurta teşkilatını eş-Şurtatü'l-ulyâ ve eş-Şurtatü's-suğrâ olarak tanzim etti. Hâcibin yetkilerini artırarak devlet idaresinde emirden sonraki en yetkili kişi konumuna yükseltti. Saray kâtipleri ve vezirler ona bağlandı. Vezirlerin sayısını dokuz kişiye yükseltip her birine belirli görevler verdi. Ayrıca bu vezirlerin hâcib başkanlığında sistemli ve düzenli bir şekilde toplanmaları sağlandı. Güçlü bir devletin güçlü bir ekonomi ile var olabileceğini iyi bilen II. Abdurrahman hazinede ve darphanede bazı düzenlemeler yaptı. Ayrıca hazine ve darphanede yaptığı düzenlemelerle devletin gelirlerini artırdı. Endülüs emirleri arasında kendi adına para bastıran ilk emirdir. Bu dönemde gümüş dirhemle birlikte altın dinar da bastırıldı. Kendi dönemine kadar ihmal edilmiş olan donanmaya da önem vermiş, yeni tersaneler kurduymuştu. Bu şekilde dönemin en büyük donanmalarından bir oluşturuldu. Ayrıca II. Abdurrahman ipek dokuma tezgahları kurduymuş, üretimin artırılmasını sağlamıştı. Onun döneminde cam sanatı, Abbâs b. Firnâs'ın gayretleriyle büyük bir ilerleme yaşadı. Ziryâb Ali b. Nafi'nin Endülüs'e gelmesiyle bu sanat yeni bir aşamaya geçti.

II. Abdurrahman, cömert, hoşgörülü, dindar, âlimlere saygılı, adaletli, merhametli, kararlı, azimli bir karaktere sahipti. Etrafında daima alimleri ve ediplere yer verir; onlara ihsanlarda bulunurdu. Kendisi de şer'i ve fennî ilimlerde bilgi sahibiydi. Sarayında sık sık ilim meclisleri düzenler, burada ilmî ve edebî sohbetler yapılırdı.

II. Abdurrahman, 30 yıllık hükümdarlığında gerçekleştirdiği siyasî, sosyal, kültürel ve idarî düzenlemelerle Endülüs Emevî Devleti'ni dönemin en büyük devletlerinden biri haline getirdi.

BİBLİYOGRAFYA

el-Abbâdî, Ahmed Muhtâr, *Dirâsât fî târîhi'l-Mağrib ve'l-Endelüs*, Müessesetü şebâbi'l-câmi 'a, İskenderiyye 1988.

el-Abbâdî, Ahmed Muhtâr, *Fi't-târîhi'l-'Abbâsî ve'l-Endelüsî*, Dârü'n-nehdati'l-'Arabiyye, Beyrut 1985.

Abbâs, İhsan, *Târîhu'l-edebi'l-Endelüsî*, Dârü's-sekâfe, Beyrut 1985.

Abdullah, Seyyid Muhammed, *el-Edebü's-siyâsiyye ve'l-harb fî'l-Endelüs*, Mektebetü'l-ma'ârif, Fas 1987.

Abdülmeccid, Muhammed Bahr, *el-Yehûd fî'l-Endelüs*, el-Mektebetu's-sekafiyye, Kahire 1970.

Adıgüzel, Cumhur Ersin, *İşbiliyye'nin Endülüs Siyâsî-Kültürel Hayatındaki Yeri ve Önemi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans tezi, İstanbul 2000.

Ahmad, Sayyid Maqbul, "İbn Hurdâzbih", *DİA*, XX, 78-79.

Ali, Nûreddîn Al-i, *Endülüs Tarihi*, Ensâr Yayınları, İstanbul 2010.

Arı, Mehmet Sâlih, *Hâricîlerin Kurduğu Devlet: Rüstemîler*, İstanbul Matbaacılık, İstanbul 2009.

el-'Aselî, Bessâm, *Fennü'l-Harbi'l-İslâmî*, Dârü'l-fikr, I-V, Beyrut 1984

Ashtor, Eliyahu, *The Jewish of Muslim Spain*, Jewish Publication Society, Philadelphia 1992.

Atar, Fahrettin, "Kadı", *DİA*, XXIV, İstanbul 1995.

Atçeken, İsmail Hakkı, *Endülüs'ün Fethi ve Mûsâ b. Nusayr*, Araştırma Yayınları, Ankara 2002.

Avvâz, Abdülfettâh, *el-İşrâkâtü'l-Endelüsiyye*, Dırâsâtü'l-buhûsi'l-insâniyye ve'l-İctimâ'ıyye, Kahire 2007.

Âyetî, Muhammed İbrâhim, *Târîhu'l-hukûmeti'l-Müslimîn*, Dârü'l-ma'rifeti'l-cem'ıyye, Mısır, 1985.

Bal, Faruk, *Endülüs Emevî Devletinin Sosyo-Ekonomik Yapısı*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2008.

el-Barûnî, Süleymân b. Şeyh Abdullah, *el-Ezharü'r-riyâziyye fî eimme ve mülûki'l-İbâziyye*, Dâru Buselâme, Tunus 1986.

el-Bekrî, Ebû Ubeyd Abdullah b. Abdülaziz, *el-Mesâlik ve'l-memâlik* (Endülüs ve Avrupa bölümü), thk. Abdurrahman el-Haccî, Dar'ul-irşâd, Beyrut 1968.

el-Belazûrî, *Fütûhu'l-Buldân*, trc. Mustafa Fayda, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987.

Beşir, Abdurrahman, *Yehûdu'l-Mağrib*, Ayn li'd-dirâsât ve'l-buhûsi'l-İnsaniyye ve'l-ictimâ'ıyye, Kahire 2001.

Beydûn, İbrâhim, *ed-Devletü'l-'Arabiyye fî İsbânyâ*, Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, Mısır 1985.

Biştâvî, Adil Said, *el-Endelüsiyyûn el-mevârike*, el-Müessesetü'l-'Arabiyye li'd-dirâsât ve'n-neşr, Dımaşk 1985.

Bozkurt, Nebi, “Bahriye”, *DİA*, IV, 495-501.

Brockelmann, Carl, *İslâm Uhusları ve Devletleri Tarihi*, çev: Neşet Çağatay, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1992.

Bubâye, Abdülkadir, *Alâkâtü'r-Rüstemiyyîn bi'l-imâreti'l-Ümeviyye fî'l-Endelüs*, et-Türâsü'l-'Arabî, Dımaşk 2005.

Cebbûr, Cebrâil Süleymân, *el-Mülûkû's-şu'arâ*, Dârü'l-âfâki'l-cedîde, Beyrut 1991.

el-Cersîfî, Ömer b. Osman b. Abbas, *er-Risâle (Selâsü resâil Endelüsiyye fî âdâbi'l-hisbe ve'l-muhtesib*, thk. Lévi Provencal, Institut Français d'Archeologie Orientale, Kahire 1955.

Chejne, A.G., *Muslim Spain: Its History and Culture*, The Minnesota Press, Minnesota 1974.

Cohen, Mark, *Ortaçağda Yahudiler*, çev. Ahmed Fethi, Köprü kitapları, İstanbul 2013.

Cümeylî, Reşid Abdullah, *Dirâsât fî Târîhi'l-hilâfeti'l-Abbâsiyye*, Mektebetü'l-ma'ârif, Bağdâd 1984.

Cümeylî, Reşid Abdullah, *er-Rüstemiyyûn fî Tahert intişâri'l-İbâziyye fî'l-Magrib ve eseruhû fî kıyâmi'd-Devleti'r-Rüstemiyye*, Muerrihu'l-'Arabî, Bağdat 1987.

Colan, G.S., *el-Endelüs*, trc. İbrâhim Hurşid, Abdülhamid Yunus, Dârü'l-kütübi'l-Lübnânî, Beyrut 1980.

Çavuşoğlu, Ali Hakan, "el-Müdevvenetü'l-Kübrâ", *DİA*, XXXI, 470-473.

Demirkent, Işın, "Bizans", *DİA*, VI, 230-244.

Demirkent, Işın, "Frankalar", *DİA*, XIII, 173-176.

ed-Debbâğ, Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed, *Me'âlimü'l-îmân fî ma'rifeti ehli'l-Kayrevân*, nşr. Muhammed Mâdûr-Muhammed el-Ahmedî Ebü'n-Nûr, Kahire 1972.

Dozy, Reinhart, *Spanish Islam*, çev. Francis Griffin Stokes, Frank Cass and Company Ltd., London 1972.

ed-Dûrî, Abdülaziz, "Emir", *DİA*, XI, 121-123.

Feylâlî, Abdülaziz, *el-Alâkâtü's-siyâsiyye beyne'd-Devleti'l-Ümeviyye fî'l-Endelüs*, el-Müessesetü'l-vataniyye li't-terceme ve't-tahkîk, Cezayir 1983.

Fikrî, Ahmed, *Kurtuba fî'l-'asri'l-İslamî: Tarih ve Hadâra*, Müessesetü şebâbi'l-câmi'a, İskenderiyye 1985.

Günel, Fuat, "İbnü'l-Kûtiyye", *DİA*, XI, 117-118.

Haccî, Abdurrahman Ali, *et-Târîhü'l-Endelüsî mine'l-fethi'l-İslâmî hattâ sukûti Gırnata*, Dârü'l-Kalem, Dimaşk 1987.

Haccî, Abdurrahman Ali, *Târihu'l-mûsikiyyi'l-Endelüs*, Dârü'l-irşâd, Beyrut 1969.

Haddûrî, Mâcid, *es-Silatü'd-diplûmatikiyye beyne Hârûni'r-Reşîd ve Şarلمان*, Bağdat 1939.

Halef, Sâlim b. Abdullah, *Nüzûmu hükmi'l Ümeviyyîn ve rûsûmihim fi'l Endelüs*, el-Câmi'atü'l-İslâmiyye, Medine 2003.

Halîfe b. Hayyât, *Târihu Halife b. Hayyât*, thk. Süheyl Zekkâr, Dârü'l-fikr, Beyrut 1993.

Hallef, Muhammed Abdülvehhâb, *Kurtubatü'l-İslâmiyye*, Kahire 2003.

Harîrî, Muhammed İsâ, *ed-Devletü'r-Rüstemiyye bi'l-Mağribi'l-İslâmî: hadâretühâ ve alâkâtuhâ*, Dârü'l-kalem, Kuveyt 1987.

Hasan, İbrahim Hasan, *Siyâsî, Dinî, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*, trc. İsmail Yiğit v.dğr., I-VI, Kayıhan yayınları, İstanbul 1992.

Heykel, Ahmed, *el-Edebü'l Endelüsî mine'l feth ilâ sükûti'l hilâfe*, Dârü'l-ma'ârif, Kahire 1994.

Hilâf, Muhammed Abdülvehhâb, *Târihu'l-kadâ fi'l-Endelüs mine'l-fethi'l-İslâmî ilâ nihâyeti'l-karni'l-hamis el-hicrî el-hâdi aşer el-milâdî*, el-Müessesetü'l-'Arabiyyeti'l-hadisiyye, Kahire 1992.

Himyerî, Muhammed b. Abdulmün'im, *er-Ravdu'l-mi'târ fi haberi'l-aktâr*, Mektebetu Lübnan, Beyrut 1975.

Hittî, Philip, *Siyâsî ve Kültürel İslâm Târihi*, çev. Salih Tuğ, I-IV, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1998.

Hizmetli, Mustafa, *Endülüste Hisbe Teşkilâtı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora tezi, Ankara 2002.

Hizmetli, Sabri, "Abdurrahman b. Rüstem", *DİA*, I, 170-171.

Humeydî, Ebû Abdullah Muhammed b. Fütûh, *Cezvetü'l-muktebis fî zikri vülâti'l-Endelüs*, thk. İbrâhim el-Ebyârî, I-II, Dârü'l-kütübi'l-Mısırî, Kahire 1989.

Humeydî, Abdulazîz b. Abdullah, *et-Târîhu'l-İslâmî: mevâkıf ve İber: el-Ümeviyyûn ve'l-Abbâsiyyûn ve'l-Osmâniyyûn ve'd-düveylâtü'l-müstegîle*, Dârü'd-Da've, İskenderiyye 1998.

Huşenî, Muhammed b. Hâris, *Kudâtü Kurtuba*, Dârü'l-kütübi'l-Mısırî, Kahire 1989.

Hüseyin, Hamdî Abdülmün'im Muhammed, *et-Târîhu's-siyâsî li'l-medîneti'l-İşbiliyye fî'l-'asri'l-Ümevî*, Müessesetü Şebâbi'l-Câmi'a, İskenderiyye 1987.

Irving, Thomas, "İbnü'l-Faradî", *DİA*, XXI, 39-40.

İbn Abdûn, *Risâletü İbn Abdûn fî'l-kazâ ve'l-hisbe*, thk. Lévi Provençal, Institut Français d'Archeologie Orientale, Kahire 1955.

İbn Abdürabbih, Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed el-Kurtubî, *el-'İkdü'l-ferîd*, Lecnetü't-te'lîf ve't-terceme ve'n-neşr, I-VIII, Kahire 1953.

İbnü'l-Belhî, *Fârsnâme*, thk. Yusuf Hâdî, Dârü's-sekafiyye, Kahire 2001.

İbn Bessâm, Ebû'l-Hasan Ali b. Bessâm, *ez-Zahîre fî mehâsin ehli'l-Cezîre*, thk. İhsan Abbas, Dârü'l-garbi'l-İslâmî, Beyrut 2000.

İbnü'l-Ebbâr, *el-Hulletü's-Siyerâ*, thk. Hüseyin Mûnis, Dârü'l-maârif, Kahire 1963.

İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, thk. Me'mûn Halil Şiha, Dârü'l-ma'rife, Beyrut 2002.

İbnü'l-Faradî, Ebû'l-Velid Abdullah b. Muhammed b. Yusuf el-Ezdî, *Tarihu ulemâi'l-Endelüs*, Dârü'l-Mısriyye li't-te'lif ve't-tercüme, Kahire 1966.

İbn Haldûn, *Tarihu İbn-i Haldûn Kitâbü'l-İber ve divanü'l-mübtede ve'l-haber fî eyyami'l-'Arab ve'l-'Acem ve'l-Berber*, I-IV, Daru'l-kütübi'l ilmiyye, Beyrut 1980.

İbn Hallikân, Ebu'l-Abbas Semseddin Ahmed b. Muhammed, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zaman*, I-VIII, thk. İhsan Abbas, Dârü's-sadr, Beyrut 1978.

İbnü'l-Hatîb, Ebû Abdullah Lisanüddin Muhammed b. Abdullah, *Tarihu İsbâniyyeti'l-İslâmiyye*, thk. Levi Provençal, Dârü'l-mekşûf, Beyrut 1956.

İbnü'l-Hatîb, Ebû Abdullah Lisanüddin Muhammed b. Abdullah, *el-İhâta fî ahhâri Gîrnata*, thk. Muhammed Abdullah İnan, Mektebetü'l-hancı, Kahire 1973.

İbn Havkal, Ebû'l-Kasım en-Nusaybî, *Kitabu sûreti'l-arz*, Dâru'l-mektebeti'l-hayat, Beyrut 1979.

İbn Hayyân, Ebû Mervan Hayyan b. Halef b. Hüseyin el-Ümevî, *el-Muktebes fî târihi'l-Endelüs*, thk. M. Ali Mekkî, Dâru'l-âfâki'l-cedîde, Magrib 1990.

İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed, *Cemheretü ensâbi'l-'Arab*, Dâru'l-ma'ârif, Kahire 1982.

İbn Hurdâzbih, Ebu'l Kasım Ubeydullah b. Abdullah, *el-Mesâlik ve'l memâlik*, thk. Ferid Abdülaziz el-Cündî, Dâru'l-ihyâu't-turâsi'l-ğarbiyye, Beyrut 1990.

İbn İzârî, Ebû Muhammed Muhyiddîn Abdülvâhid el-Merrâkûşî, *el-Beyânü'l-Muğrib fî ahhâri'l-Endelüs ve'l-Magrib*, thk. M. İbrahim Kettânî, I-III, Dâru's-sikâfe, Beyrut 1951.

İbnü'l-Kıftî, Ebu'l-Hasan Cemaleddin Ali b. Yusuf b. İbrahim *İhbârü'l-ulemâ bi ahhâri'l-hukemâ*, thk. Abdülmecid Diyâb, Mektebetu İbn Kuteybe, Kuveyt 1980.

İbnü'l-Kûtiyye, *Târîhu İftitâhi'l-Endelüs*, el-Mektebetü'l-Endelüsiyye, I-II, Kahire 1989.

İdrîsî, Ebû Abdullah Şerif Muhammed b. Muhammed b. Abdullah, *Sıfatü'l-Magrib ve arzu's-Sûdân ve Mısr ve'l-Endelüs*, nşr. Reinhart Dozy-Michael Jan de Goeje, E. J. Brill, Leiden 1968.

İdrîsî, Ebû Abdullah Şerif Muhammed b. Muhammed b. Abdullah, *Nüzhetü'l-müşâtak fî ihtirâki'l-âfâk*, thk. İbrahim Hurî, I-II, Mektebetü's-sekâfeti'd-diniyye, 'Âlemü'l-kütüb, Kahire 2000.

İlhan, Sinan, *Fetihten Murâbıtlar Dönemine Kadar Yahudiler*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006.

İmameddin, S. Muhammed, *Endülüs Siyâsî Târîhi*, çev. Yusuf Yazar, Rehber Yayıncılık, Ankara 1990.

İmameddîn, S. Muhammed, *al-Hisbah in Muslim Spain*, Tuta Sub Aegide Palas, Leiden 1981.

İnân, Muhammed Abdullah, *el-Âsârü'l-Endelüsiyyeti'l-bâkiye fî İsbânya ve'l-Burtugâl*, Mektebetü'l-hancî, Kahire 1988.

İnân, Muhammed Abdullah, *Devletü'l-İslâm fî'l-Endelüs*, Mektebetü'l-hancî, Kahire 1988.

İstahrî, Ebû İshak İbrahim b. Muhammed el-Fârisî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, E.J. Brill, Leiden 1967.

Kadı İyâz, Ebu'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsûbî, *Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik li ma'rifeti a'lâmi mezhebi Mâlik*, nşr. M. Tavit vd., Rabat 1981.

Kalkaşendî, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Alî, *Subhü'l-a'sâ fî sinâ'ati'l-inşâ*, neşr. Saîd Abdülfettâh Âşûr, Dâru's-sekâfe ve'l-irşâdî'l-kavmî, Kahire 1970.

Kallek, Cengiz, "Hisbe", *DİA*, XVIII, 133-143.

Kaplan, Senâ, *Valilik ve Emirlik Dönemlerinde Endülüs Emevîlerinde İktidar Mücadelesi*, Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2012.

Kazvînî, Zekeriyya b. Muhammed b. Mahmûd, *Âsâru'l-bilâd ve ahhâru'l-İbâd*, Dâru's-sadr, Beyrut 1960.

Kemal, Namık, *Büyük İslam Tarihi*, sad: İhsan İlgar, Hür yayınları, İstanbul 1975.

Kemâl es-Seyyid, Ebû Mustafa, *Dirâsâtü'l-Endelüsiyye fî't-târîh ve'l hadâra*, Merkezü'l-İskenderiyye li'l-küttâb, İskenderiyye 1998.

Kemâl es-Seyyid, Ebû Mustafa, *Târîhu medineti Belensiyeti'l-Endelüs fî'l-'asri'l-İslâmî*, Merkezu'l-İskenderiyye li'l-kitâb, İskenderiyye 1998.

Kennedy, Hugh, *Muslim Spain and Portugal: A Portugal History of al-Andalus*, Longman Press, London 1996.

Kırbyık, Kasım, "Abbâs b. Firnâs", *DİA*, I, 24.

- Kuhîle, Ubbâde, *Târîhu'n-nasârâ fî'l Endelüs*, Külliyyetü'l-edeb, Kahire 1993.
- Lagzeyevî, Ali, *Edebü's-siyâse ve'l-harb fî'l-Endelüs*, Mektebetü'l-ma'ârif, Rabat 1987.
- İbn Saîd el-Magribî, Ebü'l-Hasan Nureddin Ali b. Mûsâ, *el-Mugrib fî hule'l-Magrib*, thk. Şevki Dayf, Dârü'l-ma'ârif, Kahire 1978.
- Mahmûd, Hasan Ahmed, *el-Âlemü'l-İslâmî fî'l-'asri'l-'Abbâsî*, Dârü'l-fikri'l-İslâmî, Kahire 1985.
- Makdisî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed, *Ahsenü't-tekâsim fî ma'rifeti'l-ekâlim*, nşr. Michael Jan de Goeje, E. J. Brill, Leiden 1967.
- Makkarî, Ebu'l-Abbâs Şehâbeddîn Ahmed b. Muhammed, *Nefhu't-tîb min gusni'l-Endelüsi'r-ratîb*, I-X, Dârü's-sadr, Dimaşk 1990.
- Mekkî, Ahmed, *Dirâsât Endelüsiyye fî'l-edeb ve't-târih ve'l-felsefe*, Dârü'l-ma'ârif, Kahire 1980.
- Merraküşî, Ebû Muhammed Muhyiddîn Abdülvâhid, *el-Mu'cib fî telhîsi ahbâri'l-Mağrib*, thk. Muhammed Saîd Uryan, Lecnetü'l-ihyâi't-türâsi'l-İslâmî, Kahire 1963.
- Mes'ûdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin, *Mürûcu'z-zeheb ve me'âdinü'l-cevher*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, el-Mektebetü't-ticâreti'l-kübrâ, Kahire 1964.
- Muhsin, Abdullah, *Buhûsü'n-nedveti'l Endelüs*, Dârü'l-ma'rifeti'l-câmi'ıyye, İskenderiyye 1998.
- Mûnis, Hüseyin, *Fecrü'l-Endelüs; dirâse fî târîhi'l-Endelüs mine'l-fethi'l-İslâmî ilâ kıyâmi'd-devleti'l-Ümeviyye*, Dârü's-Suûdiyye, Cidde 1985.
- Mûnis, Hüseyin, *Târîhu'l-fikri'l-Endelüsiyye*, Câmi'atü'l-'Arabiyye, Kahire 1995.
- Mustafa eş-Şek'a, *el-Edebü'l-Endelüsî mevzuatuhû ve fûnûnühû*, Dârü'l-ilm li'l-melâyin, Beyrut 1983.
- Mühce Emin Paşa, *Sükûtü'l-Endelüs: Târîhuhû ve esbâbuhû*, Dârü'n-nahdeti'l-'Arabiyye, Dimaşk 2002.

Müellifi meçhul, *Ahbâru Mecmû'a*, (nşr. İbrâhim el-Ebyârî), Dârü'l-kütübi'l-İslâmiyye, Beyrut 1981.

Münâ, Hasan Mahmûd, *el-Müslimûn fi'l-Endelüs*, Dârü'l-fikri'l-Arabî, Kahire 1986.

Na'nâî, Abdülmecid, *ed-Devletü'l-Ümeviyye fi'l-Endelüs*, Darü'n-nehdati'l-'Arabiyye, Beyrut 1980.

Nübâhî, Ebu'l-Hasan Ali b. Abdullah b. Muhammed el-Cüzâmî, *Târîhu kudâti Kurtuba*, thk. Meryem Kâsım Taviî, Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut 1995.

Nüveyrî, Ahmed b. Abdülvehhâb, *Nihâyetü'l-ereb fi fînûni'l-edeb*, I-XXX, Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye, Kahire 1985.

Nasrullah, Sa'dûn, *Târîhu'l-'Arabi's-siyasi fi'l-Endelüs*, Darü'n-nehdati'l-'Arabiyye, Beyrut 1998.

Öz, Şaban, *İslâm Tarihi*, Çizgi Yay., İstanbul 2011.

Öz, Mustafa, "Nüveyrî, Ahmed b. Abdülvehhâb", *DİA*, XXXIII, 304-306.

Özaydın, Abdülkerim, "Ağlebîler", *DİA*, I, 475-478.

Özaydın, Abdülkerim, "İbnü'l-Esîr İzzeddin", *DİA*, XXI, 26-27.

Özdemir, Mehmet, *Endülüs Müslümanları (Medeniyet Tarihi)*, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 2007.

Özdemir, Mehmet, *Endülüs Müslümanları (Siyâsî Tarih)*, TDV, Ankara 1994.

Özdemir, Mehmet, *Endülüs Müslümanları (Bilim ve Kültür Tarihi)*, TDV, Ankara 1997.

Özdemir, Mehmet, "İbn İzârî", *DİA*, XX, 98-99.

Özdemir, Mehmet, "İbn Hayyân", *DİA*, XX, 37-38.

Özdemir, Mehmet, "Makkarî, Ahmed b. Muhammed", *DİA*, XXVII, 445-447.

- Özdemir, Mehmet, “Tuleytula”, *DİA*, XXXXI, 363-368.
- Özen, Şükrü, “Kâdi’l-kudât”, *DİA*, XXIV, 77-82.
- Özkuyumcu, Nadir, “Rüstemîler”, *DİA*, XXXV, 295-296.
- Rahbî, Abdülazîz b. Muhammed, *Fikhü'l-mülûk ve miftâhü'r-ritâci'l-Mursad alâ hizâneti kitâbi'l Harâc*, thk. Ahmed Ubeyd Kübeysî, Divânü'l-evkâf, Bağdat 1973.
- Sâid el-Endelüsî, *Tabakâtü'l-Ümem*, nşr. Hayat Bualvan, Matbaatü Muhammed Muhammed Matâr, Kahire 1985.
- Sâlim, Âsım, *Cüzürü'l-Endelüsi'l-mensiyye*, Dârü'l-ilmî'l-millîyîn, Beyrut 1989.
- Sâlim, Abdülazîz, *Fî târîh ve hadâreti'l-İslâm fî'l-Endelüs*, Müessesetu şebâbi'l-câmi'a, İskenderiyye 1985.
- Sâlim, Abdülazîz, *Târihu'l-Müslimîn ve âsâruhum fî'l-Endelüs*, Müessesetu şebâbi'l-Câmi'a, İskenderiyye 1975.
- Sâlim, Abdülazîz-A. Muhtâr el-Abbâdî, *Târihu'l-bahriyyeti'l-İslâmiyye fî'l-Magrib ve'l-Endelüs*, Beyrut 1969.
- Sâlim, Abdülazîz, *Târîhu medineti'l-Merriyyeti'l-İslâmiyye kâidetü ustûli'l-Endelüs*, Müessesetü şebâbi'l câmia, İskenderiyye 1989.
- Şeşen, Ramazan, “İbn Havkal”, *DİA*, XX, 34-35.
- Şeşen, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İsar Vakfı Yayınları, İstanbul 1998.
- es-Sûfî, Hâlid, *Târîhu'l- Arab fî'l-Endelüs (el-Feth ve 'asrû'l-vülât)*, Külliyyeti'l-edeb, Dârü'l-Yûnus, I-II, Mısır 1980.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, I-XV, Dârü'l-ma'ârif, Kahire 1960.
- Tâhâ, Abdülvahid Zünnûn, *Dirâsât fî hadâratı'l-Endelüs ve târîhihâ*, Dârü'l-medâri'l-İslâmî, Trablus 2004.

- Taneri, Aydın, “Hâcib”, *DİA*, XIV, 508-511.
- Tihâmî, er-Râcî Hâşimî, *Nüzûmu ve idâretu Benî Ümeyye bi'l-Endelüsî min hılâli'l-Muktebis li İbn Hayyân*, Rabat 1984.
- Tîbî, Emin Tevfik, *Târîhu Sıkkıyeti'l-İslâmiyye*, Dârü'l-‘Arabiyye li'l-küttâb, Beyrut 1995.
- Tolmacheva, Marina, “Makdisî, Ahmed b. Muhammed”, *DİA*, XXVII, 431-432.
- Turtuşî, Ebû Bekir İbn Ebî Rendeka Muhammed b. Velid, *Sirâcü'l-mülûk*, thk. Muhammed Fethi Ebû Bekir, Dârü'l-Mısriyyeti'l-Lübnâniyye, Kahire 1994.
- Uludağ, Süleyman, “İbn Haldûn”, *DİA*, XIX, 538-543.
- Uslu, Recep, “İbn Saîd el-Mağribî”, *DİA*, XX, 302-305.
- Wasserstein, David, *Jewish Elites in al-Andalus*, thk. Selmâ el-Hadrâ el-Cuyûşî, Dirâsâtü'l-vahdeti'l-‘Arab, Beyrut 1999.
- Watt, William Montgomery, *A History of Islamic Spain*, trc. Kıyas Şükürov-Cumhur Ersin Adıgüzel, İstanbul 2011.
- Ya‘kûbî, İbn Vazîh Ahmed b. İshak b. Ca‘fer el-Ya‘kubî, *Târîhu'l-Ya‘kûbî*, Dârü's-sadr, Beyrut 1992.
- Yaylalı, Ahmed Nâsır, *Endelüs Emevî Hükümdarı Hakem b. Hişâm b. Abdurrahman*, Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2004.
- Yıldırım Aydın, *Endülüs'te Arab Dili Çalışmaları*, Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 2007.
- Yıldız, Hakkı Dursun, “AbdurrahmanII”, *DİA*, IV, 40-41.
- Yıldız, Hakkı Dursun, “Abbasîler”, *DİA*, I, 36
- Yücel, Erdem, “Kûmis”, *DİA*, XXVI, 370-371.
- Za‘ferânî, Haim, *Yehûdu'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, trc. Ahmed Şahlân, Marsam, Rabat 2000.

Zeccâlî, Ebû Yahya Ubeydullah b. Ahmed, *Emsâlu'l-'avâm fi'l-Endelüs*, thk. Muhammed b. Şerif, Muhammed el-Hamîs Matbaası, Fas 1975.

Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Beşşâr Avvad Ma'rûf, I-XXV, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1996.

Ziyâ Paşa, *Endülüs Tarihi*, I-IV, Timaş Yay., İstanbul 2012.

Zübeydî, Ebû Bekr Muhammed b. Hasan b. Ubeydullah el-İşbîlî, *Tabakâtu'n-nahviyyîn ve'l-lugaviyyîn*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, Dâru'l-ma'ârif, Beyrut 1984.

EKLER

EK-1

Endülüs Emevî Hükümdarları

I. Abdurrahman ed-Dâhil (139-172/756-788)

I. Hişâm er-Radî (172-180/788-796)

I. Hakem er-Rabazî (180-206/796-822)

II. Abdurrahman el-Evsat (206-236/822-852)

I. Muhammed (236-273/852-886)

I. Münzir (273-275/886-888)

I. Abdullah (275-300/888-912)

III. Abdurrahman en-Nâsir (300-350/912-961)

II. Hakem el-Müstansır (350-365/961-976)

II. Hişâm el-Müeyyed (366-399, 400-403/976-1009, 1010-1013)

II. Muhammed (399/1009)

I. Süleyman (399/1009, 403-407/1013-1016)

IV. Abdurrahman el-Murtazâ (408/1018)

V. Abdurrahman el-Müstazhir (414/1024)

III. Muhammed (414-416/1024-1025)

III. Hişâm el-Mu'ted Billah (418-422/1027-1031)⁷³⁶

⁷³⁶ Mehmet Özdemir, "Endülüs", DİA, XI, 124.

Endülüs Emevî Devleti⁷³⁷

⁷³⁷ <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c11/c110127.pdf>

EK-3

II. Abdurrahman b. Hakem⁷³⁸

⁷³⁸ <http://alchetron.com/Abd-ar-Rahman-II-1049381-W> adresinden alınmıştır.

EK-4

II. Abdurrahman dönemi sikke 1⁷³⁹

II. Abdurrahman dönemi sikke 2⁷⁴⁰

⁷³⁹ <http://www.nkfu.com/abdurrahman-ii-hakkinda-bilgi/> adresinden alınmıştır.

⁷⁴⁰ <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c01/c010188.pdf> adresinden alınmıştır.

